

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 79 | 2025 | št. 3-4 (172) | str. 233–469

Matic Kristan, *Usury in the Summa of Monaldus: Sources, Composition, and Intentions of a 13th Century Encyclopedia of Law* • Svit Podgornik, *Oborožitev in obramba samostanov kontemplativnih redov na slovenskem za čas turških vpadov* • Lucija Pečnik, *Ženska v blejskem gospostvu v poznem 17. stoletju: analiza zvezanih sodnih zapisnikov* • Sonja Svoljšak, *Knjižnica Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem in začetki licejske knjižnice* • Jan Županič, *Gender and Ennobelment in the Austrian Empire. The Transformation of the Nobility in the Context of the Women's Question* • Endre Domonkos and András Schlett, *The „New Course” and its impacts in Central and Eastern Europe: The case of Hungary* • David Hazemali, Dominik Herle, Žana Plejić in Matjaž Klemenčič, *Slovenska kapela v Washingtonu D. C.: Zgodovina nastanka in njen kulturni, politični in verski pomen za Slovence in slovensko-ameriško skupnost*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 79 | 2025 | št. 3-4 (172) | str. 233–469

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. oktober 2025.

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2025: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanjo Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, december 2025

Naklada: 500 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 15, 2025.

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2025): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, December 2025

Print Run: 500 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

Razprave – Studies

- Matic **Kristan**, Usury in the *Summa* of Monaldus: Sources, Composition, and Intentions of a 13th Century Encyclopedia of Law240–264
 Oderuštvo v Monaldovi Summi: viri, sestava in nameni pravne enciklopedije iz 13. stoletja
- Svit **Podgornik**, Oborožitev in obramba samostanov kontemplativnih redov na slovenskem za čas turških vpadov266–291
 The Armament and Defence of Monasteries of Contemplative Orders in Slovenia during the Ottoman Incursion
- Lucija **Pečnik**, Ženska v blejskem gospostvu v poznem 17. stoletju: analiza zvezanih sodnih zapisnikov292–333
 Women in the Seignury of Bled/Veldes in the Late 17th Century: Analysis of Bound Court Minutes
- Sonja **Svoljšak**, Knjižnica Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem in začetki licejske knjižnice334–354
 The Library of the Society for Agriculture and Applied Arts in Carniola and the Beginnings of the Lyceum Library
- Jan **Županič**, Gender and Ennoblement in the Austrian Empire . The Transformation of the Nobility in the Context of the Women's Question356–377
 Spol in podeljevanje plemiških naslovov v Avstrijskem cesarstvu. Preobrazba plemstva v kontekstu vprašanja žensk
- Endre **Domonkos** and András **Schlett**, The „New Course” and its impacts in Central and Eastern Europe: The case of Hungary378–407
 „Nova smer” in njeni vplivi v srednji in vzhodni Evropi: primer Madžarske
- David **Hazemali**, Dominik **Herle**, Žana **Plejić** in Matjaž **Klemenčič**, Slovenska kapela v Washingtonu D. C.: Zgodovina nastanka in njen kulturni, politični in verski pomen za Slovence in slovensko-ameriško skupnost408–438
 The Slovenian Chapel in Washington, D.C.: The History of Its Foundation and Its Cultural, Political, and Religious Significance for Slovenians and the Slovenian-American Community

V spomin – In memoriam

Zaslužnemu profesorju Univerze v Ljubljani dr. Miroslavu Stiplovšku v spomin (Dušan Nečak)	440–442
In memory of Professor Emeritus of the University of Ljubljana, Dr. Miroslav Stiplovšek	

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

41. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije; Brežice, 1.–2. oktober 2025 (Brina Kotar)	444–445
41st Congress of the Association of Historical Societies of Slovenia; Brežice, 1–2 October 2025	

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Marjeta Šašel Kos, V srcu rimskega imperija: zgodovina slovenskega prostora v antiki do vlade Maksimina Tračana (Rok Ribič)	448–452
Jože Maček, Zgodovina slovenskega agrarnega prebivalstva (Nikita Peresin Meden)	453–455
Hranimo misli že 250 let, razstava (maj 2024–februar 2025) in katalog Narodne in univerzitetne knjižnice (Anja Dular)	456–458
Julij Savelli, 1945: Dnevnik mojega križevega pota (Špela Chomicki)	459–461

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis462–465
Instructions for Authors

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 79, 2025466–469
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 79, 2025

Razprave

Matic Kristan

Usury in the *Summa* of Monaldus: Sources, Composition, and Intentions of a 13th Century Encyclopedia of Law

KRISTAN, Matic, MA in History, Assist., Young Researcher, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, matic.kristan@ff.uni-lj.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7956-4794>

Usury in the *Summa* of Monaldus: Sources, Composition, and Intentions of a 13th Century Encyclopedia of Law

Zgodovinski časopis, (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 3–4, pp. 240–264, 85 notes.

Language: En. (Sn., En., Sn.)

CC BY-SA

The *Summa* of Monaldus is the first encyclopedia of law. Monaldus introduced the alphabetical order of entries, subsections and itemization of paragraphs. The analysis of the entry on usury shows that the bulk of the text is an integration of Raymond's *Summa* and the corresponding William's gloss. Some editorial decisions and additions reflect Monaldus's own legal thought. His emphasis on the lender's intention reveals somewhat lenient views of usury compared to some of his predecessors. Moreover, we can see a general tendency to make the text as accessible as possible. Monaldus omits obscure legal concepts and replaces lesser-known placenames with those familiar to his readers. He quotes only the essential sources, omitting other citations. This approach matches his declared wish to improve knowledge of the law, especially among the "simple".

Keywords: Monaldus, usury, canon law, medieval law, *summa*

KRISTAN, Matic, mag. prof. zgod., asist., mladi raziskovalec, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000, Aškerčeva 2, matic.kristan@ff.uni-lj.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7956-4794>

Oderuštvo v Monaldovi *Summi*: viri, sestava in nameni pravne enciklopedije iz 13. stoletja
Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 3–4, str. 240–264, 85 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

CC BY-SA

Monaldova *Summa* je prva enciklopedija prava. Monald je uvedel abecedni vrstni red gesel, podgesla in itemizacijo paragrafov. Analiza gesla o oderuštvu kaže, da večino besedila predstavlja integracija Rajmondove *Summe* in pripadajoče Viljemove glose. Nekatere uredniške odločitve in dodatki kažejo Monaldovo lastno pravno misel. Njegovo poudarjanje namena posojilodajalca nakazuje nekoliko milejše poglede na oderuštvo v primerjavi z njegovimi predhodniki. Prav tako lahko opazimo splošno težnjo po tem, da bi besedilo napravil karseda dostopno. Monald izpušča obskurne pravne koncepte in nadomešča manj znana krajevna imena s tistimi, ki bi bila znana njegovim bralcem. Citira le temeljne vire in izpušča druge citate. Ta pristop se ujema z njegovo izrecno izraženo željo, da bi izboljšal poznavanje prava, zlasti med »preprostimi«.

Ključne besede: Monald, oderuštvo, kanonsko pravo, srednjeveško pravo, *summa*

Introduction¹

Monaldus of Koper/Capodistria was a Friar Minor who in the 13th century authored the first encyclopedia of law.² It contains 286 entries (*tractatus*) which are, and this was arguably the crucial innovation, arranged alphabetically.³ The work is generally known as *Summa de iure canonico*;⁴ it will henceforth be referred to as *Summa* for short. It survives in at least 70 manuscripts,⁵ a testament to its popularity. Various areas of the law are addressed: Church law, procedural, civil, public and criminal law as well as general legal concepts.

The present article will analyze the »genesis« of the *Summa* of Monaldus. What this means is that we will attempt to identify the sources Monaldus drew upon for the content of his *Summa*, the editorial choices he made in composing it and the intentions with which he set out to write the work. Since the *Summa* is quite voluminous, the scope of this article inevitably must be limited. We will focus on a single entry, namely the one on usury (*De usura*). Consequently, our conclusions will necessarily be valid only for the entry in question: it is important to keep in mind that this represents only 3 percent of the total text.⁶ However, the entry of usury is among the more substantial ones of the *Summa*.⁷ We can reasonably expect that the conclusions will be at least somewhat representative of the entire work.

¹ The present article is based on the master's thesis I defended in 2024: Kristan, "Oderuštvo v Monaldovi *Summi*." I would like here to once again express my gratitude to the many people who offered their advice while I was writing the thesis. Additionally, I would like to thank my colleague Manja Uršič for revising the text of this article.

² "Encyclopedia" is defined here as a work that provides a comprehensive overview of a field and is divided into discrete entries arranged by alphabetical order.

³ The number is based on the printed 16th century edition of the work: Monaldus, *Summa perutilis atque aurea*.

⁴ The title is not consistent across manuscripts, but it commences with the phrase *Summa de iure canonico* at least in Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ott. lat. 630; Narodna in univerzitetna knjižnica (Ljubljana), Ms. 33; and Grootseminarie (Brugges), Ms. 45/144.

⁵ Brancale, "Indice analitico," the only list of manuscripts for the *Summa* published so far, lists 65 manuscripts. At least five must be added to the list: Narodna in univerzitetna knjižnica, Ms. 33 (Ljubljana); Berkeley Library (University of California), Robbins 79; Grey's Inn Library, Ms. 116 (London); Basel University Library, Ms. C V 38; and Bibliothèque Municipale (Luxembourg), 103. The final number could be substantially higher still.

⁶ Calculated using Monaldus, *Summa perutilis atque aurea*.

⁷ The fifth longest, to be precise. The only longer entries are the ones on marriage (20 folios), restitution (15 folios), excommunication (15 folios) and simony (12 folios). Most entries

One of the main problems, as with many other medieval texts, is the absence of a critical edition. The only printed edition of the *Summa*, published in 1516, is textually so faulty that it is safer to work with a good manuscript when dealing with the text in-depth. Our master's thesis, which also forms the basis of this article, included a critical text of the Monaldus's entry on usury. There, we introduced numbering of sections and paragraphs, a measure which is not present in the *Summa* itself but seemed necessary if *De usura* was to be discussed in detail. At the beginning of individual paragraphs, there are footnotes identifying the sources Monaldus used. Where no source is listed, we currently presume the text to be Monaldus's original writing. It is this critical text that will be referenced throughout the article. While it cannot be reproduced here in its entirety, it is freely accessible on the university website.⁸

Monaldus as a historical personality

The topic of Monaldus as a historical personality has seen some discussion. Collected papers published by the Franciscan province of Venice in 1982 include important basic research, including an index of manuscripts of the *Summa*,⁹ an extensive historical bibliography starting from the earliest attestations of Monaldus¹⁰ and a bioanthropological analysis of his remains.¹¹ Nataša Golob offers important insight from a codicological perspective in her catalogue of selected Slovene manuscripts.¹² Collected papers published in Koper in 2013 bring a detailed analysis of a manuscript of the *Summa* held by the National and University Library in Slovenia¹³ and an overview of his work from a canonist perspective.¹⁴ The most recent study of the biography of Monaldus is an article by Ana Jenko Kovačič.¹⁵

Finer points of the prosopography of Monaldus cannot be repeated here in detail, but it seems useful to present at least the basic facts. In 1257, Monaldus is attested in a parchment from Trieste as the Provincial Minister of Friars Minor:¹⁶ this is the only contemporary attestation known so far. In 1285, the canonist Peter John Olivi mentions Monaldus as deceased. Bioanthropological analysis of his remains has shown that he died aged around 70 years, so he was most likely born in the 1210s.¹⁷ The *Summa* itself is usually dated between 1254 and 1274 since

are substantially shorter; some are just a paragraph long. The count is based on Monaldus, *Summa perutilis atque aurea*.

⁸ Kristan, "Oderuštvo v Monaldovi *Summi*," pp. 80–116. Available on the online repository of University of Ljubljana (<https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=160653&lang=eng>).

⁹ Brancale, "Indice analitico."

¹⁰ Decarli, "Saggio di bibliografia."

¹¹ Busoni et al., "Lo scheletro."

¹² Golob, *Manuscripta*, p. 177.

¹³ Golob, "Monaldova pravna enciklopedija."

¹⁴ Papež, "Summa de iure canonico."

¹⁵ Jenko Kovačič, "Opombe."

¹⁶ Parentin, "Tre pergamene."

¹⁷ Busoni et al., "Lo scheletro." His remains were formerly kept in Koper/Capodistria (Slovenia) but were transferred to Venice after the Second World War. They are currently placed on a side altar of the Church of Santa Maria Maggiore in Trieste.

it includes some decrees of Pope Innocent IV († 1254), while no decisions of the Second Council of Lyon (1274) seem to be reflected in the text.¹⁸

It must also be emphasized that Monaldus is often confused with some of his namesakes, even in newer literature: with Monaldus, martyr of Ancona († 1288); Monaldus, bishop of Melfi († 1330); and Monaldus, archbishop of Benevento († 1331). Without going into details here, it is Monaldus of Koper who best fits the author of the *Summa*. As we have already seen, Peter John Olivi speaks of Monaldus as deceased in 1285, before the deaths of all other Monaldi; he also says Monaldus was a provincial minister of Friars Minor, which other Monaldi were not.¹⁹ The earliest source connecting Monaldus to Koper is from the 14th century: Bartholomew of Pisa († 1401) explicitly stated that the author of the *Summa* is buried in Koper.²⁰ This does not necessarily mean he was a native of Koper; however, in the absence of other evidence, it is best to presume that he was.

Not much can be added to these few biographical data points without speculating. However, it would be worthwhile addressing the question of Monaldus's education. Since *magister scholarum* is attested in Koper in 1186, he could have attained primary education there.²¹ It is obvious from his work that he had extensive legal education, and since the universities of northern Italy were already active in his youth, we assume he also studied at a university. There has been some question as to whether Monaldus joined the Friars Minor first and was sent to study by the Order or became a Friar Minor while already studying.²² We would argue that the latter is perhaps more likely. We lack definite proof that monasteries of Friars Minor were already established in Istria when Monaldus was an adolescent; on the other hand, multiple sources mention that mendicant orders preached to students in northern Italian cities and converted them so to speak *en masse*.²³ The chronicler Archdeacon Thomas of Split mentions that as a student in Bologna in 1222, he listened to a sermon by St Francis himself.²⁴

It has generally been presumed that Monaldus studied at Padua, mostly due to its geographical proximity to Istria.²⁵ We would argue that Bologna cannot be ruled out either. Judging by the fact that the average age of a medieval university student was about 20 years,²⁶ Monaldus probably began studying in the 1230s, which was a turbulent time for universities of the region. Conflicts arose between the university of Bologna and the city commune, which was trying to bind the university to itself.²⁷ Around 1200, students and professors started leaving Bologna for other

¹⁸ von Schulte, *Geschichte der Quellen*, p. 417.

¹⁹ Jenko Kovačič, "Opombe."

²⁰ Decarli, "Saggio di bibliografia," pp. 131–133.

²¹ Kandler, *Codice diplomatico istriano I*, 24 October 1186.

²² Jenko Kovačič, "Opombe," p. 192.

²³ Rashdall, *Universities of Europe II*, p. 11, fn. 1; p. 13, fn. 1.

²⁴ Škunca, *Povijesni pregled*, pp. 16–18.

²⁵ Jenko Kovačič, "Opombe," p. 192.

²⁶ Grendler, *Universities of Italian Renaissance*, p. 4.

²⁷ On origins of the university of Padua see Rashdall, *Universities of Europe I*, pp. 172–173, and Rashdall, *Universities of Europe II*, pp. 10–14.

cities.²⁸ However, early universities were not homogenous institutions: individual groups were the ones that moved, not entire bodies of students and professors. It is conventionally believed that the university of Bologna moved to Padua in 1222 (as is noted in the official chronicle of Padua). However, this relocation could not have been total since the university of Bologna continued to function. Moreover, in 1228, the university of Padua already reached an agreement with the city of Vercelli to relocate there for eight years: again, evidently, not all students and professors followed this agreement. In the time of the Ezzelini (1237–1260), university of Padua seems to have temporarily ceased to function altogether. All this to say that the university of Padua was not yet well-established in this period and that it is at least equally likely, if not more likely, that Monaldus studied at Bologna.

It is tempting to connect Monaldus to St Anthony of Padua (1195–1231), who was very active in the period in which Monaldus must have studied. However, St Anthony founded his school in Bologna, not Padua, and anyway could not have lectured much himself, considering he traveled often. St Anthony is named after Padua only because he spent the last years of his life there – it is not attested that he lectured in Padua.²⁹ If we would like to connect Monaldus to the school of St Anthony, which is not unreasonable, we would again have to connect him to Bologna, not Padua.

A topic that has remained underdiscussed is the actual contents of the *Summa*. So far, individual aspects have mostly been discussed within comprehensive monographies on wider historical topics, but mostly in passing and on a surface level. Von Schulte in his exhaustive overview of sources for medieval canon law discusses Monaldus, but misidentifies him as the martyr of Ancona.³⁰ Noonan mentions Monaldus multiple times in his book on usury, which remains the standard treatment of the topic from the point of view of the history of ideas.³¹ However, he places Monaldus among writers active after Thomas Aquinas, which seems out of place considering Monaldus and he were practically contemporaries.³² Noonan also mistakenly claims that Monaldus did not condemn usury on the basis of natural law:³³ Monaldus does precisely that in paragraph 3.9, where he equates selling at a time when goods are more expensive to selling time itself. He also mentions natural law in paragraphs 3.19 and 3.43. Langholm touches upon ideas of Monaldus in his survey of medieval economic thought; he was also the first one to mention explicitly that the printed edition contains interpolations.³⁴ Todeschini discusses Monaldus in his analysis of Franciscan economic thought.³⁵ The only contributi-

²⁸ Hyde, "Commune, University, and Society," pp. 42–43.

²⁹ Huber, *St. Anthony of Padua*, pp. 12–13.

³⁰ von Schulte, *Geschichte der Quellen*, p. 414.

³¹ See index in Noonan, *Scholastic Analysis of Usury*, p. 426.

³² Noonan, *Scholastic Analysis of Usury*, p. 58. He dates the death of Monaldus to 1228 (with a question mark). Presumably, this is a misprint and Noonan actually meant 1288, which means he misidentified Monaldus as the martyr of Ancona, who died in 1288.

³³ Noonan, *Scholastic Analysis of Usury*, p. 58.

³⁴ Langholm, *Economics in the Medieval Schools*, pp. 447–449.

³⁵ Todeschini, *Ricchezza francescana*, pp. 86–88.

on that focuses on a specific aspect of the *Summa* from the point of view of legal history is the treatment of the entry on pledges by Žepič.³⁶

The *Summa* and its sources

The High Middle Ages are conventionally seen as a renaissance of legal studies. The *Corpus Iuris Civilis*, the most important corpus of Roman law dating from the reign of Emperor Justinian, was by then well known and studied in Italy. The law of the Church was yet to be organized to a comparable degree.³⁷ Perhaps the first substantial step in this long process was the *Decretum* of Gratian (compiled in the 1140s); the second crucial step was the collection generally known as *Liber extra* (1234) compiled by St Raymond of Penyafort. This development can be seen as a response to societal and economic changes: new times called for new norms. It is Wickham's thesis that the bulk of the economic shift towards commercialization in northern Italy is to be dated to no earlier than the 13th century;³⁸ if this thesis holds, it would place the work of St Raymond as well as Monaldus right in the period of the most intensive economic shift of medieval Europe.

The *Summa* of Monaldus is a compilation, as the author states explicitly in the prologue:

Opiniones itaque antiquorum doctorum et etiam aliquorum modernorum humiliter prosecutus, quamvis plura diversimode sint ab ipsis notata, quae inter se varietatem ostendere videantur, non tamen ausus sum scripta tantorum virorum praesumptuose respuere, sed ea, licet diversa, circa unam et eandem materiam in praesenti opusculo studiose conscribens duxi hoc discretis lectoribus relinquendum, ut illam opinionem accipiant, quae ipsis videtur esse magis consona rationi.

"I therefore humbly followed the opinions of old teachers as well as some modern ones, although they wrote some things differently, so that they seem to exhibit variety. I still did not dare to presumptuously reject the writings of such men. Instead, in this trifling work, I diligently collected them around the same subject, even though they may be different. I believed it must be left to individual readers to accept the opinion which to them seems more harmonious with reason."

Who were the teachers Monaldus humbly followed? The citations he provides in his text mostly refer to passages of *Corpus Iuris Civilis*, *Decretum* of Gratian or *Liber Extra*. However, Monaldus most likely did not work with these collections in their original form, at least not much. The text of his *Summa* seems to mostly stem from secondary legal literature.

His main source was without a doubt *Summa casuum conscientiae* by the aforementioned Raymond. At least as far as *De usura* is concerned, Raymond's text was the framework upon which Monaldus based his own: we can estimate

³⁶ Žepič, "Monald Koprski."

³⁷ For an overview of canon law in this period, see Hartmann and Pennington, *History*.

³⁸ Wickham, *Donkey and the Boat*, 465–620 (the chapter on northern Italy), especially 612–620 (conclusions of the chapter).

that about a third of *De usura* is transferred directly from the corresponding entry in Raymund.³⁹ Monaldus also used the standard gloss to the *Summa* of Raymond, authored by William of Rennes (Guillelmus Redonensis).⁴⁰ He included it more or less in its entirety (see below, chapter *Integration of Raymond's Summa and William's gloss*).⁴¹ Text from William's gloss constitutes approximately another third of *De usura*. Another identifiable source is *Summa super rubricis decretalium* by Godfrey of Trani († 1245).⁴² About five paragraphs of *De usura* can be attributed to Godfrey, and explicit attribution to Godfrey is given towards the end of the text.

Less clear is the relationship of the *Summa* of Monaldus to the *Summa aurea* (1210–1220) of William of Auxerre (1160–1229).⁴³ It is certain that Monaldus was acquainted with his ideas and included them in his *Summa*. However, unlike his other sources, he mostly did not transfer the text of William's *Summa* word for word. Passages of Monaldus referring to William's ideas seem to be very condensed summaries of the original text. The reason for this decision could be the highly formalized structure of William's *Summa*, which is sectioned into questions, arguments and counterarguments, in line with the classic structure of scholastic *quaestiones*. The other sources Monaldus used are less interested in laying out the argument in this way, and it is possible that Monaldus felt the need to adapt William's text to a greater degree so that it would fit in with his other sources. Another possible explanation could be that Monaldus did not use William's text in its original form but rather a derivative work not yet identified.

It has been argued that Monaldus also drew upon the *Summa aurea* of Henry Hostiensis († 1271):⁴⁴ Noonan went as far as saying that Monaldus usually followed him.⁴⁵ However, there is nothing in the text suggesting Monaldus used the *Summa* of Hostiensis. Similarities can all be explained by common sources, i.e. Raymond, William of Rennes and Godfrey. The explicit citation of Hostiensis in the printed edition of Monaldus from 1516⁴⁶ (in between paragraphs 5.9 and 5.10 of the critical text) is an interpolation absent in the oldest manuscripts. It probably found its way into the text via a gloss, either accidentally or even intentionally; after all, in the prologue, Monaldus himself invited the reader to improve his text.

An interesting detail can be found in the edition of Hostiensis printed in Venice in 1586. It includes a gloss that appears to be identical to individual passages of Monaldus – the very ones we presume to be the original work of Monaldus.⁴⁷

³⁹ Based on a rudimentary counting of the lines in our critical text.

⁴⁰ On William of Rennes see von Schulte, *Geschichte der Quellen*, pp. 413–414.

⁴¹ For the text of Raymond's *Summa* along with William's gloss, we consulted the 14th century manuscript Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139.

⁴² Early print edition: Godfrey of Trani, *Summa perutilis*.

⁴³ On William of Auxerre, see Noonan, *Scholastic Analysis of Usury*, pp. 42–44. Early print edition of his work: William of Auxerre, *Aurea doctoris acutissimi*.

⁴⁴ Early print edition: Hostiensis, *Henrici de Segusio*.

⁴⁵ Noonan, *Scholastic Analysis of Usury*, p. 112, fn. 61.

⁴⁶ Monaldus, *Summa perutilis*, f. 292r.

⁴⁷ Hostiensis, *Henrici de Segusio*, p. 1612, fn. a; p. 1614, fn. c.; p. 1616, fn. d; p. 1624, fn. c.; p. 1630, fn. a. (continued on p. 1632).

However, on the title page of the edition, these glosses are attributed not to Monaldus, but to a certain *Martinus Abbas*,⁴⁸ supposedly a contemporary of the jurists Azo and Accursius (so 11th–12th centuries). As far as we know, "Martin the Abbot" is not attested elsewhere. He is probably to be explained as a phantom canonist who came about by misinterpretation of a manuscript of the *Summa* of Monaldus: for in the manuscripts, the name "Monaldus", which appears in the prologue, is not written out in full but abbreviated as *M*. A medieval or early modern reader of such a manuscript could be forgiven for presuming the name of the author to be Martinus, a name much more common than Monaldus.

Composition

Improvements of structure

The *Summa* of Monaldus is the first legal *summa* to be arranged alphabetically and one of very early such works in general. Monaldus himself explicitly mentions alphabetical arrangement twice in the prologue (*sub singulis litteris alphabeti*). He was also aware of the novelty of this structure: "Let no one be wonder if the way of treatment is different in this trifling work than in works by others." (*non ergo miretur aliquis, si modus agendi diversus est in hoc opusculo ab operibus aliorum*). Alphabetization seems to have been a wider tendency in Monaldus's time since alphabetized collections of exempla for sermons also appear in the same period.⁴⁹ In previous canonist works, topics were arranged in a specific but opaque sequence: transgressions against God, transgressions against neighbor, irregularities in religious life and then marriage.⁵⁰ For example, Godfrey and Raymond state in the preface of their treatment of usury that usury is placed immediately after theft (*De furtis*) simply because "usury differs little or nothing from theft" (*usura parum vel nihil interest ... inter furtum et rapinam*). Monaldus omits this remark because he followed the alphabet. It is primarily because of the alphabetical order that we can consider the *Summa* of Monaldus a proper encyclopedia.

Separation of content into discrete entries was nothing new and can already be observed in the *Summa* of Raymond. What Monaldus seems to have contributed is the further division into subsections, which are introduced by rubricated titles. While Raymond did not divide the entry on usury into subsections, he did introduce it by listing the topics he would treat. Monaldus seems to have used these announcements to divide the text into actual subsections, turning what was only an introductory note in Raymond into the formal structure of the text. The entire *Summa* probably has about 900 subsections.⁵¹

⁴⁸ It is unclear whether *Abbas* is meant to signify the function of an abbot or a proper surname.

⁴⁹ Grison, "Note in margin," p. 342.

⁵⁰ Grison, "Note in margin," p. 341.

⁵¹ Judging by Golob, "Monaldova pravna enciklopedija," p. 39, who counted 891 initials introducing new sections throughout the manuscript in Narodna in univerzitetna knjižnica.

The entry *De usura* in the *Summa* of Monaldus is thus divided into six subsections. While the manuscripts are not in total agreement when it comes to their titles, the division of the text itself is unanimous. In our critical edition, they are as follows:

- 1: "What is usury and what is it named after" (*De usura quid sit et unde dicatur*)
- 2: "How many kinds of usury there are" (*Quot sunt species usurae*)
- 3: "In which cases is usury allowed, and in which is it prohibited" (*In quibus casibus usurae permittantur vel prohibentur*) (by far the longest subsection)
- 4: "How usurers and their heirs are to be obliged to make restitution" (*Qualiter usurarii et heredes eorum ad restitutionem compelluntur*)
- 5: "On usury of pledges" (*De usura pignorum*)
- 6: "Some cases in which, according to some, one can give money and is allowed to make profit from it" (*Quidam casus, in quibus secundum quosdam potest quis dare pecuniam suam et licite inde recipere lucrum*)

Most of the fifth subsection, *De usura pignorum*, does not actually deal with usury of pledges. The topic is only addressed in the first three paragraphs, after which follow some sort of *miscellanea*, a sequence of casuistic paragraphs discussing a variety of potential cases of usury. This *miscellanea* is not formally introduced as a subsection but is obviously separate. It is some sort of an afterthought to the central themes presented previously, adding content that does not fit into any of the titled subsections.

The text is further divided into paragraphs, which are introduced by a rubricated symbol, as is the case in the sources Monaldus consulted. However, Monaldus introduced an additional marker for opening of a new paragraph, the word *item* (»also«), which by then was widely used in such contexts, but not in material Monaldus worked with. There was a good reason for the double marking. It could easily happen that the manuscript rubricator omitted the symbol by accident, potentially making the structure of the text less clear.

This "itemization" required a further adjustment of the text, namely the elimination of the word *item* in all other contexts except the beginnings of paragraphs, so as to avoid any confusion. We can observe this by comparing Monaldus 5.10 with his source for this passage, William's gloss ad *collegium*.⁵² At the beginning of this passage, four types of persons connected to a usurer are listed. William introduces each of these four types with the word *item*. On the other hand, Monaldus only uses *item* for the first type, which appears at the beginning of the paragraph, while introducing the other three types with *similiter* instead of *item*. In the entire entry on usury, Monaldus leaves the word *item* in the middle of a paragraph only a single time, when it appears in a direct quotation (1.2).

⁵² Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 164r.

Integration of Raymond's *Summa* and William's gloss

The core of *De usura* is formed by a synthesis of the corresponding entry of Raymond's *Summa* (also titled *De usura*) and the accompanying gloss of William of Rennes. Most of the time, Monaldus transferred the text linearly, word for word along with the original citations. As already mentioned, Raymond and William represent about a third of Monaldus's text each. Deviations from this core are rare.

To achieve an integrated text, Monaldus had to insert William's gloss into Raymond's text. It was much more practical for the reader not to have to constantly shift from the text to the margin and back again. In this "emancipation" of William's gloss, Monaldus usually placed shorter glosses immediately after the passage of Raymond they commented on, while placing the longer ones after the end of Raymond's paragraph as new, independent paragraphs.

This integration was not simply a matter of copying the passages in sequence – it was a fairly complicated intellectual endeavor. It must have required substantial planning in advance. Since Raymond and William do not always agree, it also required reconciling the two sources, revealing Monaldus's legal opinions.

Let us provide concrete examples. Paragraph 4.42 addresses the practice of purchasing at a lower price in the time of harvest and selling at a higher price later on. Raymond simply condemns this practice as a mortal sin. However, in the gloss ad *emunt*, William of Rennes writes: "Master does not distinguish whether this is [made] out of greed or not, but his opinion is too harsh if understood without distinction." (*Non distinguit magister, utrum ex cupiditate necne, sed nimis dura est eius sententia, si indistincte intelligatur.*)⁵³ Monaldus did not include this nuanced gloss but obviously agreed with it. He modified Raymond's text in accordance with the gloss by simply inserting "out of greed" (*ex cupiditate*) before the verb "they buy" (*emunt*), thus overriding Raymond's harsh condemnation.

A similar edit can be observed in paragraph 3.42. The original Raymond's text condemned the exchange of older produce for newer one as usury. William in the gloss ad *cuperent novam* again mitigates this condemnation:

*Istos non audeo condemnare, si ad hoc mutuent, ut proximo subveniant, dummodo non auferant ei libertatem liberandi se interim solvendo veterem, vel si probabiliter dubitetur, utrum plus vel minus valitura sit tempore solutionis. Alias verum est, quod dicit magister.*⁵⁴

"I do not venture to condemn those who lend in order to help their neighbor, as long as they do not take from him the freedom to free himself by paying the old harvest; or if there is legitimate doubt as to whether the thing will be worth more or less than at the time of payment. Otherwise, what master says is true."

In this case too, Monaldus deviates from Raymond's strictness and joins William's opinion. He adds two exceptions provided by Godfrey: such an exchange

⁵³ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 160v.

⁵⁴ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 161r.

is allowed if the harvest would have gone bad otherwise or if it is done as a favor. Afterwards (from *dummodo* to *solutionis*) Monaldus follows William of Rennes word for word – however, he leaves out the *non audeo* and does not in any way indicate that this is only William’s opinion. He also omits the last sentence of William which states that “master” is otherwise right.

Paragraph 4.9 underwent a similar mitigation. It was Raymond’s opinion that if a usurer buys a thing with usurious money and then sells it to a third party, the third party is bound to retribute it. William of Rennes in his gloss ad *restituere teneatur* says this is only the case if the third party bought the thing with the intention to profit and also knew that it was originally obtained with usurious money.⁵⁵ Monaldus incorporates the gloss as a fact, not just an alternative opinion by William.

There are other cases where Monaldus did find it necessary to preserve nuance and difference of opinion (e.g. 4.8 and 5.16, which will be discussed later on). But the editorial decisions where Monaldus eliminates one opinion in favor of the other are particularly interesting because they reveal Monaldus’s opinions on usury. It seems that when it came to condemning usury, Monaldus, just like William of Rennes, tended to err on the side of leniency.

As far as technical aspects go, we can conclude that Monaldus integrated the two texts successfully. Only one major mistake appears. The text in paragraph 3.39 shows he failed to distinguish the beginning of William’s gloss ad *enormiter* from the end of the previous one, ad *quod dixi*, resulting in a jumbled paragraph making no contextual sense. Such a mistake could arise quite easily. In medieval manuscripts, the glosses on the margin were usually written one after another and distinguished only by the rubrics applied to the initial word of each gloss.⁵⁶ Most likely, the rubricator of the manuscript Monaldus was using forgot to make a rubric at *enormiter* and Monaldus consequently took it as part of the previous gloss.

Another passage that seems out of place is paragraph 3.20, originally William’s gloss ad *Qui emunt*.⁵⁷ The corresponding Raymond’s passage appears much later in Monaldus, only in paragraph 3.31. The reason for this placement is unclear since 3.20 seems completely out of context there.

Original contributions of Monaldus

In *De usura*, there are some passages for which no source can be identified. With the current state of knowledge, we can presume them to be Monaldus’s original contributions. However, it might yet come to light that these too are transferred from other sources.

At the beginning of *De usura*, where usury is defined, Monaldus puts Raymond’s definition first (1.1): usury is a profit from a loan which is owed or exacted by contract. (*ex mutuo lucrum pacto debitum vel exactum*). Immediately afterwards (1.2), he formulates his own, somewhat expanded definition:

⁵⁵ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 162r.

⁵⁶ Cf. Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 160v.

⁵⁷ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 159v.

Item usura est, quicquid sorti accederet ex intentione corrupta a parte creditoris, qui non mutuasset principaliter nisi propter spem lucri.

“Also. Usury is anything that is added to the principal out of corrupted intentions on the part of the creditor, who would not have given a loan in the first place were it not for the expectation of profit.”

Monaldus seems to agree in this definition with Godfrey of Trani, except that Godfrey expressed it less concisely:

*Usura est quicquid sorti accedit (ut xiiii, q. iiii, Plerique). In hac descriptione addo intentione praecedente vel pacto. Sola enim spe vel expectatione vitium contrahitur usurarum (ut infra eo. c. i et c. Consuluit xiiii, q. iii, Si fenerarius). Quod intelligo verum esse, cum causa mutuandi principaliter ponitur in spe vel expectatione lucri sive emolumenti.*⁵⁸

“Usury is whatever is added to the principal [citation]. To this description I add ‘by preceding intention or contract.’ For the fault of usury is committed with hope or expectation itself [citation]. I believe this to be true when the reason for giving a loan is primarily placed in hope for or expectation of profit or gain.”

It is apparent from the definition Monaldus gives that he considered the intention of the creditor a prerequisite for usury, just as some other authors did. Monaldus upholds this definition consistently throughout *De usura*. In the same paragraph (1.2), Monaldus elaborates based on his definition that if a creditor receives more than the principal, he is only bound to make restitution if corrupt intentions were involved on his part.

Monaldus’s classification of types of usury also seems to be his own (2.2–5). Indirect and direct usury was already distinguished by William of Auxerre: however, Monaldus takes this classification and elaborates it further. He divides direct usury into usury on the principal (*usura sortis*) and usury on usury (*usura usurarum*, i.e. compound interest). Within indirect usury, he distinguishes usury by agreement (*cum pacto*) and usury without agreement (*sine pacto*).

In paragraph 2.4, “usury without contract” is divided into two types. In the first type, the creditor makes it clear to the debtor that he will not make an agreement with him but expects the debtor to give him whatever amount he himself wishes. In the second type, nothing is said explicitly, but the creditor gave the loan with the primary intention of receiving usury.

In paragraph 2.5, Monaldus divides “usury by contract” (*usura conventionis*), which here is best taken as a synonym for *usura cum pacto*. He distinguishes three types: the one where the principal and the profit are stipulated in advance; the one where the principal is stipulated in advance while the profit depends on success; and the one where the profit is stipulated in advance while the principal is risked.

⁵⁸ Godfrey of Trani, *Summa perutilis*, ff. 218v–219r.

The list of cases in which usury is permitted (3.1–11) also seems to be constructed by Monaldus. It is some kind of compromise between the seven cases listed by Godfrey and the ones listed by Raymond without numeration. In the first two cases (benefice and damages for the guarantor), where Godfrey and Raymond match, Monaldus follows them as well. He places dowry third, like Raymond but unlike Godfrey, who placed it seventh. The fourth is damages in case of delay in *bona fide* contracts, where Monaldus combines Godfrey's and Raymond's texts. The fifth case is the lease contract, as is at Godfrey. The sixth is uncertainty, which in Raymond is placed fifth: for uncertainty, Monaldus uses Raymond's text (since Godfrey only named it without elaborating), but includes Godfrey's term *incertitudo* alongside Raymond's *dubium*. The seventh and last case is canon punishment, which in Godfrey is placed fourth.

It is especially interesting that Monaldus adds a mnemonic verse for these seven cases (3.12): *poena, fides, dubium, mora, dos, violentia, donum*. The verse, a hexameter, does not seem to appear elsewhere and can be attributed to Monaldus. It speaks to Monaldus's significant level of education that he was able to write correct Latin verse.

Monaldus also seems to wish to penalize contumacy (*contumacia*), i.e. refusal to attend court appointments. Monaldus adds the circumstance of contumacy into two passages where his sources did not mention it: as a legitimate reason for taking interest (alongside damages and delay) in paragraph 3.45 and as a reason to increase judicial penalty for a usurer in paragraph 4.2.

To list other passages which seem to be Monaldus's own:

- 3.10: if the debtor asks the creditor for an extension and gives him a gift, this is not usury so long as the creditor grants an extension primarily due to God or due to friendship and only secondarily due to self-interest.

- 3.14: those who lend in the name of others are bound to make restitution if they lend under a general mandate of the owner. However, if the owner specifically orders them to lend to a certain individual, they are not bound. The two following paragraphs (3.15–16) also deal with the same topic, but stem from Raymond and William of Rennes. Monaldus seemingly did not find them sufficient and added his own introduction.

- 3.17: at the end of the paragraph on lender's intentions, Monaldus adds his own note that the lender may expect profit from the loan secondarily, so long as he lends primarily due to God or due to friendship.

- 3.23: at the end of paragraph, Monaldus adds that it is allowed to exact penalties from the debtor if their intention is not fraudulent, for it is in public interest that agreements are kept (*publicae interest pacta servari*). Also worth noting is that in this paragraph, Monaldus greatly condenses Raymond's definitions of different types of penalties.

- 3.40: the paragraph mostly uses the text of Raymond and William of Rennes. It states that the buyer is bound to pay the difference to a fair price if he achieves a lower price by misleading the seller. Monaldus makes a small, but interesting

adjustment: he adds “especially a simple person” (*maxime simplicem*). Monaldus therefore held that simple people required special legal protection in this case. The use of the term *simplex* is especially interesting because Monaldus names it in the prologue as the audience his *Summa* is especially geared towards.

- 3.42: at end of paragraph, Monaldus adds that, as far as God is concerned, a usurer becomes a usurer by expectation itself (*sola spes*), citing *Liber extra*. If this is indeed an addition by Monaldus and not an interpolation (which is possible), it would be an example of Monaldus working with the original collections of law.

- 4.5: a paragraph on restitution made to absent debtors. The placement of this paragraph here is unusual since the same topic is later addressed on the basis of Raymond and William of Rennes (5.15).

- 5.19: a paragraph on loans given in exchange for receiving a loan in the future.

- 5.20: a paragraph on lending money received by a usurious loan.

- 5.21: a paragraph on the use of a pledged horse.

Subsection *Quidam casus* and the question of interpolation

The sixth subsection, *Quidam casus*, gives some examples of partnership contracts in which interest is permitted. It does not seem to stem from earlier canonist writings, but some kind of template was most likely used (perhaps actual contracts). Its inclusion is quite an innovation. Todeschini in his work *Ricchezza Francescana* invokes precisely this subsection of *De usura*.⁵⁹ He does so while saying that Monaldus was “the first Franciscan economist” and the first author to discuss business dealings from the perspective of ethics. Preceding authors avoided this topic altogether as inherently suspicious. In discussing the world of business from an objective point of view, Monaldus implicitly granted it legitimacy.

The problem with the subsection *Quidam casus* is that it may be an interpolation, albeit a very early one. This is suggested by the following observations:

1. While *Quidam casus* is a regular part of text in many manuscripts, including the earliest explicitly dated one,⁶⁰ it is either absent or was added subsequently in many others. In at least two manuscripts, it was added by a later hand.⁶¹ Before the beginning of the subsection in Biblioteca Nazionale (Naples), VII F3, there is a note on the margin stating *hic completur Summa* (»here, the *Summa* ends«); *Quidam casus* are still added. In Biblioteca Nazionale (Naples), XIII A23, the text of *Summa* ends with the fifth subsection. What follows is an unrelated text, *Summa de restitutione male ablatorum* by Manfredus of Tortona;⁶² only after the *Summa* of

⁵⁹ Todeschini, *Ricchezza francescana*, pp. 86–88.

⁶⁰ Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ott. lat. 630; Biblioteca Medicea Laurenziana (Florence), Plut. 8 sin. 3; Bibliothèque de la Ville (Arras), cod. 91; the earliest dated manuscript of Monaldus's *Summa* is Biblioteca Antoniniana (Padua), ms. 51 scaff. II.

⁶¹ Biblioteca Medicea Laurenziana (Florence), Plut. 10 sin. 6; Berkeley Library (University of California), Robbins 79.

⁶² *Incipit* is cited by Mohan, “Initia operum franciscalium,” p. 367; however, he cites *abbatorum* instead of *ablatorum*.

Manfredus follows *Quidam casus*. In the manuscript Medicea Laurenziana plut. 7 sin. 8, *De usura* ends with the fifth subsection, with three short entries following it;⁶³ afterwards, a second hand entered the epilogue; finally, a third hand entered *Quidam casus* (with the rubric *Societas mercatoris* on the margin) and repeated the epilogue.

2. There is a conspicuous stylistic deviation in *Quidam casus* (6.4): the phrase *ego puto addendum* (“I believe that it must be added” – in this case, that debtor is entitled to deduct the good faith expenses he made in the partnership). Monaldus does not introduce opinions in such a way anywhere else in *De usura*; he generally tends not to attribute opinions to specific individuals, especially not himself. What is more, when such phrases appear in his sources, he reformulates them impersonally – e.g. in 3.31, he changes Raymond’s *idem dico, si nullo ...* into *similiter dicendum est, si nullo ...* Monaldus does use first person verbs, but only for giving concrete examples (e.g. 5.2, *vendo tibi*, “I sell you ...”), never when presenting opinions. He also often uses the word *dico*, but with the adverbial force of “that is” (e.g. 3.9).

3. The prologue of *De usura* announces the first five subsections, but not the sixth one.

4. *Miscellanea* which forms most of the fifth subsection is something we would expect at the end of an entry.

Of course, it is still possible that *Quidam casus* were already included by Monaldus. The irregularities in textual transmission would then have to be explained by the circulation of an early manuscript where the text cut off before *Quidam casus*. Manuscripts copied from this version would then be subsequently corrected.

Even if *Quidam casus* are indeed an interpolation, it does not really take away from Todeschini’s argument. The interpolation would be so early and would have been added into the manuscripts so consistently that for all intents and purposes, it should still be considered an integral part of the *Summa*. However, one needs to be careful when attributing it to Monaldus as an individual, as Evangelisti does in arguing based on *Quidam casus* that Monaldus was personally connected to Bologna.⁶⁴

Smaller adjustments to text

Some minor adjustments to source texts illustrate Monaldus’s attention to detail as well as his tendency to make the text “user-friendly”. Let us examine the most interesting cases.

When Raymond discusses loans given in one city and repaid in another, a practice which was often used to conceal interest, he gives as examples the cities *Barchia* and *Cepta*.⁶⁵ It is not entirely clear which cities he had in mind – the former

⁶³ Biblioteca Medicea Laurenziana, plut. 7 sin. 8, f. 260r.

⁶⁴ Evangelisti, “Monaldo da Capodistria.” He does not mention *Quidam casus* explicitly, but this is the only section of *De usura* where Bologna is mentioned.

⁶⁵ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 158v.

might be Barcelona, the latter Ceuta on the African side of the Strait of Gibraltar. This choice seems especially likely because Raymond was a native of Aragon and would presumably know western Mediterranean well. However, it seems that already in the time of Raymond, his contemporaries outside Iberia did not know these cities. This is evidenced by Willam's gloss, which felt it necessary to comment on each of the toponyms by explaining: "This is a place." (*Locus est.*) When Monaldus integrates this gloss (3.27), he simply replaces the two cities with Venice and Acre (*Acon*), which we can presume were well known throughout Europe and the Mediterranean. Acre was at the time still the main Christian harbor in the Holy Land.

In two cases, the placenames mentioned in Monaldus's sources are omitted. In paragraph 3.24, Monaldus replaces William's mention of Roman and Lombard merchants in the gloss *ad singulos menses* with the phrase "some" (*quidam*) merchants.⁶⁶ In another passage, Raymond mentions that city states commit usury, too, "especially in Lombardy" (*maxime in Lombardia*);⁶⁷ in the corresponding paragraph 5.6, Monaldus omits the mention of Lombardia altogether. These two "anonymizations" are interesting but harder to explain. Monaldus must have found the designation of these placenames either superfluous or irrelevant for his intended audience. He also might have considered it inaccurate, false or unjustified – perhaps economic changes rendered it obsolete.

Monaldus also omits two legal practices mentioned by Raymond. In paragraph 3.31, he deletes *violarium*. William of Rennes already felt the need to explain the word in the corresponding gloss: "This is a vernacular name for certain rents" (*Nomen est vulgare aliquorum proventium*, probably to be emended to *proventuum*), leaving the impression he did not completely understand the word himself.⁶⁸ Even today, we were unable to find a clear definition of what *violarium* actually was. DuCange dictionary defines *violarium* as "Spanish rent" (*census Hispanis*) and quotes some examples which are mostly connected to Aragon and date to around the year 1300.⁶⁹ Since Raymond was originally from Aragon, he must have known this legal practice, while Monaldus considered it unimportant for the average reader and therefore omitted its mention.

Monaldus also omitted the mention of loans *sub causamento* (Raymond 7.3), evidently due to its obscurity. William of Rennes had issues understanding *causamentum* as well: in his gloss, he says *causamentum* is not a legal term, but a vernacular term »of some land« (*alicuius terrae*), and that it is perhaps connected to *modum camusementium* (?) *aut aliorum, qui mutuunt amore garae* (*gara* perhaps being a unit of measurement for land area).⁷⁰ It is hard to make sense even of William's gloss – the text might be corrupted. DuCange dictionary does include *causamentum*, but none of the definitions it provides seem to fit into context here.

⁶⁶ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 158r.

⁶⁷ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 163v.

⁶⁸ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 159r.

⁶⁹ DuCange, *Glossarium*, s. v. *violarium*.

⁷⁰ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 157r; corresponding gloss on f. 157v.

However, examples listed there are connected to Iberia: one is from a collection of customary law of Barcelona, *Usatici Barcinonenses* (13th century), and the second one is a charter by the king of Portugal (also from the 13th century).⁷¹ *Causamentum* therefore seems to be another legal concept used only in Iberia. As a native of Aragon, Raymond was acquainted with it; Monaldus, however, considered it irrelevant and simply deleted it in the corresponding section of his *Summa* (3.21).

Another principle Monaldus seems to have followed is the reduction of sources. Monaldus only cites the fundamental ones, namely the collections of Roman and canon law. When it comes to canonists preceding himself, he mostly cites them as “some” (*aliqui*). The intricacies of contemporary canonist discourse were apparently not something the reader needed to know. Paragraph 4.8 is an example of this. Raymond says a usurious cleric is not allowed to make restitution using Church property, only his personal property. William’s glosses ad *de rebus* and ad *sed de suis* disagree: “Master seems to suggest ... which I do not believe” (*vide-tur magister innuere ... quod ego non credo*). He goes on to say that if a usurious cleric has no personal property, he can in fact make restitution with the income of the Church property.⁷² Monaldus combines the two glosses into an independent paragraph without attributing them to William; he introduces it simply with “some say” (*dicunt quidam*).

Another such example is paragraph 5.16. It deals with the question of whether the usurer is bound to restitute not only usurious money, but income he made from it as well. Raymond already quotes two opposing opinions, one holding that the usurer is bound and the other that he is not. William’s gloss ad *quod tenetur* explains the former opinion was held by Alanus, but is too harsh.⁷³ Monaldus acknowledges this gloss by simply stating: “This opinion is too harsh, according to some.” (*Hoc est dura sententia secundum quosdam*.)

There are some other small changes to texts which are harder to explain. For example, in paragraph 3.6, Monaldus switches the order of two cases in which taking interest is allowed. In paragraph 3.20, he adds at the end that it is usurious not to deduct yields of the pledge from the principal, which seems out of context in a paragraph on sales.

Intentions

Now that we have addressed the more “technical” aspects of the *Summa*, we can better illustrate the intentions of Monaldus and evaluate his work accordingly. His choice of genre itself is already telling. *Summa* (Latin for “sum”, “the whole”) was a scholastic genre of didactical works, mostly dating to 12–14th centuries, the goal of which was to collect and systematize the totality of knowledge for a certain field, e.g. philosophy, theology, logic, rhetorics, law.⁷⁴ Approaches their authors

⁷¹ DuCange, *Glossarium*, s. v. *causa* 4.

⁷² Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, ff. 161v–162r.

⁷³ Badische Landesbibliothek (Karlsruhe), Cod. Aug. perg. 139, f. 165r.

⁷⁴ Definition by *Lexikon für Theologie und Kirche*, s. v.

used were different: some preferred accumulating as much information as possible, others favored conciseness, and others still clarity and structure. *Summae* were often, but not always, also titled *summa*.

The *Summa* of Monaldus is conventionally classified into the subgenre of *summae confessorum*, handbooks of church law and theology intended for use by priests in confessions.⁷⁵ However, the concept of *summae confessorum* might be due for revision. The contents of the so-called *summae confessorum* often do not match what we would expect in a manual for confessors. The *Summa* of Monaldus, for instance, includes many entries on topics that could not have been essential or useful for practical everyday work of an average confessor, e.g. the entry on elections of the pope and the emperor (*De electione*) and the one on university professors (*De magistro*). On the other hand, the entry on penance (*De paenitentia*) is six folios long, which is not extremely short relative to other entries, but is somewhat brief for a topic that would have been of fundamental importance to a confessor. It is true that in the prologue, penance is mentioned among other motivations for writing the *Summa* (*circa iudicium et consilium animarum in foro paenitentiae*); however, this might simply be a literary convention. It seems that Monaldus had a broader audience in mind. Shaw already made a similar observation regarding Raymond's *Summa*, noting it is more a handbook of canon law than a confessor's manual.⁷⁶

It seems that for Monaldus, counteracting ignorance in general was a far more prominent goal than aiding confessors. The incipit of the *Summa* itself already addresses the topic of ignorance: *Quoniam ignorans ignorabitur* ("But if anyone ignores this, they will themselves be ignored."). The words are taken from 1 Cor 14:38, and in their original context refer to ignorance of the fact that what St Paul speaks of are God's commands. In the prologue, Monaldus emphasizes that grave errors are committed due to ignorance of the law. He states his target audience to be people ignorant of law (*habentes iuris ignorantiam*) and *simplices*, "simple people", a word he uses three times in the prologue. It is an interesting, albeit an unanswerable question which people exactly Monaldus meant by this term. Literate people (especially priests) that had no legal education? Perhaps even illiterate laymen who could consult the work with the help of the literate? In any case, aiding the ignorant was a principle Monaldus practically puts to use in the rest of the text. As we have seen, in *De usura*, he enters *simplex* as a category of person requiring special legal protection. In the prologue, Monaldus cites the usage by "simple people" as motivation for alphabetizing the entries (*sub singulis litteris alphabeti ... ut simplices quod quaerunt valeant facilius invenire*). Most other adjustments we have seen in the previous section of this article can be attributed to this aim as well.

⁷⁵ For a definition see Grison, "Note in margine," pp. 335–337.

⁷⁶ Shaw, "Corporeal and spiritual homicide," p. 287, fn. 25.

Conclusions and evaluation of the *Summa*

When discussing Monaldus, it is tempting to simply brand him as a compiler and move on. That would not do him justice and would betray a modern bias towards the original, the groundbreaking and the never-before-seen. Being called “derivative” today is virtually a term of abuse. However, in evaluating the *Summa* of Monaldus, especially within its historical context, other aspects are relevant. Even today, what we primarily look for in general surveys of entire fields (e.g. encyclopedias, textbooks, handbooks) is not new and innovative ideas, but rather structure, clarity and usefulness. If we approach *Summa* from this perspective, it emerges in a much better light.

Corpus iuris civilis and collections of Church law are monumental, barely navigable masses of excerpts which often contradict each other. Using them required extensive knowledge possessed only by people who studied law, a negligible minority, numerically speaking. The need for entry-level texts was much greater. Monaldus responded to that need and apparently did so exceedingly well: as already mentioned, at least 70 manuscripts of Monaldus’s *Summa* are extant. The publication of Monaldus’s *Summa* also coincides chronologically with a fall in the number of new manuscripts for Raymond’s *Summa*, indicating it replaced the work it was based on.⁷⁷

Both of these facts are a quantitative testament to its success; a qualitative one are positive reactions to Monaldus’s work by later canonists.⁷⁸ We already mentioned two of them: Peter John Olivi describes Monaldus as “holy brother” (*frater sanctus*). Bartholomew of Pisa writes: “If one wishes to see *summae* on laws and decretals, brother Monaldus made one in alphabetical order.” (*si homo vult videre summas in Legibus et Decretalibus, frater Monaldus ordine alphabeti fecit unam*). Saint Antonine of Florence († 1459) considered Monaldus “a great canonist and theologian” (*magnus canonista et theologus*). Mariano de Florentia († 1523) called him “the prince of all jurists of his age and also a great theologian” (*omnium iuristarum suae aetatis princeps et etiam magnus theologus*), explicitly mentioning the alphabetical order of the *Summa* (*Summam fecit in Legibus et Decretalibus per ordinem alphabeti*). Two writers from around 1600 even mention the *Summa* with the honorific title “the golden” (*Summa aurea*). We cannot delve any further into the influence of the *Summa* in the centuries after its publication here. The question will have to wait for another time; however, it is just as important as the question of the “genesis” of the text. An overview of the reception of Monaldus will be needed before we can make a full assessment of Monaldus’s impact on the field of canon law.

Most modern scholars evaluate the *Summa* positively, too. Von Schulte calls it “an exceedingly skillful compilation” (*höchst geschickte Compilation*), adding that Monaldus moved away from theological argumentation and gave precedence to the law.⁷⁹ He also states that the *Summa* of Monaldus (as well as the *Summa*

⁷⁷ Langholm, *Economics in the Medieval Schools*, p. 447.

⁷⁸ For these mentions of Monaldus in later canonists, see Decarli, “Saggio di bibliografia.”

⁷⁹ von Schulte, *Geschichte der Quellen*, p. 416.

of John of Saxony) surpassed Raymond's *Summa* "in juristic presentation" (*in juristischer Darstellung*).⁸⁰ As already mentioned, Todeschini holds Monaldus to be "the first Franciscan economist".⁸¹ Langholm names Monaldus's *Summa* as the first Franciscan handbook for confessors: even if we disagree with the concept of *summae confessorum*, Monaldus's influence on later Franciscan writers is indisputable.⁸² Evangelisti writes that unlike Raymond, Monaldus gave precedence to the analytical-experimental approach, explicitly citing *De usura*.⁸³ Finally, due to Monaldus's interest for the human instead of the theological and due to the instructive force of his text, Monaldus has been deemed a precursor of Humanism.⁸⁴

Even ignoring the opinion of eminent canonists of old and scholars of new, the merits of Monaldus's work are evident. Alphabetizing the entries was an egg of Columbus that allowed Monaldus to write a reference work substantially more navigable than the preceding ones. In structuring such a work, Monaldus had no templates, because he was the first one to do it. He further improved the structure of his text by introducing subsections and itemization. He accomplished all this within a long text, in a time before typesetting and text-editing software.

The motivation of many of Monaldus's edits is to make the text clearer and more concise, in line with his stated goal of helping "the simple". Monaldus successfully integrates William's gloss into Raymond's text it was originally commenting upon, reconciling the differences in opinion. This greatly improves the experience of the reader who does not have to read two texts in parallel. Monaldus keeps explicit citations only for fundamental collections of law while omitting or anonymizing other canonists. He also omits obscure legal practices and placenames which were not common knowledge.

The *Summa* is in no way a blind reproduction of sources devoid of legal thought. Monaldus included and omitted material according to his own views on legal questions. He emphasized the role of intentions when judging usury: it therefore seems that his view of usury was less strict than Raymond's. This might already reflect a general trend of diminishing anti-usury rigor towards the end of the Middle Ages. There are also original contributions. Monaldus twice adds the circumstance of contumacy where his sources did not consider it. He gives special consideration to the "simple". We must therefore reject Grison's conclusion that the *Summa* of Monaldus "lacks any even slightest effort to express personal and original thought".⁸⁵ This is only an impression left by reading on the surface. Monaldus evidently did rework his sources according to his opinions, even though he did not outright express these personal opinions as such.

Franciscan humility might play a role in that. In the prologue, Monaldus identifies himself only as *frater M., minimus inter parvos*. This is probably wordplay

⁸⁰ von Schulte, *Geschichte der Quellen*, pp. 416–417, 527.

⁸¹ Todeschini, *Ricchezza francescana*, p. 87.

⁸² Langholm, *Economics in the Medieval Schools*, p. 448.

⁸³ Evangelisti, "Monaldo da Capodistria."

⁸⁴ Decarli, "Un precursore dell'umanesimo," pp. 89–90, including fn. 42.

⁸⁵ Grison, "Note in margine," p. 344.

alluding to him being a Friar Minor (*frater minor*): he omits the *minor* (comparative degree of the adjective) while still hinting at it by using the superlative degree (*minimus*) and the positive degree (*parvus*) of the same adjective. He also speaks of the smallness of his intellect (*parvitas ingenii mei*) and twice calls the *Summa*, in fact a hefty volume which in most manuscripts takes up around 200 folios, a “trifling work” (*opusculum*). He even encourages the reader to emend his errors.

Monaldus inviting the reader to improve the text also shows he had no issue with altering texts. The changes he made to his source material certainly prove as much. Raymond was not only a commentator, he was the author of *Liber extra*, i.e. some of the law he discussed. It is not a coincidence that Raymond is the patron saint of canonists. It was not possible to stray far from such an authority, and Monaldus acknowledged that by taking Raymond as his base source. However, we could argue that Monaldus’s *Summa* already reflects a shift in the relationship towards authoritative texts. Generally, the classical text, be it the Bible, Justinian’s code or the *Summa* of Raymond, was sacrosanct: it was left intact with only individual phrases commented upon in the gloss on the margin. Monaldus’s integration of William’s gloss into the corresponding text itself was a substantial intervention. Monaldus put usefulness and conciseness over following authoritative writers precisely.

On its face, this way of encyclopedic writing may seem strange. But in fact, we can observe it even today in the single most influential encyclopedia of our time – Wikipedia. Changes a single contributor makes to a Wikipedia article do not generally result in an entirely different text. Instead, an individual version of an article reflects many layers of contributions. Original research is in fact discouraged in order to preserve a neutral point of view.

It is mostly in minor touches to the text that one can glean the writing process behind the *Summa* and the legal thought of Monaldus. To find these edits, textual criticism and detailed comparison with source texts were needed. It was time consuming, and it is probably not feasible for a single scholar to go over the entire canonist production with this method. However, going over a sample of the text word for word is still a much better basis for drawing conclusions than taking the entire *Summa* on its face, especially if one works with the faulty 16th century edition. In trying to contribute a detailed analysis, this article hopefully offers some insight into the work of other canonists and medieval authors as well.

In conclusion - even though *Summa* is primarily a compilation, its value should not be underestimated. The *Summa* is a splendid piece of editorial work and scholarly synthesis and a substantial intellectual achievement. Monaldus must have been acquainted with his field and his sources well, for such a work required detailed knowledge and attentive analysis of extensive, unintuitively structured and sometimes contradictory sources. As this analysis has shown, Monaldus did not reproduce his sources uncritically, but selected passages from them thoughtfully, added to them and adjusted, organized and structured them. These qualities of the *Summa* are not called into question neither by his contemporaries nor by modern scholars. In the *Summa* of Monaldus, it was not just law that was brought to the fore, but also the reader.

Sources and Literature

Sources

- Godfrey of Trani. *Summa perutilis et valde necessaria do. Goffredi de Trano super titulis decretalium novissime cum Repertorio et numeris principalium et emergentium questionum Lugduni Impressa cum Privilegio*. Lyon.
- Hostiensis. *Henrici de Segusio Cardinalis Hostiensis Summa Aurea, Ad vetustissimos Codices summa fide, diligentiaque nunc primum collata, atque ab innumeris erroribus, quibus scatebat hactenus, repurgata*. Venice: Apud Franciscum de Franciscis, Senensem, 1586.
- Monaldus. *Summa perutilis atque aurea venerabilis viri fratris Monaldi in utroque iure tam civili quam canonico fundata*. Lyon: Peter Baleti, 1516.
- William of Auxerre. *Aurea doctoris acutissimi sacrique presulis domini Guillelmi Altissiodorensis in quattuor sententiarum libros perlucida explanatio vobis denuo divinorum eloquiorum cultores ferventissimi nuda tersa mendicisque pristinis purgata: nunc nunc paratur*. Paris: Francoys Regnault.

Literature

- Brancale, Giuseppe. "Indice analitico dei codici contenenti la *Summa* del b. Monaldo." In: *Beato Monaldo da Giustinopoli 1210 – 1280 ca.: atti raccolti in occasione del VII centenario del suo transito*. Trieste: Provincia Veneta dei Frati Minori e Comitato Capodistriano, 1982, pp. 65–80.
- Busoni, C. A. et al. "Lo scheletro del beato Monaldo da Capodistria: analisi antropologica e paleopatologica." In: *Beato Monaldo da Giustinopoli 1210 – 1280 ca.: atti raccolti in occasione del VII centenario del suo transito*. Trieste: Provincia Veneta dei Frati Minori e Comitato Capodistriano, 1982, pp. 97–128.
- Decarli, Lauro. "Saggio di bibliografia Monaldina." In: *Beato Monaldo da Giustinopoli 1210 – 1280 ca.: atti raccolti in occasione del VII centenario del suo transito*. Trieste: Provincia Veneta dei Frati Minori e Comitato Capodistriano, 1982, pp. 131–160.
- Decarli, Lauro. "Un precursore dell'umanesimo." In: *Beato Monaldo da Giustinopoli 1210 – 1280 ca.: atti raccolti in occasione del VII centenario del suo transito*. Trieste: Provincia Veneta dei Frati Minori e Comitato Capodistriano, 1982, pp. 81–90.
- Du Cange et al. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort: L. Favre, 1883–1887.
- Evangelisti, Paolo. "Monaldo da Capodistria." In: *Treccani*. Available on: [https://www.treccani.it/enciclopedia/monaldo-da-capodistria_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/monaldo-da-capodistria_(Dizionario-Biografico)/) (access: 26 May 2025).
- Golob, Nataša. *Manuscripta: knjižno slikarstvo v srednjeveških rokopisih iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*. Ljubljana: Narodna galerija and Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2010.
- Golob, Nataša. "Monaldova pravna enciklopedija kot rokopisna umetnina." In: *Beatus Monaldus Iustinopolitanus: Summa de iure canonico*, edd. Peter Štoka and Ivan Marković. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 2013, pp. 39–57.
- Grendler, Paul F. *The Universities of the Italian Renaissance*. Baltimore: John Hopkins University Press, 2002.
- Grison, Roberto. "Note in margine ad un testo penitenziale francescano: la »*Summa confessorum*« di Monaldo da Capodistria." *Le Venezie francescane* 6 (1989), pp. 335–344.
- Hartmann, Pennington and Kenneth Pennington (edd.). *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2008.

- Huber, Raphael M. *St. Anthony of Padua. Doctor of the Church Universal. A Critical Study of the Historical Sources of the Life, Sanctity, Learning and Miracles of the Saint of Padua and Lisbon*. Milwaukee: The Bruce Publishing Company, 1948.
- Hyde, J. K. "Commune, University, and Society in Early Medieval Bologna." In: *Universities in politics. Case Studies from the Late Middle Ages and Early Modern Period*, edd. John W. Baldwin and Richard A. Goldthwaite. Baltimore: John Hopkins University Press, 1972, pp. 17–46.
- Jenko Kovačič, Ana. "Opombe k življenju in delovanju blaženega Monalda." *Acta Histriae* 26 (2016) 2, pp. 189–202.
- Kandler, Pietro. *Codice diplomatico istriano I*. Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco.
- Kristan, Matic. "Oderušstvo v Monaldovi *Summa de iure canonico*: poskus tekstnokritične analize vira." Master's thesis, Faculty of Arts, University of Ljubljana, 2024. Available on: <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=160653&lang=eng> (access: 26 May 2025).
- Langholm, Odd. *Economics in the Medieval Schools*. Leiden: E. J. Brill, 1992.
- Lexikon für Theologie und Kirche*. Herder: Freiburg, 2000.
- Mohan, G. E. "Initia operum franciscalium (XIII–XV S.) I–Q." *Franciscan Studies* 37 (1977), pp. 178–375.
- Noonan, John T. *The Scholastic Analysis of Usury*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1957.
- Papež, Viktor. "Summa de iure canonico fr. Monaldi de Iustinopoli, iuristarum suae aetatis princeps et magnus theologus." In: *Beatus Monaldus Iustinopolitanus: Summa de iure canonico*, edd. Peter Štoka and Ivan Marković. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 2013, pp. 59–72.
- Parentin, Luigi. "Tre pergamene inedite attinenti i Minori Francescani." In: *Beato Monaldo da Giustinopoli 1210–1280 ca.: atti raccolti in occasione del VII centenario del suo transito*. Trieste: Provincia Veneta dei Frati Minori e Comitato Capodistriano, 1982, pp. 17–28.
- Rashdall, Hastings. *The Universities of Europe in the Middle Ages. Volume I: Salerno-Bologna-Paris*. Oxford: Clarendon Press, 1895.
- Rashdall, Hastings. *The Universities of Europe in the Middle Ages. Volume II, Part I: Italy-Spain-France-Germany-Scotland etc.* Oxford: Clarendon Press, 1895.
- von Schulte, Johann Friedrich. *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart. Zweiter Band. Die Geschichte der Quellen und Literatur von Papst Gregor IX. bis zum Concil von Trient*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1877.
- Shaw, Judith. "Corporeal and Spiritual Homicide, the Sin of Wrath, and the 'Parson's Tale'." *Traditio* 38 (1982), pp. 281–300.
- Škunca, Stanko Josip. *Povijesni pregled franjevačke provincije sv. Jeronima u Dalmaciji i Istri*. Zadar: Provincijalat franjevačke provincije u Dalmaciji i Istri, 2006.
- Todeschini, Giacomo. *Ricchezza francescana: dalla povertà volontaria alla società di mercato*. Bologna: Società editrice il Mulino, 2004.
- Wickham, Chris. *Donkey and the Boat. Reinterpreting the Mediterranean Economy, 950–1180*. Oxford: Oxford University Press, 2023.
- Žepič, Vid. "Monald Koprski in zastavna pogodba v delu *Summa de iure canonico*." *Bogoslovni vestnik* 84 (2024) 1, pp. 77–90.

POVZETEK

Oderuštvo v Monaldovi *Summi*: viri, sestava in nameni pravne enciklopedije iz 13. stoletja

Matic Kristan

Pričujoči članek obravnava Monaldovo delo *Summa de iure canonico*, prvo pravno enciklopedijo. Nastala je v 13. stoletju in požela velik uspeh, o čemer pričata veliko število rokopisov (vsaj 70) in pa ugled, ki ga je Monald užival pri kasnejših kanonistih. Ali delo spada v zvrst *summa confessorum*, tj. spovedniških priročnikov, je glede na vsebino vprašljivo.

Viri o samem Monaldu so zelo skopi. Izpričujejo le, da je bil manjši brat, da se je rodil v letih 1210–1220, da je bil leta 1254 provincialni minister manjših bratov in da je umrl najkasneje leta 1285. Da je bil pokopan v Kopru, je izpričano že v 14. stoletju. Gotovo je imel pravniško izobrazbo: do sedaj se ga je večinoma povezovalo z univerzo v Padovi, vendar tudi študija v Bologni ni mogoče izključiti. Najverjetneje je v red manjših bratov vstopil, ko je že študiral.

Članek se osredotoča na geslo o oderuštvu (*De usura*). Analiza temelji na kritični izdaji, ki je izšla leta 2024 v okviru magistrskega dela; edina dosedanja izdaja iz 16. stoletja je namreč preveč pomanjkljiva, da bi bili na njeni podlagi mogoči zanesljivi zaključki. Poleg vseprisotnih slovničnih napak so v tej izdaji problem tudi interpolacije, zaradi katerih se utegne Monaldu kot piscu prisojati seznanjenost z deli, ki jih očitno še ni poznal.

De usura se deli na šest podgesel: definicijo obrestovanja, razdelitev obrestovanja, primere dovoljenega in nedovoljenega obrestovanja, povrnitev obresti, oderuštvo z zastavo (pod to geslo spada tudi zbirka posameznih primerov, ki se tematsko ne uvrščajo v nobeno od predhodnih podgesel) in pa primere družbenih pogodb, pri katerih je obrestovanje dovoljeno. Zadnje od teh podgesel je verjetno kasnejši dodatek, saj je v mnogo rokopisov dodano naknadno.

Temelj Monaldovega besedila sta *Summa* Rajmunda Penyafortskega in pripadajoča glosa Viljema iz Rennesa: vsaka od njiju predstavlja približno po eno tretjino Monaldovega besedila. Monald jima večinoma sledi linearno, odkloni in vstavki so razmeroma redki. Po Rajmundovem in Viljemovem besedilu Monald doda še nekaj paragrafov, prevzetih iz *Summe* Godfreja iz Tranija. Ponekod so izražene tudi ideje Viljema iz Auxerra, vendar običajno v zelo zgoščeni obliki. Za ostale dele besedila domnevamo, da so Monaldovi lastni dodatki.

Gesla v Monaldovi *Summi* so razvrščena po abecednem vrstnem redu, kar je bila velika inovacija in je glavni razlog, da jo obravnavamo kot prvo pravno enciklopedijo. Strukturo je izboljšal tudi z razdelitvijo gesel na podgesla in jasnejšo razčlenitev paragrafov z uvodno besedo *item*.

Številne Monaldove prilagoditve besedila težijo k temu, da bi tekst napravile bolj dostopen. Tudi sam v prologu omenja, da želi, da bi njegovo delo služilo »preprostim« (*simplices*). V tem duhu lahko razumemo Monaldovo združitev Rajmundovega teksta in Viljemove glose v enotno besedilo: zaradi tega bralcu ni bilo treba neprestano begati med besedilom in glosa na margini. Monald je prav tako iz besedila pogosto izpustil nasprotujoča si mnenja in obskurnejše pravne koncepte. Omembe manj znanih krajev je nadomestil s splošno znanimi. Citate je v glavnem omejil le na bistvena dela, tj. zbirke rimskega in kanonskega prava, kanoniste pa je citiral manj dosledno.

Monald ni le povzemal mnenj svojih predhodnikov, temveč je med sestavljanjem *Summe* zastopal tudi določena pravna stališča. Pri njegovem usklajevanju nasprotij med Rajmundom in Viljemom iz Rennesa se večinoma postavlja na stran Viljema, ki je imel v nekaterih vidikih na obrestovanje manj stroge poglede. Poleg tega so nekateri deli *De usura* očitno izvorno Monaldovo delo. Pri presojanju oderuštva je posebej poudarjal vlogo namere. Tudi njegovo delitev oderuštva moremo označiti za izvorno. Sedem primerov, v katerih je obrestovanje dovoljeno, je povzel z mnemotehničnim heksametrom. Na dveh mestih vstavil kontumac kot oteževalno okoliščino. Prav tako Monald pri enem od primerov poudari, da mora biti preprost človek deležen posebnega pravnega varstva.

Monald v prologu bralca povabi, naj besedilo izboljša; pa tudi sam ni imel večjih zadržkov pri poseganju v standardna besedila. Monaldove prilagoditve besedil, ki jih je prevzel iz svojih virov, morda nakazujejo drugačen pogled na tekst kot tak. Jasnosti in konciznosti je dajal prednost pred avtoriteto.

Čeprav je Monaldova *Summa* pretežno derivativno delo, je ne gre omalovaževati. Monald ni bil premočrten kompilator. Njegovo delo odraža tako dobro poznavanje obravnavanega področja kot velik občutek za strukturacijo teksta. Ureditev in vsebinska sinteza njegove enciklopedije predstavljata pomemben intelektualni dosežek. Z njegovo *Summo* v ospredje ni stopilo le pravo, temveč tudi bralec.

Svit Podgornik

Oborožitev in obramba samostanov kontemplativnih redov na Slovenskem za časa turških vpadov

PODGORNİK, Svít, diplomiran zgodovinar, SI-1296 Šentvid pri Stični, Šentvid pri Stični 190. svit.podgornik@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9216-448X>

Oborožitev in obramba samostanov kontemplativnih redov na Slovenskem za čas turških vpadov

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 3-4, str. 266–291, 120 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

CC BY-SA

Članek obravnava oborožitev in obrambo štirih samostanov na Slovenskem: cistercijanskih samostanov Stična in Kostanjevica na Krki ter kartuzijanskih samostanov Pleterje in Žiče. V članku so obravnavana utrditev samostanov, vplivi na gospodarstvo samostanov ter korelacija med gospodarskim stanjem samostanov in njihovo oborožitvijo. Obrambna organizacija samostanov je preučena skozi dve raziskovalni vprašanji: Kdo je vodil samostansko obrambo ter kakšno vlogo so imeli v njej menihi.

Ključne besede: Turški vpadi, obramba samostanov, Cistercijani, Kartuzijani

PODGORNİK, Svít. BA in History. SI-1296 Šentvid pri Stični, Šentvid pri Stični 190. svit.podgornik@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9216-448X>

The Armament and Defence of Monasteries of Contemplative Orders in Slovenia during the Ottoman Incursion

Zgodovinski časopis, (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 3-4, pp. 266–291, 120 notes.

Language: Sn. (En., Sn., En.)

CC BY-SA

The article deals with the armament and defence of four monasteries in present-day Slovenia: the Cistercian monasteries of Stična and Kostanjevica na Krki, as well as the Carthusian monasteries of Pleterje and Žiče. The article discusses the fortification of the monasteries, impacts on their economy, the correlation between the monasteries' economic situation and their armament. The monasteries' defence organisation is examined through two research questions: Who was in charge of the monastery defence and what role did the monks themselves play in it.

Keywords: Ottoman incursions, monastery defence, Cistercians, Kartusians

Uvod

Malokdo bo ob besedi »samostani« ali »menihi« pomislil najprej na obzidja, topove, meče in oklepe. V zgodovini pa nam ne manjka primerov, ko so tudi duhovniki prijeli za orožje. V srednjem veku imamo tako celo primere parad oborožene duhovščine,¹ v naši bližini pa so dober primer bojevitih duhovnikov tisti med senjskimi Uskoki, ki jim je cerkev morala celo prepovedati vstopanje v cerkev v vojaških oblačilih.² Tudi pri nas razpadajoča samostanska obzidja, tabori in obrambni stolpi pričajo, da so imele verske institucije tudi obrambno funkcijo. Vendar pa sem kot vodič po stiškem samostanu vedno znova ugotavljal, da je znanje o obrambi samostanov pri nas površno. Kdo je vodil obrambo? Kdo je bil človek na obzidju: menih, poklicni vojak, kmet? Kako močno so bili samostani oboroženi?

Odgovore na ta in še mnoga druga vprašanja poskušam podati v tej razpravi,³ moje raziskovanje pa je zoženo na dva kontemplativna redova, katerih samostani so bili najbolj prizadeti: cistercijane in kartuzijane. Pri obravnavanih samostanih sem na vzorcu štirih samostanov (cisterc Stična in Kostanjevica na Krki ter kartuzij Pleterje in Žiče) poskusil poiskati čim več dejavnikov, ki so vplivali na obrambo redovnih postojank. V svoji raziskavi sem obravnaval redovno življenje znotraj obravnavanih postojank in dogajanje znotraj celotnih meniških redov za časa turških vpadov. Poskušal sem orisati dejavnike, ki so vplivali na gospodarsko stanje obravnavanih samostanov, to pa primerjal z njihovo oborožitvijo. Preučil sem preoblikovanje samostanov v utrdbe in primerjal, ali je imel kateri od redov zaradi svojega načina gradnje postojank določene prednosti s stališča obrambe. Najbolj pereča tema je bila zame sama organizacija obrambe znotraj samostanov – kdo je vodil samostansko obrambo ter ali in kako so bili vanjo vključeni menihi. Sklepi, ki sem jih podal, so daleč od absolutnega, vendar upam, da bodo služili kot izhodišča za nadaljnja raziskovanja na tem področju.

Pri mojem raziskovanju so bila nepogrešljiva štiri dela dr. Jožeta Mlinariča: *Stiška opatija 1136–1784*, *Kostanjeviška opatija 1234–1786*, *Kartuzija Pleterje 1403–1595* ter *Kartuziji Žiče in Jurklošter*. Služila so mi kot izhodišče za razisko-

¹ Thierry, *Polluting the Sacred*, 157.

² Bracewell, *The Uskoks of Senj*, 157.

³ Osnova za razpravo je moja diplomska naloga *Oborožitev in obramba samostanov na Slovenskem za časa turških vpadov*. Za pomoč, usmeritve in diskusijo pri pripravi diplomske naloge kot te razprave se zahvaljujem mentorju, prof. Saši Jeršetu. Zahvaljujem se tudi vsem, ki so mi pomagali s predlogi literature ali s specifičnimi vprašanji.

vanje, bila pa so tudi temeljni vir, na podlagi katerega sem oblikoval svoje sklepe. Pri preučitvi arhitekture samostanov in njihovih obrambnih utrdb so bila ključna dela dr. Marjana Zadnikarja *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije* ter *Samostan Stična in njegove znamenitosti*. Za oborožitev samostanov in nasploh za vojaško zgodovino na Slovenskem sem se oprl na dela dr. Tomaža Lazarja. Za podatke o oborožitvi samostanov je bil najpomembnejši pregled njegove objave o Münchenskem rokopisu, *Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja*, za splošen pregled vojaške zgodovine pa njegova doktorska disertacija *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Za osnovni pregled dogajanja za časa turških vpadov sem uporabil doktorsko disertacijo Stanka Juga iz leta 1943 *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja*, delo Vaska Simonitija *Turki so v deželi že*, podatke pa sem črpal tudi iz *Slovinci pod pritiskom turškega nasilja* Ignacija Vojeta.

Turški vpadi in napadi na samostane

Začnimo najprej s kratkim povzetkom zgodovine samostanov in turških vpadov. Samostani obeh redov na Slovenskem so občutili največji pritisk turških vpadov med leti 1469 in 1533 z daljšim zatišjem v obdobju med 1500 in 1521. Zelo verjetno je, da so turški napadi prizadele posesti samostanov kartuzije Pleterje in cisterce Kostanjevica na Krki že pred letom 1469, saj je ohranjen papeški odpustek iz leta 1469 za vse, ki se bodo borili za varnost Metliške grofije.⁴ Prvi »neposredni stik« samostanov s turškimi napadalci so samostani doživeli leta 1471. V pohodu, ki ga je vodil bosanski paša Izak-beg, so bili uničeni številni samostani: Oropani in požgani naj bi bili Pleterje, stiška cisterca, samostana v Velesovem in Mekinjah ter dva samostana v ljubljanskem predmestju.⁵ Naslednje srečanje obravnavanih samostanov s turškimi napadalci je prišlo spomladi 1475, ko je Turkom uspelo presenetiti množico, zbrano ob Markovi procesiji na Muljavi (v bližini Stične). Pred napadom je uspelo zbežati le opatu in nekaj bratom, Turki pa naj bi skupaj z menihi odpeljali v sužnost okoli 4000 ljudi, samostan pa naj bi ponovno izropali in zažgali. Leta 1476 so Turki vpadli in se utaborili pred utrjenimi Pleterjami, ki pa jim jih po štirih dneh obleganja ni uspelo osvojiti.⁶ Po krajšem premirju med leti 1483 in 1490 so se napadi nadaljevali, med vpadom leta 1494 pa je turški oddelek zasedel in izropal kartuzijo Žiče.⁷

Kako hudo so bili samostani v resnici uničeni v prvih napadih, je težko reči. Za samostan v Stični so leta 1471 na zboru v Regensburgu poročali, da »*Slavna Stična leži v pepelu*«. ⁸ Pri teh poročili moramo biti previdni, saj je možno, da so menihi pri tem pretiravali, da bi se izognili različnim davkom. O uničenju Stične Grebenec meni, da so bila gotovo uničena predvsem gospodarska poslopja zunaj

⁴ Simoniti, *Turki so v deželi že*, 50.

⁵ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 182.

⁶ Simoniti, *Turki so v deželi že*, 66.

⁷ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 183.

⁸ Grebenec, *Dokumentirana Stična*, 256.

osrednjega dela samostana, nekaj je tudi zmede, ali je bila Stična res prizadeta obakrat, leta 1471 in 1475.⁹ Zgodovinarji, ki so se s tem ukvarjali (Jug, Mlinarič, Grebenec) menijo, da je bila Stična prizadeta obakrat. V vsakem primeru je bila Stična hudo prizadeta, o čemer priča tudi dejstvo, da še leta 1492, skoraj 20 let po napadu, samostanska poslopja niso bila obnovljena.¹⁰

Leta 1498 sta Maksimiljan I. in ogrski kralj Vladislav II. podpisala premirje z osmanskim sultanom Bajezidom II. To je za dobri dve desetletji prineslo mir pred turškimi vpadi, kar so samostani, kot bo videno v nadaljevanju, porabili za gradnjo utrdb. Mir se je končal s hudo politično napako novega ogrskega kralja Ludvika II., ki je leta 1520 odposlance novega sultana Selima I. vrgel v ječo. Leta 1521 so tako Osmani svoje sile znova preusmerili na Balkan. Kranjska in ostale dežele notranje Avstrije, ki so istega leta prešle pod vladavino Ferdinanda I., so spet postale tarča turških napadov, s tem pa tudi samostani.¹¹ Leta 1528 je bil opustošen samostan Stična,¹² v letu 1529 naj bi bila prizadeta Žička kartuzija, vendar ni popolnoma jasno, kaj se je takrat zgodilo. Gotovo je, da so Turki ubili pleterskega priorja, vendar pa ni jasno, kje se je to zgodilo. Po zapisniku Velike kartuzije iz 1530 piše, da naj bi prior Andrej umrl na poti na zasedanje generalnega kapitlja, nekateri drugi viri pa govorijo o tem, da so Turki menihe presenetili znotraj samostanskega obzidja, kjer so jih mučili in ubili.¹³ Tako ne moremo z gotovostjo vedeti, ali je bil prizadet tudi samostan.

Po neuspelem obleganju Dunaja je bilo med obema stranema sklenjeno premirje, ki ga je 1. 10. 1533 s posebnim razglasom objavil nadvojvoda Ferdinand I. Posamezni vpadi turške vojske so se na Kranjsko nadaljevali do leta 1559, od slovenskih dežel pa so turški napadi najdlje bremenili Prekmurje, ki je trpelo vse do neuspešnega obleganja Dunaja leta 1683.¹⁴ Samostani in njihove posesti so bili po letu 1533 pod bistveno manjšim pritiskom Turkov, posamezni vpadi so njihove posesti prizadeli do leta 1559. Vseeno je bil strah pred turško nevarnostjo do leta 1683 še zelo prisoten, samostane in njihove posesti pa so tudi kasneje ogrožali kmečki upori ter Uskoki.

Cistercijani in kartuzijani

Da bi bolje razumeli delovanje organizacije obrambe znotraj samostanskih zidov, je najprej treba na kratko predstaviti oba meniška redova. Oba sta nastala v 11. stoletju na ozemlju današnje Francije. Začetki cistercijanskega reda segajo v Burgundijo, v benediktinski samostan Molesm. Od njega se je konec 11. stoletja ločila skupina menihov, ki se ni strinjala z velikimi razlikami med življenjem v

⁹ Mlinarič, *Stiška opatija*, 219.

¹⁰ To je razvidno iz naročila reinskega opata ob vizitaciji Stične, da naj dajo zapreti križni hodnik. Mlinarič, *Stiška opatija*, 221.

¹¹ Simoniti, *Turki so v deželi že*, 108–122.

¹² Mlinarič, *Stiška opatija*, 328–329.

¹³ Mlinarič, *Kartuzija Žiče in Jurkloster*, 247.

¹⁴ Voje, *Slovenci pod pritiskom*, 35–36.

opatiji in pravili sv. Benedikta, ki določajo, kako naj bi življenje v redu potekalo.¹⁵ Sledenjem tem pravilom je ključno za življenje cistercijanov še danes. Posamezne odlomke že od ustanovitve reda vsakodnevno berejo v kapitlju. To je soba, ki jo lahko označimo za »zbornico samostana«, saj se v njej menihi vsakodnevno srečujejo, prav tako pa se v njej sklenejo najpomembnejše odločitve samostana, kot so npr. volitve opata – samostanskega predstojnika. Pravilo sv. Benedikta obsega 73 pravil, ki nimajo samo ključnega vpliva na cistercijane in benediktince, pač pa na celotno menišstvo na Zahodu, saj so med leti 813 in 817 za vse meniške skupnosti znotraj karolinškega cesarstva sprejeli prilagojeno pravilo sv. Benedikta.¹⁶ Ključno sporočilo pravila lahko skržimo v geslo, ki ga za življenje poudarjajo benediktinci in cistercijani, bolj ali manj pa mu sledijo tudi vsi ostali kontemplativni meniški redovi: »Ora et labora – moli in delaj.«¹⁷ Nekaj pomembnejših poudarkov pravila je tudi popolna pokorščina opatu (5. poglavje), splošna ponižnost (7. poglavje), izogibanje nepotrebnemu govorjenju (6. poglavje), v pravilih pa najdemo tudi taka, ki urejajo lastnino menihov, življenjski slog, na splošno pa poudarjajo ključna krščanska sporočila. Za razliko od kartuzijanov cistercijani nimajo posebnih omejitev glede fizičnega premikanja, razlika je tudi o strogosti glede tišine.

Tako cistercijanski kot tudi kartuzijanski menihi so se v obdobju, ki ga obravnavamo, ločili na menihe – klerike (patre oz. korne menihe) in laike (brate oz. konverze).¹⁸ Delitev je še danes prisotna pri kartuzijanih. Domovanja in zadolžitve bratov in patrov so bili precej različni. Bratje so bili gonilna sila samostanskega gospodarstva, saj so opravljali fizična dela v samostanu. Kot laiki brez mašniškega posvečenja so imeli bratje nekaj manj zadolžitev pri oficiju – molitvenem bogoslužju in niso imeli pravice glasovanja pri volitvah novega opata ob smrti prejšnjega. Patri so se večinoma posvečali bogoslužju, branju ter premišljevanju.¹⁹ Življenje patrov in bratov je bilo v veliki meri ločeno. Pri cistercijanih so imeli ločene jedilnice, spalne prostore in prostor v cerkvi, v Stični pa so imeli tudi ločene vhode v cerkev.²⁰ Pri kartuzijanih je (bila) ta delitev še bolj stroga. Patri so nekje do začetka 15. stoletja živeli v dveh popolnoma ločenih stavbah – »zgornji hiši« in »spodnji hiši«. Kasneje so prebivali v eni stavbi, imena za prebivališča pa so se ohranila. V »zgornji hiši« prebivajo patri, ki le redko zapuščajo celice. V celicah imajo spalnico, delavnico, v okolici pa vrtiček, njihovo življenje pa je namenjeno študiju, molitvi in premišljevanju.²¹ »Spodnjo hišo« sestavljajo celice, kjer bratje prebivajo, vendar pa svoje življenje posvečajo ročnemu delu v tihoti zunaj njih.²²

Kartuzijanski način življenja je veliko strožji. Njegov začetnik, sveti Bruno, je prvo skupnost v iskanju samote ustanovil v odmaknjeni alpski dolini na ozemlju grenobelske škofije, ki je nosila ime po skalnatih pečinah (chartreux). Po njej se

¹⁵ Mlinarič, *Stiška opatija*, 17–18.

¹⁶ Dowley et al., *Zgodovina Krščanstva*, 242.

¹⁷ Samostan Stična: Moli in delaj.

¹⁸ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 51.

¹⁹ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 40–41. in Mlinarič, *Stiška opatija*, 20–21.

²⁰ Zadnikar, *Samostan Stična*, 46, 48–50.

²¹ Kartuzija Pleterje, Patri.

²² Kartuzija Pleterje, Bratje.

je poimenovala tudi nova meniška naselbina, ki je kasneje dala ime celotnemu redu.²³ Kartuzijanski način življenja stremi k stalnemu združevanju z bogom, kar dosegajo preko čiste kontemplacije, za kar sta potrebni osebna in kolektivna samota ter molk. Po »Običajih« (lat. Custodines), prvih pravilih, ki jih je za kartuzijane napisal Gvigo, patri bivajo v svoji celici, iz katere razen ob molitvah in bogoslužju ne odhajajo. Pravila pa tu postavljajo izjemo v primeru nevarnosti: »Ako bi pa zaradi svoje ali koga drugega nemarnosti pogrešal kruh, vino ali ogenj, ali bi slišal neki nenavaden hrup ali klic, ali bi nastala nevarnost požara, sme iti ven in ponuditi ali prositi za pomoč, pa če bi velikost nevarnosti to zahtevala, celo prelomiti molk.«²⁴ Nekoliko bolj sproščena glede samote in molka so pravila za brate, vendar je tudi od njih zahtevano, naj se v čim večji meri držijo molka,²⁵ ki ga smejo pretrgati samo ob dovoljenju, ali pa, na kar se osredotoča naša razprava – v nevarnosti.²⁶ Želja po zbližanju z bogom v tišini je imela za posledico, da so kartuzijani, kakor njihov začetnik, za svoje samostane iskali odmaknjene kraje. Kartuzija je bila vedno obdana z ogrado, kasneje tudi z obzidjem. Samostanske »puščave« oziroma ozemlja v okolici samostana, obdanega z obzidjem, jim ni dovoljeno zapuščati, razen s posebnim dovoljenjem. Za rekreacijo so tako v Pleterjah hodili na skupne sprehode izven samostanskega obzidja.²⁷

Obremenitve samostanskega gospodarstva

V 15. in predvsem 16. stoletju je prišlo do velikih sprememb in hudega pritiska na oba obravnavana redova. Od ustanovitve v 11. stoletju sta se oba redova, predvsem cistercijanski, izjemno razširila, disciplina znotraj redov pa je vpadla. Pri cistercijanih se je opustilo tudi pravilo, ki je samostanom prepovedovalo sprejemanje donacij v zameno za pokop laikov znotraj samostana, samostanska posestva so se večala, v samostanih pa se je kopičilo vse več bogastva.²⁸ Povečalo se je število menihov, ki so svoje samostane zapustili za daljše obdobje ter za več let odšli po svetu.²⁹ Vse to je bilo zelo pomembno za redovno življenje v samostanu, posledično pa tudi za samostansko gospodarstvo. Slednje je imelo neposreden vpliv na samo oborožitev samostanov, saj so si to priskrbeli samostani sami. V kakšni meri sta povezana redovno in gospodarsko stanje samostana, je preobširno raziskovalno vprašanje, da bi nanj odgovorili v tem članku, je pa gotovo, da so samostani z odhajanjem menihov (in s tem tudi delovne sile) doživljali škodo v gospodarskem smislu. Od sredine 16. stoletja se je število menihov izjemno zmanjšalo, večina cistercijanskih samostanov je imela manj kot 10 menihov, na nekaterih postojankah jih je bilo le pet.³⁰ Po protireformaciji in obnovi cerkve so

²³ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 40–41.

²⁴ Običaji, 31. poglavje, 2. točka.

²⁵ Običaji, 35–37.

²⁶ Običaji, 42.

²⁷ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 47–51.

²⁸ Mlinarič, *Stiška opatija*, 85–89.

²⁹ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 218.

³⁰ Mlinarič, *Stiška opatija*, 251–256.

se zadeve znotraj redov začele izboljševati, za obstoječe redove pa se je pojavila nova težava – red jezuitov, ki so začenjali izpodrivati druge redove, primeri tega pa so bili zelo nazorni v naših kartuzijah.³¹

Šibka redovna disciplina in posledično večja nestabilnost samostanov sta bili hkrati gotovo tudi vzrok njihove manjše privlačnosti za potencialne »investitorje« – dobrotniško plemstvo, ki je vlagalo v posmrtno življenje. Doniranje samostanom je na naših tleh omejevala tudi svetna oblast. Tako je Ferdinand I. leta 1563 prepovedal laično podarjanje zemlje cerkvenim ustanovam, vsako samostansko prodajo zemlje pa je moral odobriti knez. Tako se je hotel izogniti razsipništvu, ki je poslabševalo gospodarski položaj samostanov,³² seveda pa so se z zmanjševanjem donacij gospodarske razmere samostanov slabšale.

Za gospodarsko, še bolj pa za redovno življenje, so bili ena izmed glavnih težav slabi predstojniki. Ti so neredko v samostanih bolj kot duhovno ustanovo videli priložnost za pridobivanje lastnih sredstev. Posebej problematični so bili t. i. komendatarni opati. To so bili opati s pravico do samostanskih dohodkov, mnogokrat pa sploh niso bili del skupnosti ali pa so bili celo laiki.³³ Kaj so bili komendatarni opati, lahko najbolje ilustriramo s primerom Mateja Langa. Rojen v patricijski družini v Augsburgu si je kot osebni tajnik Maksimiljana I. pridobil velik vpliv, ki ga je izkoristil za pridobitev cerkvenih služb in beneficijev. Še kot laik je dosegel naziv prošta augsburške škofije, kasneje je postal še salzburški nadškof, sčasoma pa je pridobil še kardinalske časti in nekatere druge cerkvene službe. S takim vplivom je lahko dosegel, da so mu bili v upravo izročeni nekateri samostani, katerih premoženje je lahko upravljal.³⁴ Tako so takšni »predstojniki« samostane izkoriščali za oplemenitenje lastnega bogastva, redovno življenje pa je na njihov račun trpelo. Ker je tudi svetna oblast ugotavljala, da so za slabe razmere dostikrat zaslužni prav slabi predstojniki, se je od sredine 16. stoletja začela močneje vmešavati v volitve predstojnikov. Prvega izmed sklepov za večji nadzor deželnega kneza nad volitvami je leta 1561 izdal Ferdinand I. Od takrat so bili pri volitvah pristojni tudi deželnoknežji komisarji, sčasoma pa se je njihova vloga pri volitvah še povečevala.³⁵

Precej bolj kot zaradi problematičnih predstojnikov, slabšanja redovne discipline in posledičnega širjenja protestantskih idej ter izgubljanja investorjev pa je v naših deželah samostansko gospodarstvo trpelo zaradi turških napadov. Neposredna posledica turških vpadov je bilo opustošenje posesti. Samostanske posesti so bile pod hujšim udarom od leta 1469, ko se za naše kraje začne najintenzivnejše obdobje vpadov. Najhuje sta bila prizadeta samostana pod Gorjanci, Kostanjevica na Krki in Pleterje, ki sta imela veliko posesti v okolici Metlike in na območju Žumberka. Tu so do izgradnje Karlovca leta 1579, za utrditev katerega so morali

³¹ The chartusian monks, History.

³² Mlinarič, *Stiška opatija*, 264.

³³ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 241. Primer: Mlinarič, *Stiška Opatija*, 255.

³⁴ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 248.

³⁵ Mlinarič, *Stiška opatija*, 262.

samostani prispevati večje zneske,³⁶ vodile glavne poti turških vpadov. Ker so bile dominikalne in podložniške posesti redno opustošene, podložniki pa odpeljani v sužnost, se je gospodarsko stanje obeh samostanov močno zmanjšalo, zato sta njuna predstojnika večkrat zaprosila za spregled davkov oz. dajatev.³⁷

Posredna posledica turških vpadov za samostansko gospodarstvo so bili davki, ki jih je deželni knez zahteval za obrambo pred Turki. Kako so dajatve vplivale na samostane, najbolje opiše Jože Mlinarič v monografiji Kostanjeviška opatija: »Zahteve [deželnega kneza do cisterc] se ponavljajo iz leta v leto in silijo samostane k najemanju posojil, za kar morajo zastaviti zemljo in letne dohodke. Zmanjšanje letnih dohodkov ima za posledico možnost vzdrževanja le manjšega števila konventualov. /.../ Odslej se redovne postojanke vrte v začaranem krogu: Pomankanje denarja zahteva zastavo posesti, odprodajo zemlje, in dajanje le-te v zakup, s čimer nastaja nevarnost, da postojanka za vedno izgubi del svoje posesti. Opatje, ki jih skrbi gospodarski napredek ustanove, najemajo nova posojila, da bi zastavljeno ali kako drugače izgubljeno posest pridobili nazaj, s čimer ležejo v še večje dolgove. Ker so samostanske blagajne prazne, samostani ne morejo plačati deželnih davkov, ki jih stanovi spričo svojih velikih obveznosti neusmiljeno zahtevajo. Del posesti in dohodkov tako začasno preide v roke stanov, ki jih oddajajo interesentom iz plemiških in meščanskih krogov.«³⁸

Po bitki pri Mohaču je država posegla tudi po strožjih ukrepih. Leta 1526 je tako zahtevala izročitev dela cerkvenih dragocenosti, ki so jih pretopili in skovali nov denar, namenjen plačevanju obrambe.³⁹ Istega leta so, kakor se je dogajalo tudi kasneje v 20. stoletju, ukazali za izdelavo topov vse cerkvene zvonove prenesti za obzidja mest ali gradov. Vprašanje pa je, ali so zadnji ukrep morali izpolniti tudi samostani, saj so bili takrat večinoma že močnejše utrjeni. V Stični so tako topove za lastno obrambo dali vliti že prej, zanimivo pa je, da se je kasneje proces obrnil in so iz teh topov dali vliti zvonove.⁴⁰ Poleg davkov in oddaje dragocenosti so morali samostani leta 1529 odprodati še četrtno cerkvenih posesti, znesek pa posoditi državi, ki je znesek vrnila šele po nekaj letih ali pa sploh nikoli. S tem so nekatere postojanke izgubile tudi najboljše del samostanskih posesti, saj velikega zanimanja za nakup zemlje (ki je bila opustošena od Turkov) ni bilo. Tako je o zadevi leta 1523 govoril deželni komjutor nemškega viteškega reda: »Nič drugega ni pričakovati, kot da bo Turek odpeljal iz dežele Kranjske in metliške okolice vse ljudstvo v večno sužnost. Rad bi že za polovično ceno prodal vsa tamkajšnja redovna posestva, vendar je težko najti kupca.«⁴¹

Poleg bremenitev prek davkov je vojska bremenila samostane še na dva načina. Vojaštvo, ki je bilo na poti v Vojno krajino, so morali na poti oskrbeti s

³⁶ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 349.

³⁷ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 184. Tudi Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 243.

³⁸ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 243–244.

³⁹ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 184.

⁴⁰ Mlinarič, *Stiška opatija*, 324.

⁴¹ Simoniti, *Turki so v deželi že*, 119.

hrano in pijačo, prav tako so morali poskrbeti za njihovo živino.⁴² Za nas posebej zanimiva pa je zahteva deželnega kneza, po kateri so morali samostani od sredine 16. st. naprej pod svojo streho sprejeti odslužene uradnike in vojake.⁴³ To je bilo s strani predstojnikov videno izrecno negativno, saj je za samostane pomenilo dodatno breme vzdrževanja teh ljudi, vendar pa nam hkrati pove tudi to, da so se znotraj samostanskih zidov znašli ljudje z vojaškim znanjem.

Pri pregledu negativnih dejavnikov, ki so škodili samostanskemu gospodarstvu in s katerimi sta se morala spoprijeti samostana Kostanjevica na Krki ter Pleterje, ne smemo pozabiti naseljevanja Uskokov. V korist teh naj bi Kostanjevica izgubila 109 kmetij,⁴⁴ za katere samostan ne samo, da ni dobil kompenzacije, pač pa je zanje moral še naprej plačevati davke.⁴⁵ Pleterje so na drugi strani izgubile 91 kmetij.⁴⁶ Uskoki niso bili breme samo zaradi izgube kmetij, pač pa tudi zaradi svoje bojevitosti. Tako je bil samostan Kostanjevica leta 1736 z njihove strani izropan,⁴⁷ že prej pa so bile pogoste pritožbe samostanskega podložništva nad ropanjem novo naseljenega prebivalstva.⁴⁸

Utrditev samostanov

Večina obrambnih stavb, ki še danes obdajajo npr. samostan Stična, je nastala prav v času turških vpadov. Pri obrambi samostana pa ni pomembna samo njegova utrjenost ali oborožitev, temveč tudi sama lega samostana, zato najprej spregovorimo nekaj o njej.

Da imajo različni redovi različne značilne postavitve samostanov, so ugotovili že davno. Pri tem se je oblikoval naslednji rek: »*Bernardus valles, Benedictus montes amabat, oppida Franciscus, magnas Ignatius urbes.*«⁴⁹ Že iz tega stavka lahko vidimo, da bi bili z vojaško-strateškega vidika najranljivejši cistercijanski samostani, ki jih niso varovale ne gore ne mestna obzidja. V tem reku ni kartuzijanov, ki so predmet našega preučevanja, zato spregovorimo najprej nekaj besed o njihovih samostanih. Kot že omenjeno, so bile kartuzije po zgledu prve kartuzije zgrajene na odmaknjenih, bivanju neprijaznih krajih. Pogosto so bili to hriboviti predeli ali pa zaprte gozdnate doline, takšen je bil tudi primer naših kartuzij. Med bolj dostopnimi je sicer pleterska kartuzija, ki je v relativni bližini naselij, vseeno pa je bila postavljena na koncu doline in deloma obdana z gozdovi.⁵⁰ Prav ta odmaknjenost kartuzijanskih samostanov je dvorezen meč – na eni strani so

⁴² Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 184.

⁴³ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 320.

⁴⁴ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 278.

⁴⁵ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 245.

⁴⁶ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 193.

⁴⁷ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 438-440.

⁴⁸ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 245.

⁴⁹ Zadnikar, *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov*, str. 60. Bernard je ljubil doline, Benedikt gore, Frančišek mesta, Ignacij pa velika mesta. Benedikt tukaj predstavlja red benediktincev, Bernard cistercijane, Frančišek manjše brate oziroma frančiškane, Ignacij pa jezuite.

⁵⁰ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 101.

sicer samostani skriti, višje ležeče »zgornje hiše« so bile na pobočju, kar je dajalo prednost branitelju, vendar pa je bil celoten kompleks ukleščen na dnu dolin, kar je pomenilo, da se je sovražnik lahko približal iz višje ležečega položaja, od koder je imel boljši položaj za napad.⁵¹

Prvi samostani so bili razdeljeni na že omenjeni zgornjo in spodnjo hišo. To ni izhajalo, kakor bi morda mislili, iz hierarhije v njih bivajočih menihov, pač pa iz preproste razdelitve prve kartuzije: zgornja hiša s patri je bila postavljena višje v pobočju, »na strmem in zelo strašnem gorskem pomolu«, kar je omogočalo še večjo samoto patrom, medtem ko je bila spodnja hiša postavljena nižje, »pod tisto goro«, ter je bila z zgornjo hišo povezana s potjo ali cesto.⁵² Spodnje hiše so v naših kartuzijah opustili v prvi polovici 15. stoletja,⁵³ malo pred začetkom turških vpadov, medtem pa kartuzija Pleterje, zgrajena v začetku 15. stoletja, ločene spodnje hiše verjetno sploh nikoli ni imela.⁵⁴ Vsi redovniki so tako v času turških vpadov živeli znotraj zgornjih hiš, ki so bile kasneje utrjene.

Na drugi strani imamo cistercijanske samostane. Ponovimo: »Bernardus valles, Benedictus montes amabat« nam pove, da so se cistercijani raje držali dolin. Za zagotavljanje samostanske samote so se v teoriji sicer izogibali močnejše poseljenim krajem,⁵⁵ vendar pa se v praksi pokaže, da so bile cistercijanske postojanke veliko bolj dostopne, kot so bile kartuzijanske. Pri tem najbolj bode v oči primer Kostanjevice na Krki, ki je le slab kilometer oddaljena od mesta. To cisterco je, tako kot kartuzijo Bistra, ustanovil Ulrik III. Spanheim. Samostan Kostanjevica na Krki naj bi ustanovil zaradi zaobljube, da postavi samostan v čast Matere božje, če bo premagal bamberskega škofa.⁵⁶ Da je ta cisterca tako blizu mesta, lahko morda pripišemo željam njenega ustanovitelja, saj so take duhovne ustanove ustanoviteljem dvigale ugled, prav tako pa so jim pomagale krepiti politično in gospodarsko moč na ozemlju, kjer so si izgrajevali politično oblast.⁵⁷ Stična je nekoliko bolj oddaljena od najbližjega, že takrat obstoječega Šentvida (danes Šentvid pri Stični), in je, nekoliko primerljivo s Pleterjami, postavljena na koncu doline, medtem ko se na drugo stran odpira ravnina. V primerjavi s kartuzijami sta bila ob cistercijanska samostana bolj dostopna in v bližini večjih naselbin.

Tako kot kartuzijanski so bili tudi cistercijanski samostani za zagotavljanje ločenosti redovnega življenja od zunanjega sveta ograjeni s palisado, ki pa seveda ni bila namenjena zaustavljanju večjih oddelkov. Da so se nevarnosti turških oddelkov sicer še pred prvimi resnimi napadi zavedali višji cerkveni dostojanstveniki, dokazuje zahteva opata iz Reina ob vizitaciji v Stični leta 1429. V njej naroča, naj zaradi turške nevarnosti zaščitijo samostan z zidom in utrdбами.⁵⁸ Žal svarila

⁵¹ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 90.

⁵² Zadnikar, *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov*, 38.

⁵³ Za Žiče: Zadnikar, *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov*, 232. Za Jurklošter lahko sklepamo, da ni imel več spodnje hiše do 1430 (prav tam, 270.)

⁵⁴ Zadnikar, *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov*, 329.

⁵⁵ Zadnikar, *Samostan Stična*, 15.

⁵⁶ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 119.

⁵⁷ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 116.

⁵⁸ Zadnikar, *Samostan Stična*, 254.

menihi očitno niso vzeli resno, tako da je bila Stična ob začetku večjih vpadov lahek plen. Po velikih napadih v sedemdesetih letih 15. stoletja pa so se samostani začeli spreminjati v prave utrdbe. Pri Stični se je za utrjevanje zavzel tudi cesar Maksimilijan I., ki je Turjačanom, sprtim s samostanom, ukazal, naj samostana ne ovirajo pri delih.⁵⁹

Samostani so tako dobili jarke, zidana obzidja z obrambnimi stolpi, Stična pa celo pravo trdnjavo. Verjetno je, da je dodaten val utrjevanja v samostanih prišel po letu 1511, ko je Kranjsko stresel močan potres. Večino utrdb je Stična tako dobila pod opatom Urbanom Gallom (1516–1523).⁶⁰ O takrat zgrajeni trdnjavi se je ohranilo tudi ustno izročilo, po katerem naj bi iz samostana do nje vodil skrivni hodnik, ki naj bi bil pokrit s starimi nagrobniki.⁶¹ Hodnik še ni bil odkrit, vendar pa prav tako še niso bili odkriti nagrobniki opatov izpred tega časa, iz katerih naj bi bil hodnik zgrajen. Povsem možno je, da so bili nagrobniki uporabljeni kot material za katerokoli drugo obrambno poslopje, ki se je v tem času zgradilo, vendar pa zgodbe o skrivnem hodniku ne moremo popolnoma ovreči.

Nad utrjenostjo samostanov so bili impresionirani tudi sočasniki, o čemer lahko beremo v opisih Paola Santonina, tajnika škofa Petra, ki se je leta 1478 mudil v samostanu Žiče kot oglejski vizitator. Škofa in njegovega tajnika so menihi sprejeli v samostan, o katerem poroča naslednje: *»/.../ Ta samostan leži v sredini, obdan z vencem gričev, in skoraj popolnoma na ravnem, tako da ga ni moč videti od nobene strani in nobene poti, ampak šele tedaj, ko prideš tik do obzidja. Ves je lepo zgrajen ter obdan z visokim obzidjem in jarkom, kakor kak grad, kar so naredili premišljeno, ker bi ga sicer zaradi tolikih turških napadov ne mogli ubraniti pred njihovim plenjenjem in požiganjem.«*⁶² Še nadalje je dal samostan med leti 1531 in 1540 utrditi prior Matej Guntnar, ki je dal postaviti mogočni zgornji obrambni stolp pri zgornji hiši.⁶³

Da so bili samostani resne utrdbe tudi za domače sile, lahko beremo ob konfliktu pri Kostanjevici na Krki leta 1515. Takrat je že omenjeni Matej Lang hotel zaradi lastnih interesov odstaviti takrat po njegovem mnenju nepravilno izvoljenega opata Kostanjevice na Krki. Da bi dosegel svoje, se je zatekel k uporabi sile. Dne 28. 3. 1515 je Matej Lang iz Vetrinja poslal oboroženo skupino, tej pa se je s spremstvom pridružil tudi deželni glavar Kranjske Ivan Turjaški. Skupina je imela skupaj okoli 70 konjenikov. Vnaprej so poslali dva viteza, ki naj bi dejala, da želita po priporočilu cesarja prenočiti v samostanu, čemur pa opat ni nasedel. (...) Skupina se je pomaknila, kot da bi hotela zavzeti samostan, kar pa po kasnejših izjavah Turjaškega niti ni bil namen. Vprašanje je, ali bi jim zaradi njegove utrjenosti to sploh uspelo. Krištof iz Loža, turjaški notar, je trdil, da naj bi bilo v samostanu za obrambo pripravljenih 200 hrvaških kmetov, ki jih vseh ni bilo mogoče videti. Turjaški je tudi opozarjal, da tudi 3000 možem, ki bi bili brez

⁵⁹ Zadnikar, *Samostan Stična*, 254.

⁶⁰ Mlinarič, *Stiška opatija*, 307.

⁶¹ Zadnikar, *Samostan Stična*, 255.

⁶² Mlinarič, *Žiče in Jurkloster*, 212.

⁶³ Zadnikar, *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov*, 155.

strelnega orožja, zaradi močnih samostanskih utrd, ki jih je postavil kostanjeviški opat Arnold, samostana ne bi uspelo zavzeti.⁶⁴ Ivan Turjaški in preostala skupina je samostan po kratkih pogajanjih zapustila. Pri tej anekdoti moramo biti previdni, saj je iz poročila razvidna naklonjenost Ivana Turjaškega do opata Arnolda, ki ga omenja kot dobrega gospodarja in opozarja, da bi kakšen drug, nasilno postavljeni opat, lahko uničil, kar je opat Arnold naredil dobrega. Zato je čisto mogoče, da je Ivan Turjaški pretiraval, vendar pa nam ta zgodba da lep vpogled, kako močno so bile utrjene samostanske zgradbe.

Oborožitev samostanov

O oborožitvi v času pred turškimi vpadi ni dosti znanega, nekaj orožja pa je v samostanih gotovo že bilo. Pri tem je zanimiv podatek, da naj bi sam kostanjeviški opat šel na vojni pohod proti Osmanom leta 1445, poleg tega pa naj bi za potrebe vojske dal tri konjenike.⁶⁵ Lahko bi sklepali, da je opat na pohod vzel lastno vojaško opremo, težje pa rečemo, ali so bili trije konjeniki takrat oboroženi iz samostanske orožarne ali jim je bilo orožje priskrbljeno drugje.

Oboroženost se je gotovo povečala z začetkom vpadov na Kranjsko in Štajersko, ko je obramba dežele bolj ali manj zatajila. Samostani so breme obrambe morali vzeti na lastna pleča. Za pregled oborožitve v tem času je za nas ključen dokument, ki ga je v prvih letih 16. stoletja v namen obrambe in priprave na vojno z Benečani dal sestaviti kralj Maksimiljan I. Tako imenovani Münchenski rokopis obsega stanje oborožitve po različnih obrambnih točkah med leti 1500 in 1507, med katerimi se znajdejo tudi samostani. V spodnji tabeli so zabeleženi podatki iz Münchenskega rokopisa o oborožitvi samostanov, pri Stični je pri topništvu dodan tudi dodaten podatek o topovih, ki jih je dobila po nastanku rokopisa. Za občutek, kako oboroženi so bili samostani, je dodan tudi podatek o oborožitvi Novega mesta, mesta Kostanjevice ter Turjaka. Pri mestu Kostanjevica na Krki sem vključil tudi podatke o gradu Kostanjevica, za katerega je verjetno, da je takrat stal znotraj mestnega obzidja.⁶⁶ Žal v rokopisu ni Žič, za katere je zapis verjetno izgubljen, navedeni pa so nekateri drugi samostani, ki niso bili podrobneje obravnavani v moji nalogi, so bili pa prav tako prizadeti med vpadi ter posledično ustrezno oboroženi.

⁶⁴ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 270.

⁶⁵ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 228.

⁶⁶ Golec, *Glavni poudarki k topografiji*, 149–158.

	Kavljaste puške	Arkebuz na funto	Količina smodnika v centih ⁶⁷	Krogle	Samostreli	Tarče (ščit) ⁶⁸	Puščice	Bojne osti	Svinec v centih	Topnišтво
Sušna	94 (30 novih, 64 starih)	5	1,5 [84 kg]	cca. 6000	10	10	1000	/	8 [448 kg]	1516–1522 topovi ⁶⁹ + 6 po turškem napadu ⁷⁰
Pietenje	35	14	2 [120 kg]	5000	32	/	5000	/	3 [168 kg]	1 havbica, 1 polovična tarasnica
Samostan Kostanjevica	16 od tega 8 polovičnih	5	50 funtov [28 kg] 7 nabijal za smodnik	100	/	/	300	/	/	/
Mesto Kostanjevica in Grad Kostanjevica	14 kavljastih (grad) 9 polovičnih (mesto)	5 (grad)	1 [56 kg] (grad)	1100 (mesto 100, grad 1000)	/	/	1000 (grad)	/	/	5 havbic ⁷¹ (2 bakreni, 3 železne), 3 tarasnice, 3 bakreni topiči na karteče, 80 krogei (30 za havbice, 50 za tarasnice)
Velesovo	24	12	0,5 [28 kg]	800	10	/	800	10	/	/
Nemški viteški red v Metliki	13 od tega 6 polovičnih	4	75 funtov [42 kg]	147 (98 za kavljaste, 49 arkebuz)	6	3	/	3 + 3 lovske suice, 1 partizana	/	/
Novo mesto	52	/	0,5 [28 kg]	200	/	/	3000	/	/	1 havbica
Turjak (samo delno)	120 od tega 14 polovičnih	/	1 sodček	2000	/	/	20.000	/	/	2 bakreni kači, 6 možnarjev, 10 tarasnic, 15 havbic

Tabela 1.: Oborožitev samostanov in drugih obrambnih točk po Münchenskem rokopisu.

⁶⁷ 1 cen= 100 Funtov. Glej: Vilfan, *Prispevki za zgodovino mer*, 68.⁶⁸ Gre za vriso štita poznana tudi kot Pavesa. Glej: Hall, *Weapons and Warfare*, 34.⁶⁹ Milinarič, *Sliška opatijska*, 324.⁷⁰ Milinarič, *Sliška opatijska*, 341.⁷¹ Vse topništvo razen 2 železnih havbic na gradu se je nahajalo v mestu Kostanjevica.

Kot že rečeno zgoraj, Münchenski rokopis ni upošteval celotne oborožitve samostanov, saj bi bilo neverjetno, da bi bile orožarne polne samo strelnega orožja. Upoštevati moramo dejstvo, da je rokopis sestavljal innsbruški topniški mojster Bartolomei Freisleben⁷² ob prihajajoči habsburško-beneški vojni. Kot hladno orožje Münchenski rokopis upošteva samo orožje na drogu (sulice, helebarde, bojne osti, partizane), v njem pa sploh ne najdemo sekir, mečev, buzdovanov ali podobnega orožja. Zato težko ocenimo, kakšno posadko so samostani lahko oborožili samo na osnovi rokopisa, nam pa vseeno da podlago za primerjavo oborožitve. Zelo verjetno je tudi, da je svoje hladno orožje v primeru nevarnosti prineslo tudi kmečko prebivalstvo, ki je pribežalo za samostanske zidove, sploh v okolici samostanov Pleterje in Kostanjevica, kjer so v bližini živeli oboroženi Uskoki.

Zares impresivna je oborožitev Stične. Po oborožitvi je Stična samo malo zaostajala za Turjakom, najbolj oboroženo točko na slovenskem ozemlju. Opozoriti moramo, da oborožitev Turjaka ni v celoti popisana, saj ni popisano orožje v turjaški kleti.⁷³ Pri tem je zanimiva opazka, da sta bila Stična in Turjak nekaj časa v sporu. Spomnimo, Maksimiljan I. je posebej posredoval pri Turjačanih, naj ne motijo Stične pri gradnji obzidja, je pa oboroževalna tekma med tema dvema stranema v času turških vpadov malo verjetna. Posebej impresivno je število kavljastih pušk, po katerih je Stična prehitela celo grad Trst ter je tretja po vrsti na celotnem slovenskem etničnem ozemlju, za katero imamo podatke. Podatki o oborožitvi Stične postanejo res impresivni, če za primerjavo pogledamo oborožitev Novega mesta, ki je imelo v tistem času med 1000 in 2000 prebivalcev.⁷⁴ Samo s strelnim orožjem je Stična lahko oborožila 109 oseb, Novo mesto pa samo 52. Opozoriti je treba, da v preglednico pri Novem mestu nisem vključil 32 kosov orožja, imenovanega Vorderteile, ker ne vemo, na kakšno orožje se nanašajo. Poleg tega pa gotovo manjka podatek o lokih ali samostrelih, saj ne bi imelo smisla, da bi imelo Novo mesto kar 3-krat več pušic kot stiški samostan, pa nobenega samostrela ali loka. Po pričanju opata Urbana Galla je ta pred letom 1522 med utrjevanjem samostana nabavil tudi topove. Žal ne poznamo tipa in števila, tako da ne moremo vedeti, kaj je leta 1528 pričakalo turške napadalce. Kljub prav neverjetni oborožitvi se samostan takrat ni mogel ubraniti pred napadom, morda pa je tudi učinek topov ob napadu spodbudil, da je samostan dal kasneje vlti še šest topov.⁷⁵ Res močna oborožitev Stične skorajda zasenči dejstvo, da tudi veliko manjši in revnejši pleterski samostan ni bil slabo oborožen. Če pogledamo količino strelnega orožja, je bil popolnoma primerljiv z Novim mestom, zanimiv je tudi podatek, da je samostan premogel dva manjša topova, kar ni zanemarljivo. Morda je tudi topništvo pripomoglo k temu, da se je leta 1476 temu samostanu uspelo obraniti, ob predpostavki, da je dobil to orožje že hitro po letu 1471, ko je bil požgan. Še najslabše med obravnavanimi je bila oborožena Kostanjevica. Deloma je morda krivo tudi to, da je samostan v bližini mesta Kostanjevica na Krki, ki je bilo dobro založeno, predvsem s topovi.

⁷² Lazar, *Oborožitev slovenskih dežel*, 111.

⁷³ Lazar, *Oborožitev slovenskih dežel*, 141.

⁷⁴ Golec, *Regionalne razlike*, 23.

⁷⁵ Mlinarič, *Stiška opatija*, 341.

Da so tudi menihi zaupali bolj mestni obrambi kot svoji, lahko vidimo po pritožbi kostanjeviškega opata cesarju iz leta 1478, v kateri se opat pritožuje, da meščani opatiji nočejo vrniti premoženja, ki so ga menihi v mestu shranili za časa turških vpadov.⁷⁶ Vendar pa je varnost mesta imela le manjši vpliv. Ključni dejavnik je bilo prav gotovo samostansko gospodarstvo, kot je pojasnjeno v nadaljevanju. Naj pa nas majhna oborožitev ne zavede; tudi kostanjeviški samostan je bil utrdba. Spomnimo se na priliko iz leta 1515, ko je Ivan Turjaški opozarjal, da tudi 3000 možem, ki bi bili brez strelnega orožja, samostana ne bi uspelo zavzeti.

Na tem mestu je smiselno narediti primerjavo gospodarskega stanja samostanov in njihove oborožitve. To nam je nekoliko oteženo, saj je tu težava z gospodarskimi viri za časa turških vpadov. Urbarji so mnogokrat nepopolni, poleg tega pa svoje prihodke merijo različno. Nekateri izražajo prihodke svojih dajatev v merah, katerih pretvorba v druge enote je neznana, drugi v denarju ipd. Zato sem se odločil vzeti za kazalec samostanskega gospodarstva količino zaplenjenih cerkvenih dragocenosti leta 1526, ki je edini vir, kjer lahko brez večjih težav primerjamo samostane v istem času. Žal mi ni uspelo dobiti podatkov o zaplenjenih dragocenostih za Žičko kartuzijo, kar nam otežuje oceno o njeni oboroženosti, zato se moramo opreti na druge vire. Med temi sem našel primerljive podatke o lastništvu kmetij v urbarjih, vendar pa je razpon let, v katerih so bili urbarji narejeni, kar precejšen in zato manj primerljiv.

	Stična	Pleterje	Kostanjevica na Krki	Žiče
Skupna teža odvzetega zlata in srebra ⁷⁷	140 mark ⁷⁸ [78,4 kg nepopolni seznam]	52 mark in 6 lotov ⁷⁹ [29,3 kg]	20 mark in 12 lotov [11,6 kg] ⁸⁰	brez podatkov
Št. kmetij – različna leta	675,5	394	302	445

Tabela 2: Teža odvzetih dragocenosti in število kmetij v lasti samostanov.

Stična daleč presega ostale, pri čemer moramo še poudariti, da je seznam nepopoln in da je bilo v drugem popisu dragocenosti še več. Drugi popis je namreč poleg zlata in srebra vseboval še večje število dragih kamnov, žal pa nimamo okvirne vrednosti ali mase odvzetega. Mlinarič je v svojem delu Stiška opatija navedel, da je bila skupna vrednost odvzetih predmetov 1709 mark (cca 957 kg),⁸¹ kar pa gotovo ne drži, saj je bila to skupna vsota za celotno Kranjsko.⁸²

⁷⁶ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 233.

⁷⁷ Pri pretvorbi sem uporabljal podatke iz Mlinaričeve *Kartuzija Pleterje*, str. 184. Marka oz. funt tehta 560,06 grama, 1 marka pa je enaka 16 lotom.

⁷⁸ Koblar, *Kranjske cerkvene znamenitosti* (št. 5), 196–197. Skupna teža je nepopolna, saj je v drugem popisu istega leta dragocenosti bilo še več.

⁷⁹ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 184. Povzeto iz: Koblar, *Kranjske cerkvene znamenitosti* (št. 6), 243–244.

⁸⁰ Koblar, *Kranjske cerkvene znamenitosti* (št. 6), 243.

⁸¹ Mlinarič, *Stiška opatija*, 331.

⁸² Koblar, *Kranjske cerkvene znamenitosti* (št. 1), 25.

Ko primerjamo podatke o odvzetih dragocenostih, ti lepo sovpadajo z razvrstitvijo samostanov po moči oborožitve. Tako lahko ugotovimo, da je med samostanskim gospodarstvom in oborožitvijo gotovo korelacija. To nam lahko pomaga pri oceni, kako močno je bila oborožena Žička kartuzija. Žal se za kazalnik samostanskega gospodarstva lahko opremo samo na podatke o lastništvu kmetij. Žička kartuzija je leta 1527 imela 445 podložniških družin.⁸³ To lahko primerjamo s pletersko kartuzijo, ki je v popisu leta 1507 imela 394 kmetij (in 70 opustelih),⁸⁴ medtem ko je imela Stična v nepopolnem popisu iz leta 1505 675,5 kmetije.⁸⁵ Za Kostanjevico imamo ohranjene podatke šele iz leta 1547, ko je imela v lasti 302 kmetiji.⁸⁶ Ti podatki so sicer težko primerljivi, saj so poleg kmetij imeli samostani tudi druge vire prihodkov, kot je bila recimo gorskopravna zemlja in prihodki od desetin, vendar pa spet opazimo korelacijo med številom kmetij in močjo oborožitve. Tako lahko, sicer z velikim zadržkom, ocenimo, da je imela Žička kartuzija nekoliko večje dohodke kot Pleterje in bi lahko imela temu primerno oborožitev.

Pri obravnavi korelacije med samostanskim gospodarstvom in oborožitvijo je vredno opozoriti še na nekaj. Če naredimo še malo globljo analizo, ugotovimo, da Stična kljub daleč največjim absolutnim številkam ni največ vlagala v oborožitev. Za kazalnik tega sem izbral količnik med številom pušk (kavljastih in arkebuz na lunto) ter težo odvzetih dragocenosti. S to primerjavo dobimo naslednje podatke: Stična je imela 1,3 puške na kilogram odvzetih dragocenosti, Pleterje 1,7, Kostanjevica pa je porabila celo nekoliko več in je imela cca 1,8 puške na kilogram odvzete dragocenosti. Ta podatek nakazuje, da sta samostana pod Gorjanci porabila nekoliko večji odstotek za lastno obrambo kot Stična. To ni posebej presenetljivo, saj sta bila bolj izpostavljena turškim vpadom.⁸⁷

Obrambna organizacija

Do zdaj smo pokazali, da so samostani premogli nezanemarljive utrdbe in še manj zanemarljive količine orožja. Nerazrešeni pa sta še dve vprašanji: kdo je bil človek s puško ali mečem v roki in kdo mu je poveljeval. Vprašanje je, kako, če sploh, je bila organizirana obramba samostanskih poslopij med letom 1469 in do okvirno leta 1550, ko sta potekala utrjevanje samostanov in gradnja obzidij. Za drugo polovico 16. stoletja vemo, da so novo postavljene utrdbe stražili plačani služabniki,⁸⁸ kljub temu pa v Žičah leta 1527 niso med zaposlenimi zabeležili nobenih podložnikov za stražo na samostanskih utrdbah, prav tako jih ne najdemo med obremenitvami za samostan Stična leta 1518. Lahko bi bili navedeni pod »različne potrebe«, vendar ni verjetno, da vojaki in drugi zadolženi za obrambo

⁸³ Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, 249–250.

⁸⁴ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 259.

⁸⁵ Mlinarič, *Stiška opatija*, 297.

⁸⁶ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 287.

⁸⁷ Tu je spet potrebna previdnost, saj smo za primerjavo vzeli samo en tip orožja, poleg tega pa nam ni znano, koliko je imela Stična kasneje topov, ki so bili večji strošek kot posamezne puške.

⁸⁸ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 184.

ne bi imeli svojega razdelka pri popisu, kot ga imajo npr. samostanski ribiči, terilci lanu, ključarji, livar cina ter celo glumači, pevci in reveži.⁸⁹

Najverjetnejša je hipoteza, da za obrambo samostanskih obzidij na začetku ni bilo stalne straže, pač pa so obrambo organizirali s podložniki, ki so se ob novicah o prihajajočih Turkih umaknili za samostansko obzidje. Morda se na to navezuje tudi pismo bistriškega priorja iz leta 1559, v katerem pravi, da so ga prosili za pomoč v možeh, saj ima mnogo z vojskovanjem izkušenih mož.⁹⁰ Očitno pa se je kasneje vzpostavila stalna straža, saj lahko v drugi polovici 16. stoletja v dopisu kostanjeviškega opata in pleterskega priorja deželnemu knezu beremo, da sta oba vodji samostanov morala za branjenje samostana in stražo na samostanskem obzidju oskrbovati večje število služabnikov ter imela hkrati velike izdatke z oskrbo vojske, napotene v Vojno krajino.⁹¹ Prav tako lahko vidimo, da so se pojavile osebe, posebej namenjene skrbi za oborožitev. Tako v popisu zaposlenih v Stični leta 1597 najdemo tudi Wolfa Rötterja, ki je opravljal službo orožarja, poleg njega pa še enega čuvarja.⁹² Še nekaj let prej, leta 1576, je v inventarju premoženj omenjena puškarjeva miza.⁹³ Nenavadno je, da orožarja ne najdemo recimo leta 1518, čeprav je bila v Stični precejšnja zaloga orožja. Poleg tega še vedno ne najdemo razdelka »izdatki za varovanje/stražo/obrambo«, karkoli, kar bi lahko označili kot plačilo za upravljanje obrambnih utrd.

Po vzpostavitvi stalne obrambe se pojavi vprašanje, kdo jo je vodil. Prva možnost, ki se zdi najverjetnejša, je, da so samostansko obrambo vodili samostanski predstojniki, torej opati oziroma priorji. Vprašanje pri tem seveda je, ali so imeli vodje samostanov dovolj znanja za kaj takega. Nekateri opati cistercijskih samostanov so prihajali iz plemiških družin. To je pomenilo, da so v mladosti verjetno prejeli določeno mero izobrazbe glede uporabe orožja. Na tem mestu lahko še enkrat omenimo kostanjeviškega opata, ki naj bi se podal na križarski pohod. Med opate iz plemiških družin lahko štejemo v času utrjevanja samostana stiška opata Urbana Galla in Wolfganga Neffa (ki je bil prej opat v Kostanjevici). Zagotovo bi bil za vodjo obrambe samostana primeren tudi Ludovik Ramschlüssel, opat med leti 1680 in 1687. Preden je vstopil v cerkveno službo, se je Ludovik kot častnik pod Ferdinandom III. bojeval v tridesetletni vojni proti Švedom. Zanimivo je tudi, kako je deželni vicedom, ki je vodil volitve novega opata, utemeljil njegovo primernost. Argument je bil, da je bil Ludovik potomec starega kranjskega plemstva in primerne telesne postave. Očitno je moral biti opat v času, ko je bil v deželi še resen strah pred turško nevarnostjo (spomnimo, leta 1683 je bil oblegan Dunaj), fizično sposoben tudi za vodenje obrambnih nalog.

Vojaški vzgoji v mladosti pa ne smemo pripisovati prevelikega pomena, saj večina predstojnikov česa takega ni bila deležna. V 16. stoletju pa se je pojavil nov

⁸⁹ Mlinarič, *Stiška opatija*, 310–312.

⁹⁰ Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, 187. Prošnja je prišla od sodnika v Postojni, oskrbnika v Planini in župana iz Loža.

⁹¹ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 184.

⁹² Mlinarič, *Stiška opatija*, 445.

⁹³ Mlinarič, *Stiška opatija*, 388.

dejavnik, ki bi lahko pripomogel k povečanju vojaškega znanja znotraj samostanskih zidov. Od 16. stoletja naprej je deželni knez občasno od samostanov zahteval, da so pod svojo streho sprejeli odslužene deželnoknežje uradnike in vojake. Tako je morala Kostanjevica sprejeti poškodovanega Gašperja Langmoserja, ki je bil puškar v Karlovcu, Bistra pa nekdanjega gardista Benedikta Arloviča.⁹⁴ Sicer so se samostani tega branili, saj jim je prineslo dodatne stroške, vendar je z vidika obrambe vseeno zanimivo. Poleg odsluženih vojakov so v samostanih bivali tudi vojaki, ki so bili na poti v Vojno krajino. Še ena stvar, ki je bila v očeh samostanov videna kot finančno breme, morda pa hkrati možnost za zaposlitev ljudi, ki bi delali na samostanskih utrdbah ali vodili obrambo.

Ne glede na vir znanja je očitno, da so v kasnejših obdobjih menihi vodili neko vojaško silo. Najbolje to opisujejo dogodki v stiškem samostanu v 17. stoletju. Leta 1628 je izbruhnil upor kmetov, ki je trajal kar dve desetletji. Ta je bil posledica tega, da je opat Maje Majerle leta 1628 proti soseskam, ki naj bi v samostanskih gozdovih kradle les, nastopil s silo.⁹⁵ Zanimivo je morda tudi to, da so stiškega opata Ruperta, ki je bil eden od opatov za časa upora, uporniki obtoževali, da naj bi enega od vodij upora, Petra Zavirška, dal zapreti ter ga mučil, tako da je bil ta nesposoben za delo. Očitno je bila podložniška vojska dovoljšna za manjše konfrontacije, je pa kasneje kmečki upor prerasel v nekaj, česar samostan ni več nadzoroval. V samostan je po navedbah stiškega kronista Puclja prišel vojaški oddelek 100 kranjskih konjenikov in 350 Vlahov, ki so Kranjski prišli na pomoč v zatrtju upora. Samostan naj bi po Pucljevih besedah do leta 1635 utrpel 40.000 goldinarjev škode zaradi vojaške posadke.⁹⁶

Na to, da so menihi upravljali z vojaško silo, nam kaže v podrobnosti ohranjena, a neverjetna zgodba iz leta 1651, ki jo Mlinarič povzema iz pritožbe župana s sosesko pri Besnici. Zgodba, ki jo v pritožbi navaja župan, gre takole. Pater Maksimiljan Mottoch, kasnejši opat, v času incidenta pa še samostanski komornik,⁹⁷ se je odpravil na ribolov v potok Besnica v gozdu pri Veliki in Mali Štangi (potok Besnica leži vzhodno od Ljubljane, v začetku posavskega hribovja v okolici Lipoglava). Na ribolov je prišel z oboroženim spremstvom. S sabo je imel šest konjenikov, oboroženih s puškami, in še štiri oborožene ljudi, pripeljal pa naj bi tudi 300 podložnikov, od katerih je bila večina oboroženih. Pri tem ribolovu naj bi stiški podložniki naredili vicedomskim veliko škodo, ker so jim pomendrali žito in travo. Videti je, da to ni bilo prvič, da so stiški menihi lovili v omenjenem potoku, saj je vicedomski uradnik že prej naročil, naj domačini ne dovolijo loviti drugim v tem potoku. Vicedomski podložniki so navedli, da jih v okolici potoka ne živi niti 30, zaradi česar tega ne morejo uveljavljati. Ob tokratnem ribolovu pa je prišlo do fizičnega obračuna. Ta naj bi se začel s tem, da je samostanski kuhar

⁹⁴ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 320.

⁹⁵ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 373.

⁹⁶ O kmečkem uporu: Mlinarič, *Stiška opatija*, 530–541.

⁹⁷ Samostanski komornik je zadolžen za hišno gospodarstvo samostana samega (hrana, vzdrževanje samostanskih poslopij). Za samostanske službe pri cistercijanih glej: Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 8–11.

hotel nekoga ustreliti, vendar se mu je orožje zataknilo. Takrat naj bi se sedem ali osem podložnikov postavilo vicedomskim v bran, dve strani pa sta se nato začeli obmetavati s kamenjem, pri čemer je neki podložnik zadel patra Maksimiljana. Skratka, če poskušamo povzeti zgodbo, ki jo navajajo podložniki v pritožbi: Stiški komornik se je odpravil s pravo majhno vojsko (300 oboroženih podložnikov!) na ribolov. Ker so delali domačinom, ki jih je bilo manj kot 30, škodo, je prišlo do prepira. Takrat je samostanski kuhar hotel nekoga ustreliti, orožje pa se mu je zataknilo. Namesto bega se je sedem oz. osem vicedomskih podložnikov postavilo nasproti 300 oboroženim ljudem, nato pa so vsi vrgli orožje vstran ter se začeli obmetavati s kamenjem. Če bi bila zgodba popolnoma resnična, se nam postavi vprašanje: Kaj nekaj so vendar vicedomski podložniki jedli in pili, da jih je osem uspelo s kamenjem pregnati skupino tristotih, očitno tudi z ognjenim orožjem oboroženih ljudi? Gotovo lahko rečemo, da so v pritožbi morali v številu pretiravati, tudi sam potek dogodka je nenavaden. Celotne zgodbe pa ne moremo odpisati kot popolnoma izmišljene. Kot posledica tega dogodka je namreč neki stiški pater, kot poroča Mlinarič, nad prebivalci izrekel interdikt, zaradi česar jim vikar v bližnjem naselju ni hotel krščevati otrok in pokopavati ljudi, to pa je vodilo do dodatnih pritožb. S sporom se je ukvarjala celo vlada v Gradcu.⁹⁸ Čeprav lahko resno dvomimo o vsebini pritožbe, pa zgodba kaže, da so menihi (v tem primeru s samostanskimi službami) upravljali z oboroženo silo.

Če so bile samostanske sile nesposobne opraviti z nekim manjšim sporom, ni verjetno, da bi bile sposobne pod meniškim vodstvom odbiti večjo nevarnost, kot je npr. turški napad. Zato se moramo vprašati, ali je morda možno, da so samostani za obrambo pred turškimi vpadi najeli pomoč izven samostanskih zidov. Na to možnost bi lahko nakazovala dva zapisa o prodaji kmetij samostana Kostanjevica na Krki:

- 22. 5. 1598 je avstrijski nadvojvoda po prošnji kostanjeviškega opata Janeza dovolil odprodajo treh neobdelanih kmetij Tomažu Laubingerju za njegovo zvesto vojaško in ostalo službo samostanu,⁹⁹

- 24. 4. 1629 je kostanjeviški opat izročil konjeniškemu stotniku Nikolaju Paderčiču za njegovo dolgoletno in zvesto službo samostanu kmetijo v Šentjerneju.¹⁰⁰

Zagotovo je imel torej samostan zaposlene ljudi za obrambo, kar smo sicer že ugotovili za služabnike, vendar pa je predvsem odprodajo kmetije leta 1629 težko umestiti v to kategorijo. Če Tomaža Laubingerja morda še lahko uvrstimo v kategorijo služabnikov, pa bi bilo to za konjeniškega častnika skorajda neverjetno. Poraja se hipoteza, da je kostanjeviški samostan za svojo obrambo zadolžil izkušene vojake zunaj samostanskih obzidij. Žal v mojem raziskovanju nisem našel virov, da bi lahko to hipotezo ovrgli ali potrdili. Povsem verjetno bi bilo tudi, da je bil častnik zadolžen za vodenje manjšega oddelka, namenjenega pobiranju dajatev, obrambi kakšnega drugega urada, grangije ipd.

Pomoč »od zunaj« bi se zdela še primernejša za kartuzijanske samostane, kjer je več dvomov o vojaški sposobnosti priorjev. Med kartuzijanskimi predstojniki

⁹⁸ Mlinarič, *Stiška opatija*, 563–564.

⁹⁹ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 355.

¹⁰⁰ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 372.

redkeje srečamo nekdanje plemiče oziroma menihe plemiškega rodu, poleg tega pa so se priorji večinoma tudi hitreje menjavali. Če je bilo v Stični med leti 1450 in 1550, v najbolj burnem stoletju, 11 opatov,¹⁰¹ pa jih je bilo v kartuziji Žiče kar 27.¹⁰² Je pa res, da je bilo v Pleterjah in Kostanjevici v istem časovnem obdobju število predstojnikov enako (14), so pa v Pleterjah menihi priorsko službo opravljali večkrat za krajši čas, v Kostanjevici pa nepretrgoma. Vseeno tudi pri kartuzijanih lahko sklepamo, da je organizacijo in vodenje obrambe prevzel prior, na kar namiguje tudi zapis generalnega kapitlja leta 1521, ko so pleterskemu priorju posebej naročili, naj ne zapušča prepogosto samostana ter naj varuje svoje sobrate.¹⁰³ Večinoma so priorji postojank prosili generalni kapitelj, da naj jim dovoli umik pred nevarnostjo. Za namen umika pred turško nevarnostjo je kartuzijanski red zgradil postojanko v Ittingenu v Švici, ki je zaživel leta 1465, za katero vemo, da so jo vsaj kot gostje obiskali nekateri člani iz slovenskih kartuzij.¹⁰⁴ Željo po umiku so večkrat izrazili tudi menihi iz obravnavanih kartuzij, leta 1531 je bilo tako dovoljenje izdano Pleterjam.¹⁰⁵ Taka dovoljenja sta kartuzijam izdajala vizitatorja zgornjenemške province, ki sta imela leta 1521 prav posebno naročilo, kot je vidno iz zapisnika generalnega kapitlja: »*Demum, ex quo domus nonulle istius Prouinciue deuastionem timent a Turcis; Ea de re, Visitatori commisimus Prouincie principali, ut Priores domorum singularum in periculo huiusmodi existentium instruat qualiter se habere, quidue agere, et quo declinare debeant, iuxta instructionem ipsi a nobis factam.*«¹⁰⁶ Ta zapis bi lahko prevedli: »Končno, ker se marsikatera hiše te province bojijo opustošenja od Turkov; glede tega priporočamo vizitatorjem glavne province, da priorje posameznih hiš, ki se nahajajo v taki nevarnosti, poučijo, kako naj se obnašajo, kaj naj ukrepajo, in kam naj se umaknejo, v skladu z navodilom, ki smo ga mi dali.«¹⁰⁷ Vizitatorja sta očitno prejela navodila, ki bi jih ravno mi potrebovali. Žal mi dokumenta, ki bi vseboval ta navodila, ni uspelo pridobiti. Popolnoma verjetno je tudi to, da so bila navodila ustna in so zato izgubljena za vedno. Čeprav je bil kartuzijanski red strožji in bolj asketski, pa ne pomeni, da so bili menihi kaj manj bojeviti. Kartuzijanski red je leta 1464 prepovedal odhod menihov na vojno proti Turkom,¹⁰⁸ kar govori o tem, da za to ni manjkalo želje. O bojevitosti priča tudi korespondenca med žičkim priorjem Janezom Avoplisom in pleterskim priorjem Janezom. V pismu z dne 24. 8. 1583 je pleterski prior žičkemu poslal tudi sabljo s pripisom, da mu bo poiskal drugo, če bi prejemnik omenjeno sabljo zlomil na turškem sultanu.¹⁰⁹ Prior Janez je očitno imel tudi moč poveljevanja, saj ga je redovno vodstvo leta 1583 opomnilo, naj ne prireja pompoznihih slavij in strelja z možnarji.¹¹⁰

¹⁰¹ Mlinarič *Stiška opatija*, 881–882.

¹⁰² Mlinarič, *Žiče in Jurklošter*, 511–512.

¹⁰³ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 186.

¹⁰⁴ Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, 179.

¹⁰⁵ Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, 237.

¹⁰⁶ Clark, *The Chartae of Cartusian*, 45.

¹⁰⁷ Posebna zahvala patru Joachimemu iz pleterskega samostana.

¹⁰⁸ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 186.

¹⁰⁹ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 210.

¹¹⁰ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 210.

Vloga menihov v obrambi

Predstojniki samostanov so bili velikokrat tako po statusu kot po življenjskem slogu zelo daleč od navadnih menihov. Mnogokrat so se sploh pred krizami, ki so sledile v 15. in 16. stoletju, oblačili in obnašali tako kot plemstvo, zato podatek, da bi opat lahko vodil obrambo, morda ni tako presenetljiv. Ostaja pa vprašanje, ali so tudi menihi sodelovali pri obrambi in kakšna je bila njihova vloga. Skoraj zagotovo lahko potrdimo, da so tudi »navadni cistercijani« – torej ne opati – sodelovali pri obrambi. Leta 1528 naj bi se po besedah stiškega kronista Puclja redovniki v samostanskih utrdbah uprli Turkom, vendar pa je bil samostan kljub temu oropan in požgan.¹¹¹ Če so se menihi uprli Turkom, se poraja vprašanje, od kod so bili seznanjeni z orožjem in ali so imeli v času nevarnosti organizirane vaje z njim.

Že dolgo pred turškimi vpadi so bili navadni menihi seznanjeni s hladnim orožjem. Že v pravilih sv. Benedikta je nož v 55. poglavju posebej izpostavljen, saj jim ga mora kot del osnovne opreme priskrbeti opat. Spomnimo, pravilo je bilo pisano v Italiji sredi 6. stoletja, v času, ki je bil vse prej kot miren. Da je bil očitno nož takrat stalno prisoten, lahko vidimo tudi po 22. pravilu: »Spijo [menihi] naj oblečeni in opasani s pasom ali vrvjo. Med spanjem pa ne smejo imeti svojih nožev, da se morda v spanju ne bi ranili.«¹¹² Vseeno pa nošnje noža v pravilih ne moremo pripisati izključno obrambi. Možno je tudi, da je bil nož samo orodje, ki ga je menih uporabil kvečjemu v bitki s kosom kruha. Vseeno pa se nož kot vsakdanje orožje zdi bolj verjeten, če upoštevamo čas, ki ga obravnavamo. Med meščani in kmeti so bili namreč takrat izjemno razširjeni enorezni meči in dolgi bojni noži, ki jih je za osebno zaščito nosil bolj ali manj vsak odrasli moški nižjega stanu,¹¹³ kar pomeni, da so menihi znali vihteti meč še pred vstopom v samostan.

Nekateri menihi so uporabo orožja urili na lovu, kar je sicer generalni kapitelj že v srednjem veku prepovedal, vendar pa, kot smo že videli zgoraj, ta predpis ni bil upoštevan, zato so leta 1738 prepoved obnovili.¹¹⁴ Ob nevarnostih, ki so po celotni Evropi grozile menihom (poleg Turkov so samostanom v srednji Evropi najprej grozili Husiti, nato protestanti, ne smemo pa pozabiti tudi kmečkih uporov), se je očitno nošnja orožja v samostanih na široko razmahnila. Leta 1565 je zato generalni kapitelj cistercijanskega reda prepovedal hraniti pri sebi kakršnokoli orožje, prepoved pa je ponovno obnovil leta 1578 ter odredil, naj se orožje izroči opatu ali priorju, ki lahko dovolita menihu nositi orožje le za obrambo.¹¹⁵ Ta ukrep je bil potreben, ker je splošna nošnja orožja ogrožala tudi opate v samostanih. Iz leta 1522 imamo tako pričevanje stiškega opata Urbana Galla, da se v samostanu ne počuti več varno, saj sta menih Janez Glavič (ki je opata hotel izriniti z mesta opata) in še neki brat Simon večkrat oborožena, zaradi česar se ne počuti več varno. Janez

¹¹¹ Mlinarič, *Stiška opatija*, 329.

¹¹² Cassius. B. Gregorič. *Pravilo sv. Benedikta*, 35.

¹¹³ Lazar, *Oborožitev slovenskih dežel*, 157.

¹¹⁴ Mlinarič, *Stiška opatija*, 474.

¹¹⁵ Mlinarič, *Stiška opatija*, 253.

Glavič naj bi se po besedah takratnega opata tudi neprimerno vedel v Ljubljani, se celo bojeval in zlomil tri meče.¹¹⁶

Za hladno orožje lahko torej z veliko verjetnostjo rečemo, da so ga menihi znali uporabljati in so to tudi počeli. Ostane pa vprašanje ognjenega orožja. To se je razširilo po Evropi v 15. stoletju. Opazili smo, da so ga v velikih količinah hranili tudi v samostanih. Da so bili z njim seznanjeni tudi menihi in ne samo njihovi hlapci, nam nakazuje naslednja prilika. Leta 1533 so zaradi slabega gospodarjenja opata Benedikta Malavca odredili vizitacijo za samostan Kostanjevica na Krki. Ko sta vizitatorja, stiški in vetrinjski opat, prišla pred Kostanjevico in zahtevala vstop, ne samo, da ju menihi niso spustili skozi samostanska vrata, pač pa so šli na zidove in pred vrata ter tam s puškami v rokah vizitatorja zasramovali.¹¹⁷ Zdi se, da se je uporaba orožja pri menihih povečevala s slabšanjem redovne discipline.

Če so bili menihi seznanjeni z ognjenim orožjem, se verjetnost nekakšnih »vojaških vaj« za menihe poveča, saj je bilo ognjeno orožje vseeno nekaj redkejšega, predvsem na podeželju. O organiziranih vojaških vajah znotraj zidov nimamo virov. Da pa bi menihi sami lahko vadili z orožjem, namigujeta dva posredna vira, ki sta sicer aktualna za čas več kot 200 let po turških vpadih. Dne 29. julija 1736 so v kostanjeviški samostan vdrli Uskoki, ga izropali in opustošili, v napadu pa so ubili tudi dva meniha, vsaj hudo poškodovali tretjega, poleg tega pa so pobili ali hudi ranili še vrsto samostanskih podložnikov. Žal bi bila tragedija lahko preprečena, saj so bili menihi o nevarnosti obveščeni, vendar niso nič ukrenili. Za nas je zanimiva tudi izjava enega od starejših patrov, ki naj bi ob novici o bližnjih Uskokih dejal, »da bo naslednjega, ki bo mu prinesel kako sporočilo, odgnal s palico ter da ima tri klobuke, polne svinčenih krogel, s katerimi se lahko postavi v bran tudi dvajsetim roparjem.«¹¹⁸ Morda stari pater ni najboljši zgodovinski vir, vendar pa postane bolj pristen za nas, če vzamemo v obzir poročilo kranjskega deželnega vicedoma ob gospodarski vizitaciji samostana leta 1745. Takrat je glede lope na samostanskem vrtu zapisal, da je »menihom le v zabavo in za streljanje v tarče.«¹¹⁹ Če so se menihi še leta 1745 zabavali s streljanjem v tarče, ni neverjetno, da bi bila taka organizirana zabava še bolj priljubljena v zgodnjem 16. stoletju.

Nič pa ne kaže, da bi se branili ali urili menihi v kartuzijanskih samostanih. V splošnem so si kartuzijani želeli biti čim bolj izolirani, kar je vidno tudi pri pravilih, kaj storiti v nevarnosti. V pravilih iz zgodnjega 16. stoletja o nevarnosti piše: »V primeru nenadne nevarnosti, bolezni ali ognja znotraj samostanskih zidov naj se prekine molk in se čim prej dogovori, v kolikor je kdo prisoten, v kolikor pa gre za isto nevarnost izven zidov samostana, naj se dogovori s tistim, ki je najbolj vreden zaupanja, sicer naj se ta stvar pusti pri miru.«¹²⁰ Poleg pravil je obstajal še en dober razlog, ki zmanjšuje verjetnost, da bi se kartuzijani branili ali urili v orožju. Spomnimo, kartuzijanske skupnosti so bile namenoma majhne, kar še zmanjšuje

¹¹⁶ Mlinarič, *Stiška opatija*, 322–323.

¹¹⁷ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, 276.

¹¹⁸ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 438–440.

¹¹⁹ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, 447.

¹²⁰ Hogg, *The evolution of the Carthusian statutes*, 22. poglavje.

njihovo učinkovitost pri obrambi. Tako lahko sklepamo, da so se menihi v primeru nevarnosti najverjetneje poskušali umakniti, medtem ko je prior najverjetneje ostal in vodil obrambo samostana s podložniki.

Sklep

Moje raziskovanje lahko strnemo v naslednje sklepe:

1. Samostani so bili ne glede na notranje in zunanje krize v času največjih turških vpadov dobro utrjeni in oboroženi, sorazmerno z njihovim takratnim gospodarskim stanjem. Po oborožitvi izstopa najbogatejša Stična, vendar tudi stanje v preostalih samostanih v primerjavi z drugimi obrambnimi točkami ni bilo slabo. Očitno pa vseeno niso bili dovolj utrjeni in oboroženi, da bi lahko vzdržali turške napade konec dvajsetih in na začetku tridesetih let 16. stoletja. Kaj so bile šibke točke, je predmet dodatnih raziskav, morda pa lahko to pripišemo položaju samostanov, ki je omogočal napad na samostane obeh redov z dvignjenih položajev.

2. Najverjetneje se zdi, da so samostansko obrambo vodili predstojniki samostanov. Nič ne kaže na trend najemanja vojaško izkušenega osebja, z izjemo nekaterih predaj kmetij v cisterci Kostanjevica na Krki. Te ne kažejo z dovolj veliko verjetnostjo, da bi bil za samostansko obrambo zadolžen nekdo drug, vseeno pa bi bile glede tega potrebne dodatne raziskave.

3. Za cistercijanske menihe lahko zagotovo rečemo, da so uporabljali orožje, medtem ko to za kartuzijanske menihe ni verjetno, z izjemo njihovih predstojnikov. Zdi se, da se je uporaba orožja pri cistercijanih povečevala s slabšanjem redovne discipline.

4. Če predpostavimo, da velja teza pri prejšnji točki, da se je uporaba orožja pri menihih povečevala s slabšanjem redovne discipline, se zdi težko verjetno, da so bile znotraj samostanov organizirane vaje z orožjem. Tega vseeno ne moremo s popolnostjo izključiti, sploh v časih, ko so oddaljena redovna pravila pomenila prav malo. Zelo verjetno je, da so menihi imeli neko vrsto urjenja z orožjem, morda v obliki zabave. V vsakem primeru se zdi možnost organiziranih vojaških vaj veljavna le za cistercijane, verjetno pa je bilo to odvisno od vsakega samostana posebej.

Moji sklepi niso absolutni, za vse bi bile potrebne dodatne raziskave. Vseeno lahko ocenim, da je razprava podala nekatere sklepe, ki prispevajo k znanju o obrambi samostanov in njihovi utrjenosti, ter postavila trditve, ki lahko usmerjajo k dodatnim raziskavam o tej tematiki.

Viri in literatura

Viri

- Clark, John (ur.): The Chartae of the Cartusian general chapter: Ms. Paris Bibliotheque Nationale Latin 10889. *Analecta Cartusiana*, 100:22, del 2. leto 1995. Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität Salzburg.
- Cassinesis, Benedictus, [prevod J. Gregorič]. *Pravilo svetega Benedikta*. Stična: Cistercijanska opatija Stična, 1981.
- Gvigo I. Običaji Kartuzije (Consuetudines Cartusiae). Pleterje: Kartuzija Pleterje, 2013.
- Hogg, James.(ur): The evolution of the Carthusian statutes from the Consuetudines guigonis to the Tertia compilatio: documents. *Analecta Cartusiana*, 99, del 2. Leto 1989. Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität Salzburg.
- Kartuzija Pleterje. Besedila: Pravila Kartuzijanov. Dostopno na: <http://www.kartuzija-pleterje.si/slo/besedila.html> (citirano 20. 2. 2024.)

Literatura

- Aracki N. (ur.). *Carta caritatis prior: znanstvena monografija*. Stična: Cistercijanska opatija Stična, 2019.
- Bracewell, Catherine W. *The Uskoks of Senj: Piracy, banditry and holy war in the sixteenth-century Adriatic*. Ithaca: Cornell University Press, 1992.
- Britannica. Early use of artillery. Dostopno na: <https://www.britannica.com/technology/military-technology/Early-use-of-artillery> (Dostopano 22. 5. 2024)
- Cassinensis, Benedictus, [opombe A. Nadrah]. *Pravilo svetega Benedikta: Izbrana poglavja z opombami*. Stična: Cistercijanska opatija Stična, 2006.
- Dowley T., Briggs J. H. Y., Linder R., Wright D. F. *Zgodovina Krščanstva*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 1992.
- Golec, Boris. Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis*, letnik 57, del 1–2 (127.), 2003. Str. 23–38.
- Golec, Boris. Glavni poudarki k topografiji Kostanjevice v stoletjih mestne avtonomije. *Vekov tek: Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta*. Kostanjevica na Krki, 2003, str. 145–179.
- Grebenec, Maver. Dokumentirana Stična: Zgodovinska osvetlitev samostanskih zgradb. *Meddobje*, Letnik 19, del 3-4, 1983. Slovenska kulturna akcija: Buenos Aires.
- Hall, Bert S. *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology and Tactics*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1997.
- Jug, Stanko. *Turški vpadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja: Kronologija, obseg in vpadna pota*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1943.
- Kartuzija Pleterje. Vstop in Noviciat. URL: <http://www.kartuzija-pleterje.si/slo/vstop.html> (citirano: 20. 12. 2023)
- Kartuzija Pleterje. Patri. URL: <http://www.kartuzija-pleterje.si/slo/patri.html> (citirano: 20. 12. 2023)
- Kartuzija Pleterje. Bratje. URL: <http://www.kartuzija-pleterje.si/slo/bratje.html> (citirano: 20. 12. 2023)
- Koblar, Anton. *Kranjske cerkvene znamenitosti*. Izvestja muzejskega društva za kranjsko. Letnik 5, 1895, sešitek 1. Str. 20–33. Dostopno na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:-doc-0BG3GHTC/6a404ce1-f8d6-497f-915a-e839f3aa7259/PDF>
- Koblar, Anton. 1895. *Kranjske cerkvene znamenitosti I. 1526*. Izvestja muzejskega društva za kranjsko. Letnik 5, 1895, sešitek 2. Str. 77–83. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-H5XBC6FJ/d59a68b4-9ff4-48ec-8755-3aa58a5e8670/PDF>

- Koblar, Anton. 1895. *Kranjske cerkvene znamenitosti l. 1526*. Izvestja muzejskega društva za kranjsko. Letnik 5, 1895, sešitek 3. Str. 116–118. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-5M5Q2LPU/2449ac01-6716-41aa-9b87-e31da436e295/PDF>
- Koblar, Anton. 1895. *Kranjske cerkvene znamenitosti l. 1526*. Izvestja muzejskega društva za kranjsko. Letnik 5, 1895, sešitek 4. Str. 143–153. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-7DGWEO30/68913755-5d54-4b2f-b508-535ca05c73d2/PDF>
- Koblar, Anton. 1895. *Kranjske cerkvene znamenitosti l. 1526*. Izvestja muzejskega društva za kranjsko. Letnik 5, 1895, sešitek 5. Str. 195–205. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-E4DJUPTT/4a3c0a4c-e969-4a8e-9544-07ca848749bb/PDF>
- Koblar, Anton. 1895. *Kranjske cerkvene znamenitosti l. 1526*. Izvestja muzejskega društva za kranjsko. Letnik 5, 1895, sešitek 6. Str. 237–259. Dostopno: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-43C4I8GW/da3fefbf-f40c-425e-a0b7-83a15cd89918/PDF>
- Lazar, Tomaž. *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Doktorska disertacija. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. 2009.
- Lazar Tomaž. Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja: Münchenski rokopis Cod.icon. 222. *Zgodovinski časopis*. Letnik 55, 2017, št. 1–2 (155), str. 106–162.
- Mlinarič, Jože. *Kartuzija Pleterje 1403–1595*. Pleterje: Kartuzija Pleterje, 1982.
- Mlinarič, Jože. *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987.
- Mlinarič, Jože. *Kartuziji Žiče in Jurklošter: Žička kartuzija ok. 1160–1782, Jurklošterska kartuzija ok. 1170–1595*. Maribor: Obzorja Maribor, 1991.
- Mlinarič, Jože. *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba. 1995.
- Mlinarič, Jože. *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina, 2001.
- Primec, Sara. *Samostan Stična v obdobju turških vpadov*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 2019.
- Samostan Stična. Moli in delaj. URL: <https://www.sticna.eu/moli-in-delaj/> (citirano 19. 2. 2024.)
- Simoniti, Vasko. *Turki so v deželi že: Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- The Chartusian monks. History. Dostopno na: <https://chartreux.org/moines/en/history/> (Citirano 20. 2. 2024)
- Thiery, Daniel E. *Polluting the Sacred: Violence, Faith and the 'Civilizing' of Parishioners in Late Medieval England*. Leiden: Brill, 2009.
- Trnovšek, Tadej. Poskus rekonstrukcije »fonda« urbarjev in urbarialnih registrov samostana Stična in vprašanje njegove hrambe skozi čas. *Arhivi*, Letnik 38, 2015, št. 2, 353–376. Dostop: http://www.arhivsko-drustvo.si/wp-content/uploads/Arhivi_p/Arhivi_2015-2.pdf
- Vilfan, Sergej. Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero: 16.–19. stoletje. *Zgodovinski časopis*, Letnik 8, 1954, str. 27–86. Dostop: <https://zgodovinskicasopis.si/zc/issue/view/248/205>
- Voje, Ignacij. *Slovenci pod pritiskom Turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- Zadnikar, Marijan. *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije: L' Architecture medievale des chartreux et les chartreuses Slovenes*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.
- Zadnikar, Marijan. *Samostan Stična in njegove znamenitosti*. Ljubljana: Družina, 2001.

SUMMARY

The Armament and Defence of Monasteries of Contemplative Orders in Slovenia during the Ottoman Incursions

Svit Podgornik

While there are many examples that churches and monasteries in Slovene lands were also defence points, there is little research done, how monasteries were armed or how the defence organisation functioned. My research on this topic can be summed up in five conclusions:

1. Regardless of the internal and external crises in both orders – the lack of religious discipline, economic damage done by the Ottoman incursions and new economic burdens imposed by the archdukes of Inner Austria – the monasteries were well fortified and armed at the time of the major Ottoman invasions, commensurate with their economic situation at the time. The richest monastery, Stična, stands out in terms of armaments; however, the situation in other monasteries was also not bad if compared to other defence points, e.g. Novo Mesto. However, they were clearly not sufficiently fortified and armed to withstand the Ottoman attacks in the late 1520s and early 1530s. What the weak points were, is a subject for further research, but perhaps this can be attributed to monasteries' respective positions, which allowed for attacks from elevated positions.

2. It seems most likely that the monastic defences were led by the superiors (abbots and priors) of the monasteries. There is no indication of a trend towards hiring militarily experienced personnel, with the exception of some farm handovers in the Cistercian monastery Kostanjevica na Krki. These do not indicate with sufficient probability that someone else oversaw the monastery defence, but further research would be needed.

3. For the Cistercian monks we can certainly conclude that they handled weapons, while for the Carthusian monks this is unlikely, with the exception of their superiors. It seems that the handling of weapons by Cistercians increased as the discipline of the religious life in monastery deteriorated.

4. Assuming that the thesis of the previous point is valid, that the handling of weapons by monks increased as monastic discipline deteriorated, it seems unlikely that weapon drills were organised within the monasteries. However, this cannot be ruled out completely, especially in times when remote order rules meant very little. It is very likely that the monks had some kind of weapons training, perhaps in the form of entertainment. In any case, the possibility of organised military exercises seems to have been valid only for the Cistercians, but it probably depended on each individual monastery.

These conclusions are based on the research of four monasteries of the two orders, so we cannot say for sure if they can be extrapolated to other monasteries. Nevertheless, I believe that these conclusions are a good starting ground for additional research on defence of the monasteries.

Lucija Pečnik

Ženska v blejskem gospostvu v poznem 17. stoletju: analiza zvezanih sodnih zapisnikov

PEČNIK, Lucija, mag. zgodovine, SI-1000 Ljubljana, Črtomirova ulica 23, lucija.pecnik0@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0195-4326>

Ženska v blejskem gospostvu v poznem 17. stoletju: analiza zvezanih sodnih zapisnikov

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 3-4, str. 292–333, 270 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

CC BY-SA

Članek obravnava položaj in vlogo neprivilgiranih žensk na območju blejskega gospostva ob koncu 17. stoletja, ko so briksenski škofje gospostvo upravljali prek zakupnikov. Analizirani so zvezani sodni zapisniki iz fonda zemljiškega gospostva Bled, skoraj 1500 strani arhivskega gradiva iz let 1690 do vključno 1700, kot rezultat delovanja nižjega in le izjemoma višjega sodstva za neprivilgirane. Rezultati so predstavljeni v kontekstu literature, kar vodi do novih spoznanj o položaju žensk v vaški družbi in družinskem gospodarstvu ter o njihovi pravni in poslovni sposobnosti. Predstavljeni so nekateri tipični in posebni primeri žensk, ki so v proučevanem obdobju pred blejskim sodiščem nastopale v vlogi tožnic, toženk, prič, dolžnic, upnic, porokinj, zastopnic in varuhinj otrok. Obravnavani so civilnopravni postopki in z njimi povezani spori, ki v analiziranih sodnih zapisnikih znatno prevladujejo, pa tudi manj številni kazenskopravni procesi.

Ključne besede: zgodovina žensk, kmetica, sodni zapisniki, zemljiško gospostvo, Bled, patrimonialno sodišče, deželsko sodišče, 17. stoletje

PEČNIK, Lucija, MA in History, SI-1000 Ljubljana, Črtomirova ulica 23, lucija.pecnik0@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0195-4326>

Women in the Seigneurie of Bled/Veldes in the Late 17th Century: Analysis of Bound Court Minutes

Zgodovinski časopis, (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 3-4, pp. 292–333. 270 notes.

Language: Sn. (En., Sn., En.)

CC BY-SA

The article examines the situation and role of unprivileged women in the seigneurie of Bled/Veldes at the end of the 17th century, when the bishops of Brixen managed this estate through leaseholders. The analysis focuses on the bound court minutes from the fonds of the Bled seigneurie, almost 1,500 pages of archival material from 1690 to 1700, as a result of the work of the lower and, only exceptionally, the higher court for the unprivileged. The results are presented in the context of literature, leading to new insights into the position of women in the village society and the family economy, into their legal and business capacity. Some typical and special cases of women who, during the examined period, appeared before the court in Bled as plaintiffs, defendants, witnesses, debtors, creditors, guarantors, representatives and guardians of children are presented. The article deals with both civil law proceedings and related disputes, which are significantly predominant in the analysed court protocols under consideration, as well as with a smaller number of criminal law proceedings.

Keywords: women's history, farm women, court minutes, seigneurie, Bled/Veldes, patrimonial court, territorial court, 17th century

1 Uvod¹

Slovensko zgodovinopisje je ženske in njihovo vpetost v sodne postopke ter pravno sposobnost, zlasti v času nastanka zgodnje moderne države in vse do večjih kodifikacij prava konec 18. stoletja, do nedavnega obravnavalo predvsem v okviru kazenskega prava in malefičnih dejanj. Obravnava njihovega položaja v civilnem pravu je bila pogosto omejena na krajše orise družinskega in dednega prava.² Čeprav je bila pravna in poslovna sposobnost žensk³ v preteklosti znatno manjša v primerjavi z moškimi, to ne pomeni, da so bile v preteklosti popolnoma brezpravne ali pasivne, zlasti v zasebni in družinski sferi, kar potrjujejo številne zgodovinske študije.⁴ Dosedanje razprave, ki so se ukvarjale s preteklostjo žensk nasploh kot tudi s preteklostjo nepriviligiranih žensk v sodnih zapisnikih zgodnjega novega veka na Slovenskem, so bile pogosto tematsko zamejene, osredotočene zlasti na kazensko pravo⁵ ali pa so se v glavnem opirale na že objavljeno gradivo, predvsem na blejske sodne prisege, zapisane v slovenskem jeziku.⁶ Prve poglobljene razprave na temo pravne zgodovine v kontekstu vpetosti žensk v sodne postopke v slovenskem zgodnjenovoveškem prostoru je do zdaj prispevala predvsem Katja Škrubej, ki se je posvečala tudi gradivu blejskega gospostva, zlasti objavljenim blejskim prisegam⁷ kot tudi položaju kmečkih žensk v civilnih sporih pred patrimonialnim sodiščem v 17. in 18. stoletju.⁸

Namen članka je na podlagi sistematično pregledanega dela sodnih zapisnikov⁹ blejskega patrimonialnega in izjemoma deželskega sodišča predstaviti položaj

¹ Članek temelji na raziskavi in ugotovitvah magistrske naloge »Ženska v sodnih zapisnikih gospostva Bled v poznem 17. stoletju«, ki je nastala pod mentorstvom doc. dr. Žige Zwittera.

² Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 89.

³ »Priznana sposobnost samostojno opravljati pravne posle ... biti nosilec pravic in dolžnosti« (Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 95).

⁴ Kambič, »Kazenskopravni položaj žensk«, str. 37.

⁵ Na primer: Kambič, »Kazenskopravni položaj žensk«, str. 36–55.

⁶ Tako: Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 89–114. Ribnikar, *Slovenske podložniške prisege*.

⁷ Škrubej, »Courtroom oaths«, str. 203–228. Škrubej, »Sodne prisege kmetov«, str. 41–54.

⁸ Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 89–114.

⁹ S sodnimi protokoli gospostva Bled so se raziskovalno ukvarjali tudi Žiga Zwitter, predvsem z vidika okoljske zgodovine in poznavanja travnikov in pašnikov v jugovzhodnih Alpah v 16. in zgodnjem 17. stoletju (Zwitter, »Eine Wissensgeschichte der Wiesen und Weiden«, str. 49–82), Dragica Čeč z analizo dojemanja in izkušenj življenja v preživitku (Čeč, »Funkcije

neprivilegiranih žensk, torej tistih, za katere v pregledanem gradivu ni indicev, ki bi nakazovali nasprotno.¹⁰ Zaradi obsežnosti arhivskega gradiva je izbor in časovno omejitev na čas od leta 1690 do 1700 narekovalo dejstvo, da so bili blejski sodni zapisniki iz tega obdobja v obstoječi literaturi obravnavani manj od tistih iz zgodnjega 17.¹¹ in 18. stoletja.¹² Obravnavano obdobje¹³ je zajeto v rokopisni knjigi blejskih sodnih zapisnikov 28, ki pokriva čas od oktobra leta 1690 do konca leta 1698,¹⁴ in v knjigi 29, ki vsebuje zapise od leta 1698 do leta 1706.¹⁵ Zaradi neohranjenosti gradiva leto 1690 ni obravnavano v celoti.¹⁶

V prvem sklopu so predstavljeni civilnopravni primeri iz družinskega okolja razdeljeni na oporočne, preživitkarske in poročne zadeve. Sledi obravnava kazenskoprnih zadev, razdeljena na ženske tožnice in ženske obtoženke, primeri pa so razporejeni od najlažjih kazenskih sporov, povezanih predvsem z injurijami, do težjih kazenskoprnih zadev, s podrobnejšo obravnavo težjega delikta v zadevi detomora. V drugem sklopu so predstavljeni primeri, ki obravnavajo agrarno in neagrarno gospodarstvo,¹⁷ razdeljeni na civilnopravne vsebine, natančneje kupoprodajne, upniško-dolžniške in posestne zadeve, in kazenskopravne primere, povezane z gospodarstvom. Sledi krajša obravnava primerjave oporočnega odrejanja z obsežno analizo oporočnih praks na območju breških vasi na tržaškem podeželju.¹⁸

Zaradi velike količine obdelanega gradiva v pričujočem članku niso predstavljeni vsi relevantni primeri, temveč predvsem reprezentativni in nekateri bolj povedni, ugotovitve pa so prikazane deloma opisno in deloma tabelarično ter statistično.

preživitka«, str. 31–44) ter v kontekstu raziskave vloge govoric v podeželskih skupnostih (Čeč, »Funkcije govoric«, str. 703–728). Sodne zapisnike blejskega gospostva sta analizirala tudi Dušan Kos, in sicer v kontekstu raziskovanja zgodovine morale na Slovenskem med začetkom srednjega veka in koncem 18. stoletja (Dušan Kos, *Zgodovina morale*), in Žiga Oman v obravnavi sporov in maščevanja med blejskimi podložniki v zgodnjem novem veku (Oman, »Maščevanje kot pravni običaj«).

¹⁰ V nadaljevanju tudi kmetice, kmečke ženske. Več o položaju kmečkih žensk v zgodnjem novem veku nasploh glej tudi v: Farge, Zemon Davis, *Geschichte der Frauen. 3, Frühe Neuzeit*. Langer-Ostrawsky, »Agrargeschichte als Geschlechtergeschichte?«, str. 213–220. Ulbrich, »Überlegungen zur Erforschung von Geschlechterrollen«, str. 359–364. Wunder, *Er ist die Sonn, sie ist der Mond*. Prasch, »Fleiß und Weisheit der Bäuerin«, str. 158–162.

¹¹ Zwitter, »Eine Wissensgeschichte der Wiesen und Weiden«, str. 49–82.

¹² Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 89–114. Škrubej, »Courtroom oaths and patrimonial court«, str. 203–228. Škrubej, »Sodne prisege kmetov«, str. 41–54.

¹³ Nekatero izbrane primere iz obravnavanega obdobja je v svojem delu predstavil tudi Dušan Kos (Kos, *Zgodovina morale*).

¹⁴ Verbič, ARS, SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, Arhivski popis fonda.

¹⁵ ARS, SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knjiga 29.

¹⁶ Prvi vnos v knjigo 28 za leto 1690 je datiran s 24. oktobrom, medtem ko se prejšnja knjiga konča z letom 1688.

¹⁷ Ker so podatki o ženskah v obravnavanih sodnih zapisnikih osredotočeni predvsem na njihovo gospodarsko vlogo, je ta vidik nekoliko bolj poudarjen tudi v pričujočem članku.

¹⁸ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*.

2 Zvezani sodni zapisniki gospostva Bled

Gospostvo Bled, ki je od 11. stoletja pripadalo briksenski škofiji,¹⁹ je bilo v obravnavanem času poznega 17. stoletja del širšega prostora notranjeavstrijskih dežel, v pravnem pogledu vpetega v zapleten sistem deloma prekrivajočih se jurisdikcij, pravnega pluralizma in partikularizacije sodišč in prava.²⁰ Patrimonialna jurisdikcija oziroma nižje sodstvo, prvostopenjska instanca, pristojna za sojenje nepriviligiranemu sloju prebivalstva v civilnopravnih²¹ in lažjih kazenskih zadevah,²² je bila na območju gospostva Bled v pristojnosti briksenske škofije, ki pa je imela tudi pristojnost sojenja v težjih kazenskih zadevah kot imetnik deželskega sodišča.²³ Za razliko od zemljiških gospostev, iz katerih so nastala, so deželska sodišča ostala ozemeljsko sklenjena, medtem ko so se zemljiška gospostva drobila. Kot osnovna zaokrožena teritorialna enota pod ravno dežele so poleg sodstva izvrševala tudi policijske in vojaško mobilizacijske naloge.²⁴ Če so bila patrimonialna sodišča pristojna za civilnopravne in lažje kazenske zadeve, so bila deželska sodišča pristojna za težja kazniva dejanja, t. i. malefična dejanja.²⁵ Razmejitev med lažjimi (*causae minores*) in težjimi kaznivimi dejanji (*causae maiores*) je bila pogosto odvisna od posameznega deželskega sodišča, celo znotraj iste dežele.²⁶ Glede na pristojnosti in pravice se je na območju notranjeavstrijskih dežel v zgodnjem obdobju oblikovala ločnica med nepriviligiranimi in priviligiranimi deželskimi sodišči. Slednja so imela pravico do izvrševanja krvnega sodstva in do vzdrževanja lastnega krvnega sodnika, medtem ko nepriviligirana, ki so številčno prevladovala, krvnega sodstva niso smela izvajati sama. Čeprav so takšna sodišča imela svoje morišče in dobivala dohodke od krvne pravde, so morala za težje kazenske primere poklicati krvnega sodnika, ki je vodil proces in po posvetu s prisedniki izrekel končno sodbo.²⁷ Takšno je bilo tudi blejsko deželsko sodišče, ki je v takšnih procesih, tako kot večina preostalih nepriviligiranih deželskih sodišč na Kranjskem, poklicalo deželnoknežjega krvnega sodnika iz Ljubljane.²⁸ V obravnavanem času je na blejskem območju glede na pristojnosti in vsebino sodnih protokolov delovalo

¹⁹ Glej: Štih, »Tisoč let od prve omembe Blejskega gradu«, str. 9–25.

²⁰ Škrubej, »Rechtsräume als (Fragestellungs-) Konzept«, str. 62–63. Korošec in Škrubej, »Posebna inkriminacija detomora«, str. 80–81.

²¹ Predvsem oporočne, poročne, dolžniško-upniške in kupoprodajne zadeve (Kos, *Zgodovina morale*, zv. 2, str. 133).

²² Predvsem verbalne in dejanske žalitve (injurijske), nenamerne telesne poškodbe in ponekod tudi težje, ki se niso končale s smrtnim izidom (Kambič, »Razvoj kazenskega prava«, str. 155).

²³ Škrubej, »Courtroom oaths«, str. 226, op. 14.

²⁴ Kambič, »Razvoj kazenskega prava«, str. 153. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 211–213.

²⁵ *Maleficz*, oziroma malefic, opredeljuje težja kazniva dejanja, katerih pregon je bil v interesu oblasti in za katera so bile zagrožene zlasti smrtne oziroma težje telesne kazni (Kambič, »Kazenskopravni položaj ženski«, str. 39).

²⁶ Kambič, »Razvoj kazenskega prava«, str. 153.

²⁷ Kambič, »Razvoj kazenskega prava«, str. 154. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 213.

²⁸ Golec, »Ljubljanski malefični red«, str. 108.

sodišče, ki je v praksi združevalo pristojnosti patrimonialnega in vsaj del pristojnosti deželskega sodišča.²⁹

Obsežna zbirka 45 knjig zvezanih sodnih zapisnikov, ki se v fondu gospostva Bled, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, nahaja pod rubriko *Iustititalia*, obsega obdobje od leta 1597 do leta 1783. Ponuja vpogled v delovanje blejskega patrimonialnega sodišča, v njej prevladujejo civilnopravne vsebine,³⁰ neposredna sojenja težjih deliktov pa se pojavljajo redko.³¹ Malefičnih primerov v vezanih sodnih protokolih gospostva Bled praviloma ne najdemo, spise deželskega sodišča pa so odlagali ločeno v fascikle. V obravnavanih zapisnikih se malefične zadeve pojavijo zlasti v kontekstu začetnih faz zaslišanj ali preverjanj malefičnih dejanj, v tistih primerih, ko temu ni sledila malefična obsodba s strani deželskega sodišča, in kot morebitni prepisi malefičnih obsodb,³² kot je razvidno na primeru obravnave detomora v nadaljevanju.³³

Večina obravnavanih primerov je bila sprožena na lastno pobudo oziroma z vložitvijo tožbe strank v postopku. V funkciji patrimonialnega sodnika je nastopal takratni upravitelj ali zakupnik,³⁴ ki je skupaj z uradnim pisarjem³⁵ sestavljal patrimonialno sodišče, odločal o poteku sodnih postopkov in izrekal sklepe.³⁶ V sodnih protokolih so se običajno ohranili podatki, ki so jih udeleženci o sebi in svojem življenjskem položaju bolj ali manj posredno podajali v sklopu udeležbe v postopku. Sodni spisi nižjih sodišč, ki obravnavajo primere civilnopravnih zadev, konfliktov in lažjih kazenskih zadev, pogosto manj natančno in bolj posredno razkrivajo socialne in vsakdanje okoliščine vpletenih, za razliko od obsežnejših spisov kazenskih procesov. Pisarji patrimonialnih sodišč so pogosto le na kratko zabeležili obravnavano zadevo in morebitno kazen ali rabsodbo.³⁷ To velja tudi

²⁹ Oman, »Maščevanje kot pravni običaj«, str. 383. Do dosledne ločitve in razdelitve pristojnosti med patrimonialnim kot nižjim in deželskim kot višjim sodstvom namreč ponekod na Kranjskem ni prišlo. Razmeroma veliko patrimonialnega sodstva je ostalo združenega z deželskim, zlasti v primerih, ko so bili deželskosodni gospodje tudi patrimonialni gospodje (Kambič, »Organizacija sodišč«, str. 3).

³⁰ Poleg običajnih civilnopravnih zadev so v sodnih zapisnikih pogosti lokalno specifični primeri, ki so zadevali predvsem spore zaradi pašnih pravic, odgonov in rubež živine, povzročitev škod na planinah, spori, povezani s fužinarstvom ...

³¹ Kos, *Zgodovina morale*, zv. 2, str. 133. Pričujoči članek ne obravnava deželsko - sodnih zapisnikov.

³² Kos, *Zgodovina morale*, zv. 2, str. 133. Za dodatno pojasnilo se najlepše zahvaljujem dr. Dragici Čeč.

³³ Glej poglavje 4.2.

³⁴ V obravnavanem času je imela gospostvo Bled v zakupu plemiška rodbina baronov Gallenfels (Golniški). Janez Andrej baron Gallenfels je postal zakupnik leta 1677 in to službo je opravljal do leta 1692, ko ga je nasledil Janez Danijel von Gallenfels, ki je gospostvo upravljal do leta 1721 (Gornik, *Bled v fevdalni dobi*, str. 134–135).

³⁵ Na podlagi Ribnikarjevih ugotovitev naj bi v obravnavanem času v službi uradnega pisarja delovali Simon Wocheiner, Martin Smrekar in Janez Krstnik Polak (Ribnikar, *Slovenske podložniške prisege*, str. 17, 41). Glede na pogosto spreminjanje oblike pisave in različno terminologijo sem razpoznala pogoste menjave pisarjev.

³⁶ Čeč, »Funkcije govorice«, str. 707.

³⁷ Scheutz, »Gerichtsakten«, str. 567–568.

za blejske sodne zapisnike, kjer so redki spori, ki bi bili podani v celoti in bi jim lahko sledili od začetka do sklenitve pomiritve ali poravnave.³⁸ Kot izhaja iz primerov, so v sodnih zapisnikih običajno zabeležili zgolj datum, osebno in hišno ime udeležencev, včasih tudi družinski stan osebe in kraj prebivališča, medtem ko so drugi podatki navedeni redkeje. Zgovornejši so predvsem naključni podatki, ki so bili zapisani za potrebe reševanja spora.

V obravnavanih sodnih zapisnikih sta se ohranili tudi dve ženski prisegi, podani pred blejskim sodiščem, in sicer prisega Marjete Smukavec (*Schmukauzin*), zapisana v slovenskem jeziku,³⁹ in prisega Marine Kadunc (*Cadunkha*), podana v »kranjskem« jeziku, a zapisana v nemščini.⁴⁰ Prisega so bile pogosto uporabljene kot ene izmed verodostojnih in dokaznih sredstev v pravnih postopkih.⁴¹ Na sodišču so bile podane javno, in sicer z nekaterimi obrednimi elementi, podobno kot svečano podane obljube.⁴² Zbirka prisežnih besedil iz sodnih protokolov blejskega gospostva, ki jih je leta 1975 zbral in objavil arhivist in zgodovinar Peter Ribnikar, obsega 179 priseg,⁴³ danih pred patrimonialnim sodiščem tega gospostva. Velja za eno najobsežnejših zbirk rokopisnih dokumentov upravne narave v slovenskem ljudskem jeziku, ki jih je ustvarila ena pravna oseba iz obdobja do 18. stoletja.⁴⁴ Izmed vseh ohranjenih 179 priseg, zapisanih v slovenskem jeziku, so ženske prisege v 30 obravnavah, kar predstavlja 17 % primerov, ki so zadevali različne spore, od priznanja očetovstva, dediščinskih zadev, dolgov, dot, posojil, do trgovanja in drugih kazenskih zadev.⁴⁵ Ker so se dosedanje razprave o pomenu priseg v sodnih postopkih večinoma opirale na že objavljeno gradivo v slovenskem jeziku,⁴⁶ ki zajema manjši delež vseh ohranjenih sodnih priseg, bi bilo v prihodnje smiselno podrobneje raziskati tudi ženske prisege, ki so bile zapisane v nemškem jeziku in kot takšne v raziskavah še niso bile ustrezno obravnavane.⁴⁷

³⁸ Oman, »Maščevanje kot pravni običaj«, str. 387.

³⁹ Glej poglavje 4.1.1

⁴⁰ Glej poglavje 4.2.

⁴¹ Ribnikar, *Slovenske podložniške prisege*, str. 30–31.

⁴² Škrubej, »Sodne prisege kmetov«, str. 46.

⁴³ Škrubej opozarja na pomembno terminološko razliko, za razliko od Ribnikarja vseh priseg ne označuje kot »podložniške«, ampak kot sodne prisege kmetov. Podložniških priseg, s katerimi bi kmetje svojim gospodom obljubili pokornost, v smislu poklonitvenih priseg, je bilo namreč med ohranjenimi prisegami, za razliko od sodnih, zelo malo (Škrubej, »Courtroom oaths«, str. 208. Škrubej, »Sodne prisege kmetov«, str. 47–48, 51).

⁴⁴ Škrubej, »Sodne prisege kmetov«, str. 43. Velja omeniti tudi drugo sorodno objavo, ki obsega 85 slovenskih sodnih priseg ljubljanskega škofijskega gospostva (Pfalz) iz druge polovice 18. in zgodnjega 19. stoletja, ki jih hrani Nadškofijski arhiv Ljubljana (Golec, »Ljubljansko škofijsko gospostvo (Pfalz), str. 239–312).

⁴⁵ Ribnikar, *Slovenske podložniške prisege*, str. 28. Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 105.

⁴⁶ Ribnikar, *Slovenske podložniške prisege*.

⁴⁷ Za primerjave s konca 17. stoletja glej tudi: Pečnik, »Ženska v sodnih zapisnikih«.

3 Statistični pregled arhivskih virov

Na podlagi izsledkov opravljene statistične analize približno 1500 strani virov v rokopisni gotici in humanistiki razberemo, da je bil delež vnosov v rokopisne knjige sodnih zapisnikov blejskega gospostva, ki vključujejo ženske, znaten. V obravnavanem obdobju je bilo zabeleženih skoraj 1500 vnosov, kar kaže na razmeroma pogosto zasedanje sodišča.⁴⁸ Pri tem velja opozoriti, da pri vseh ne gre za zaključene postopke, na posamezen dan pa je bilo pogosto obravnavanih več zadev.⁴⁹ Brez upoštevanja spolov in leta 1690, ko je ohranjeno le gradivo od oktobra dalje, je bilo na letni ravni v povprečju vsega skupaj dokumentiranih 148 vnosov, standardni odklon pa znaša 40.

Analiza vseh zapisov, pri kateri sem kot posamezni vnos upoštevala tudi primere novih zapisov istih udeležencev in nadaljevanja sporov, je pokazala, da civilnopravne zadeve in z njimi povezani spori močno presegajo število kazensko-pravnih zadev, kar je v nasprotju s pogostim dojetjem jurisdikcije patrimonialnega sodišča kot primarno kazenskega.⁵⁰ Delež vseh kazenskopravnih primerov se je v obravnavanih letih spreminjal, v splošnem pa je ostajal zelo nizek. Od vseh 1491 zabeleženih primerov so kazenskopravne zadeve predstavljale le 46 vnosov oziroma 3,1 %. Opozoriti je treba, da delež zaradi nekaterih manj jasnih ločnic med civilnimi in lažjimi kazenskimi zadevami dopušča manjša odstopanja. Leta 1692 ni bil zabeležen noben kazenski primer, izstopajoče pa je leto 1698, v katerem je bil delež kazenskopravnih zadev najvišji, in sicer 10 %.

Analizo deleža žensk v vseh zapisih sem opravila za vsa obravnavana leta. Pri šteju sem kot posamezni vnos, ki vključuje ženske, upoštevala vsak primer, v katerem so bile udeležene kot stranke v postopku, bodisi kot tožnice, toženke, priče, zastopnice, stranke v pogodbah in dogovorih, tudi takrat, ko so v postopku nastopile skupaj z drugo stranko. Upoštewane pa niso številne navedbe, kjer se ženske zgolj posredno omenjajo v vsebini zadeve in za analizo obravnavanih primerov niso relevantne. Prav tako nisem upoštevala maloštevilnih žensk, za katere so navedeni jasni indici njihove pripadnosti višjim slojem. Delež vnosov, ki vključujejo ženske, je glede na število vseh vnosov v povprečju znašal 20 %, standardni odklon pa znaša 15. Kljub znatno večjemu deležu zastopanosti moških pa delež primerov, ki so vključevali nepriviligirane ženske, udeležene v civilnopravnih in kazenskopravnih zadevah, nakazuje na pomembno stopnjo njihove pravne in poslovne sposobnosti.

⁴⁸ Po približni oceni Škrubej naj bi bilo v povprečju pravnih dni, torej dni, ko je blejsko patrimonialno sodišče zasedalo, okoli 200–250 na leto (Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 105).

⁴⁹ Škrubej, »Courtroom oaths«, str. 213.

⁵⁰ Po mnenju K. Škrubej bi bilo treba dojetje patrimonialnih sodišč kot predvsem kazenskih postaviti pod vprašaj (Škrubej, »Courtroom oaths«, str. 206).

Tabela 1: Število vseh vnosov ter število in delež kazenskopравnih zadev v knjigah sodnih zapisnikov blejskega gospostva od oktobra 1690 do konca leta 1700, na letni ravni⁵¹

Leto	Število vseh vnosov	Število in delež kazenskopравnih zadev
1690 ⁵²	11	0 (0 %)
1691	125	3 (2 %)
1692	91	0 (0 %)
1693	93	2 (2 %)
1694	149	3 (2 %)
1695	130	2 (2 %)
1696	143	8 (6 %)
1697	182	2 (1 %)
1698	162	16 (10 %)
1699	230	8 (3 %)
1700	175	2 (1 %)
Skupno	1491	46 (3,1 %)

Tabela 2: Število in delež vnosov, ki vključujejo ženske, glede na število vseh vnosov v knjigah sodnih zapisnikov blejskega gospostva od oktobra 1690 do konca leta 1700, na letni ravni

Leto	Število vseh vnosov	Od tega število in delež vnosov, ki vključujejo ženske
1690	11	1 (9 %)
1691	125	27 (22 %)
1692	91	19 (21 %)
1693	93	13 (14 %)
1694	149	27 (18 %)
1695	130	35 (27 %)
1696	143	36 (25 %)
1697	182	37 (20 %)
1698	162	48 (30 %)
1699	230	49 (21 %)
1700	175	45 (26 %)

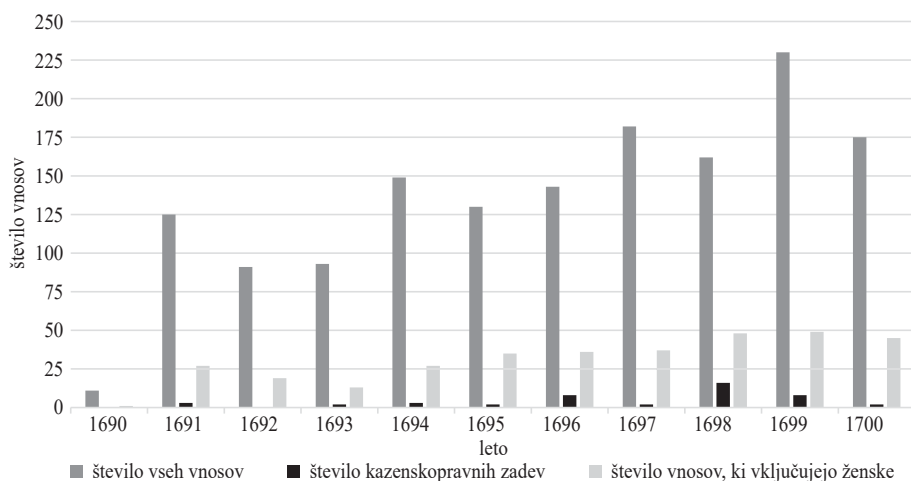
⁵¹ Vira podatkov za predstavljene tabele in grafikon: SIAS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28; SIAS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29.

⁵² Zaradi ohranjenosti gradiva lahko zapisom za leto 1690 sledimo šele od oktobra.

Tabela 3: Število kazenskopravnih zadev ter število in delež kazenskopravnih zadev, ki vključujejo ženske, v knjigah sodnih zapisnikov blejskega gospostva od oktobra 1690 do konca leta 1700, na letni ravni

Leto	Število kazenskopravnih zadev	Od tega število in delež vnosov, ki vključujejo ženske
1690	0	0 (0 %)
1691	3	0 (0 %)
1692	0	0 (0 %)
1693	2	0 (0 %)
1694	3	0 (0 %)
1695	2	1 (50 %)
1696	8	3 (38 %)
1697	2	1 (50 %)
1698	16	6 (38 %)
1699	8	3 (38 %)
1700	2	1 (50 %)

Grafikon 1: Prikaz zastopanosti vnosov, ki vključujejo ženske in zastopanosti kazenskopravnih zadev v vseh vnosih v knjigah sodnih zapisnikov blejskega gospostva od oktobra 1690 do konca leta 1700, na letni ravni

4 Primeri iz družinskega okolja

4. 1 Civilnopravne zadeve

4.1.1 Oporočne in dediščinske zadeve

Sodni zapisniki blejskega gospostva iz poznega 17. stoletja kažejo, da zapis oporok v tem obdobju in prostoru še ni bil ustaljena praksa, v razmerju med moškimi in ženskami pa so prevladovali oporočitelji. Na ustno sklepanje oporok nakazujejo pogosta sklicevanja na predhodne, bodisi pisno ali ustno sklenjene oporočne dogovore in številne pravde, povezane s spornimi dedovanji. Do slednjih je prišlo še posebej v primerih neoporočnega oziroma intestatnega dedovanja (*ab intestato*) oziroma kadar je pokojni umrl brez veljavne oporoke in se je dedovalo po splošnih običajnopravnih pravilih.⁵³ Bistveno pogostejša so določila o imenovanju dedičev, dednih deležev in razdelitvi premoženja, ki se pojavljajo predvsem znotraj poročnih dogovorov in dogovorov o preživetkih.

Iz pregledanih zapisov izhajata le dve oporočiteljici, ki sta svojo poslednjo voljo izrazili v obliki oporoke, in ne prek posrednih določil v drugih civilnopravnih aktih. Leta 1695 je Katarina Marolt (*Mayroldtin*) iz Podhoma, sestra Tomaža Marolta,⁵⁴ zatem ko je bila po prejetju vseh potrebnih svetih zakramentov in po dolgotrajni bolezni pripravljena na smrt, v polni razsodnosti ustno izrazila svojo zadnjo voljo in jo dala zapisati v obliki oporoke, da bi s tem preprečila morebitne spore med brati in sestrami. Najprej je določila, naj se vse premoženje v gotovini, v višini 20 ducatov in 14 tolarjev, razdeli na tri dele. Prvega je namenila župniji sv. Jurija v Zgornjih Gorjah, kjer je želela biti pokopana, drugega za svete maše, tretjega pa svojemu »ljubemu« bratu Tomažu, ki mu je v celoti zapustila tudi del materialne dediščine, predvsem zaradi njegove pomoči pri oskrbi v času svoje bolezni. Svojo skrinjo skupaj z vsemi oblačili in morebitnim drugim imetjem pa je nazadnje dodelila nečakinjama, Tomaževima hčerkama.⁵⁵ Oporoko je zapisal, potrdil in lastnoročno podpisal Matija Ločnikar, župnik v Zgornjih Gorjah.⁵⁶ Katarina se je očitno zavedala, da bi njena smrt brez oporoke in posledično intestatno dedovanje verjetno sprožila tožbe in prepire med njenimi sorojenci in drugimi sorodniki, zato

⁵³ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 257–258. Kambič, *Recepcija rimskega dednega prava*, str. 110.

⁵⁴ Katarina je v zapisu že označena kot pokojna. Njen družinski status iz zapisa ni razviden, najverjetneje je bila neporočena, kot njen najbližji moški sorodnik je namreč naveden njen brat Tomaž. Na tem mestu velja omeniti normativno predstavo skrbništva nad spolom oziroma varuštvo nad žensko, predvsem v pravnoposlovnih razmerjih, bodisi v razmerju očeta do hčere, moža do žene ali brata do sestre, vendar je stvarnost močno odstopala od pravnih norm (Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 90. Jarzebowski, »Geschlechtsvormundschaft.« V: *Enzyklopädie der Neuzeit*, str. 651–653).

⁵⁵ V oporokah se je ženska naklonjenost pogosto kazala pri delitvi oblek, ki so jih pogosto dodelile hčeram, sestram, vnukinjam, še posebej kadar niso imele otrok, pa so obdarjale nečakinje (Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 236–237), kot kaže tudi primer.

⁵⁶ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 449r.

je svoje premoženje razdelila tik pred smrtjo in s tem preprečila družinske razprtije ali drugačno razdelitev zapuščine, kot bi jo želela.

Med običajnimi oporokami in dogovori o dedovanju je v svojem vzgibu izjemna in v sodnih zapisnikih precej redka takšna, ki jo narekuje in motivira medsebojna zakonska ljubezen. Druga oporočiteljica je namreč nastopila v povsem izstopajočem primeru skupne, recipročne oporoke, ki je med navadno krajšimi in shematičnimi patrimonialnimi zapisi iz 17. stoletja redke pokazatelj čustvovanja in medsebojne naklonjenosti. Tako sta Baste Bergant (*Wergant*) in njegova žena Uršula prvič, novembra 1695, sklenila dogovor o medsebojni oporoki in vzajemnem dedovanju, ki sta jo utemeljevala z vzajemno zakonsko ljubeznijo in dejstvom, da v zakonu nista imela otrok. Da bi preprečila, da bi del njunega premoženja po smrti prešel na Bastejeve agnate,⁵⁷ sta sklenila, da naj v primeru smrti enega drugi zakonec deduje z vsemi pravicami, *pleno iure*.⁵⁸ Dve leti kasneje, oktobra 1697,⁵⁹ sta pred blejskim sodiščem, tokrat v daljši obliki, v prvi osebi sklenila in dala zapisati vzajemno oporoko, ki je drugačna od običajnih oporočnih in tudi sicer vseh drugih civilnopравnih zapisov, analiziranih v blejskih sodnih protokolih.⁶⁰ »V imenu presvetle in nedeljive Svete trojice, Boga očeta, sina in Svetega duha« sta Baste in Uršula Bergant kot zakonca naznanila in priznala, da na tem svetu ni nič lepšega kot zakonski stan, v katerem zakonca živita v dobri enotnosti, miru in vzajemni in resnični ljubezni ter prijateljstvu. Z mislijo na svojo medsebojno zvesto ljubezen, v dobrem zdravju telesa in srca, pri polni razsodnosti in umu in brez zakonskih potomcev sta se odločila izraziti svojo poslednjo voljo in skleniti vzajemno, recipročno oporoko.⁶¹ V primeru, da bi Baste umrl pred Uršulo,⁶² je slednjo imenoval za edino, glavno dedinjo in imetnico vsega premoženja, s katerim lahko po njegovi smrti prosto razpolaga. Tudi obratno je Uršula, v primeru, da bi jo njen »ljubi mož« preživel, enako določila zanj in s to oporoko iz dedovanja izključila vse svoje sorojence in sorodnike. Zatem sta še dodala, da v primeru, če bi ju »najvišji« blagoslovil s potomci, določata, da naj po njuni smrti v enakih deležih dedujejo njuno premoženje. Nazadnje sta se v celoti odrekla vsem oporočnim nenapisanim in napisanim pravilom, običajem in pravicam ter »milostno prosila zemljiško gosposko«, naj njuno zadnjo voljo in vzajemno oporoko v celoti sprejme, v prihodnje pa naj prepreči morebitna nesoglasja, povezana z njo.⁶³ Tako zanesljivo izpričana medsebojna naklonjenost je bila znotraj poročnih zvez, ki so bile praviloma in najprej gospodarsko pogojene in šele nato v nekaterih primerih rezultat čustvene ali svobodne izbire, razmeroma redka.⁶⁴

⁵⁷ Krvni sorodniki po očetovi oziroma moški strani.

⁵⁸ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 213r. D. Kos obravnava prvo sklenitev te oporoke 11. novembra 1695, medtem ko druge, sklenjene 20. oktobra 1697, ne omenja (Kos, *Zgodovina morale*, zv. 1, str. 390).

⁵⁹ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 410v–412r.

⁶⁰ Primerjaj: Kos, *Zgodovina morale*, zv. 1, str. 390.

⁶¹ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 410v–412r.

⁶² »... če bi vsemogočni Bog s tega sveta najprej poklical mene, pred mojo ženo ...« (SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 411r).

⁶³ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 410v–412r.

⁶⁴ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 224, 226.

Razdelitev še tako skromnih zapuščin je pogosto privedla do družinskih prepиров, zlasti kadar je pokojni umrl brez oporoke ali celo takrat, ko o smrti zapustnika ni bilo zanesljivih dokazov. Tako je denimo leta 1696 Martin Terpinč (*Terpinz*) skupaj z drugimi dediči tožil Hansa Viskoja (*Viskhoy*) v zadevi spora glede dediščine po njegovi ženi, ki naj bi eno leto poprej odšla na romanje in se na potovanju domnevno izgubila. Ker so dediči menili, da je umrla, so od moža zahtevali, naj razkrije vrednost njenega premoženja, ki ga je prejel ob sklenitvi zakonske zveze in ki ga je žena posedovala v času, ko je odšla od doma, in ga izroči. Zaradi pomanjkanja dokazov, da je žena na potovanju zares umrla, je Hans obtožbi nasprotoval.⁶⁵ Dva meseca kasneje sledimo ponovni obravnavi, v kateri je Hans podal izjavo in popis njenega imetja, sestavljenega iz nekaj najdenega denarja v njeni skrinji, osebne obleke, posteljnine in nekaj ženskih prstanov.⁶⁶

Kot izhaja iz zapisnikov, je bil najpogostejši razlog za spore, ki so zadevali dediščine, neizrečena ali nezapisana oporoke pokojnika. Tako je po smrti Jurija Smukavca, ki je umrl brez oporoke in brez lastnih potomcev, prišlo do spora med Marino Gorič (*Goritschaukha*) in Jero Sodja (*Sadioukha*), sestrama pokojnega na eni strani, in Margareto Smukavec (*Smukhauzin*), vdovo pokojnega, in njegovo sestro, prav tako Margareto Smukavec iz Bohinjske Bistrice, ki ga je sodišče leta 1698 obravnavalo večkrat. Ker na podlagi pričevanj ni bilo razvidno, da bi pokojni napravil kakršnokoli pravno veljavno oporočo, je bilo s sklepom sodišča odločeno, da se zapuščina enakomerno razdeli med vse dediče.⁶⁷ Še v istem letu je med strankami prišlo do poravnave in razdelitve premoženja, vključno s kajžo in pripadajočim zemljiščem v Bohinjski Bistrici, kar je bilo ocenjeno na 400 gld. Kot priča je bil na obravnavi navzoč tudi župan Bohinjske Bistrice, Jakob Stern.⁶⁸ Ker preostali dediči po pokojnem Juriju Smukavcu vdovi Margareti⁶⁹ brez podane prisege niso verjeli, da od pokojnega moža ni prejela ali vzela nobene gotovine, razen nekaj krajcarjev, kar je že bila navedla, ter da ni vzela ničesar drugega in da ne ve, kje se gotovina nahaja, je 29. avgusta prostovoljno podala prisego kot dokaz verodostojnosti svoje izjave, ki je bila zapisana v slovenskem jeziku.⁷⁰

Kmečke ženske so v vlogi tožnic v zadevah dedovanj pred sodiščem predstavljale in zastopale svoje interese kot tudi interese svojih mož ali drugih oseb. Kot kaže primer spora iz leta 1699, ki ga je sprožil Hans Blažič (*Wlaschitsch*) zaradi

⁶⁵ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 327v–328v.

⁶⁶ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 340v–341r.

⁶⁷ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 437v–439v, 456r.

⁶⁸ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 5–7.

⁶⁹ Ribnikar navaja, da prihaja iz Bohinjske Češnjice, vendar v tem viru ta podatek ni dokumentiran (Ribnikar, *Slovenske podložniške prisege*, str. 48).

⁷⁰ *Jest Marieta Smukauzhouka vdoua, perseshem gospudo Bogu, vsega mogozhnimu, niega vsoku zhastite matere jnu vsem boshim suentnikam eno zhisto persego. De iest od moiga ranzega gospodaria Juria Smukauza denariou, katere be on ke biu sapustou, sunei enih krazeriou, od katereh she poprei tem verbam sem iest nasnaine dalla, nezh nisem prezh odsella, alli de be taiste iest otela satayite, inu tudi nauem kam be bli taisti denarie pershle. Koker mene Buh pomagei njegoua vsoku zhasita mati, bres vsega madesha spozheta Maria, inu vse Boshi suetnike, na moia posledna vra. Amen* (SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 7. Ribnikar, *Slovenske podložniške prisege*, str. 48).

izplačila dediščine, je obtoženca Tonija *Perilha* v njegovi odsotnosti z odgovornostjo zastopala njegova žena Katarina.⁷¹ Neža Dobravc (*Dobrauzin*), rojena *Obien*, pa je leta 1691 v prvi osebi, zase, za svoje dediče⁷² ter za svoja brata, ki sta tedaj bila izven dežele in ju je zato zastopala, priznala in zagotovila, da je njej in bratoma »ljubi oče« Andrej *Obien* kot del dediščine dodelil tisto, kar je njena pokojna mati v zakon prinesla kot doto, v skladu s predhodno sklenjeno obligacijo v skupnem znesku 234 gld in petih krav.⁷³

Na odločitev, komu so predali imetje in komu prepustili zapuščino, so vplivali različni dejavniki, zlasti družinske in demografske okoliščine.⁷⁴ Na položaj kmečkih žensk je v podeželski družbi vplival predvsem njihov družinski in pravni status, ki je bil izstopajoč, kadar so kot kmečke edinke ali glavne dedinje samostojno upravljale kmetijo.⁷⁵ Tako je denimo Krištof *Waderman* z Bleda leta 1694 v »neomajnem razumu in razsodnosti« podal svojo poslednjo voljo in oporoko, v kateri je svojo še neporočeno hčer Uršulo imenoval za glavno dedinjo premičnega in nepremičnega premoženja. Po njegovi smrti je morala Uršula kot prevzemnica v celoti upoštevati njegovo zadnjo voljo, svoji materi do konca življenja nuditi vso potrebno oskrbo in poskrbeti, da bo za pokojnega očeta opravljenih petdeset maš, ki naj bodo plačane iz njegove zapuščine. V oporoki je Krištof določil, da Uršuli pripada tudi delež dediščine po materi in očetu, sicer dodeljen sinu Krištofu, ki je bil takrat že več kot dvajset let izven dežele. Za drugega sina Jurija, ki je umrl na Nemškem, pa je določil, da njegov delež predstavlja pokritje njegovih obstoječih dolgov.⁷⁶ Podobno je bilo leta 1698 dogovorjeno med dediči po pokojnem Gregorju Pazniku (*Pasnigkhu*). Njegova hči Jera je postala popolna prevzemnica celotne zapuščine po očetu, vključno s kajžo in pripadajočimi zemljišči. Dogovoru so kot običajno sledila še določila o skrbi za mater do konca njenega življenja.⁷⁷

4.1.2 Dogovori o preživitkih

Kot preživitek opredeljujemo historični pravni običaj prenosa posesti in premoženja, s katerim je preživitkar pridobil pravico dosmrtnega prejemanja določenih dobrin v različnih oblikah, količinah in raznolike kakovosti. Kot kažejo primeri, predstavljeni v nadaljevanju, je to običajno vključevalo zagotavljanje hrane, prebivališča in oblačil pa tudi dodatnih dobrin v obliki priboljška. Opozoriti je treba, da je termin »preužitek« ali »prevžitek«, ki ga za preživitek najdemo tudi v strokovni

⁷¹ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 152–153.

⁷² Splošna klavzula, značilna že za srednjeveško pravo, s katero so prejemniki zapuščin prevzeli tudi dolgove, s čimer je bila obveznost razširjena tudi na morebitne dediče stranke (Kambič, *Recepcija rimskega dednega prava*, str. 63). Glej tudi primer Margarete Piber (poglavje 5.1.2).

⁷³ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 19r–19v.

⁷⁴ Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 35.

⁷⁵ Kos, *Zgodovina morale*, zv. 1, str. 11.

⁷⁶ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 125r–125v.

⁷⁷ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 442v.

literaturi,⁷⁸ napačen.⁷⁹ Na območju gospostva Bled je bila raba in običaj preživitka na formalni in neformalni ravni med podeželskim prebivalstvom precej uveljavljena vsaj že v 17. in 18. stoletju. Predaja posesti in imetja *inter vivos* ter zagotavljanje oskrbe v obliki dogovora o preživitku je bila na tem območju pogostejša kot v nekaterih drugih gospostvih.⁸⁰

Kot izhaja iz primerov v prejšnjem podpoglavju, so pogodbe in določila o preživitku običajno sklepali ob drugih dogovorih, denimo z določili o dedovanju, pogosto pa tudi v poročnih pogodbah prevzemnikov kmetije.⁸¹ Tako je bil ob sklenitvi poročnega dogovora leta 1691 med vdovcem Primožem Cundričem (*Zundritsch*) in vdovo Marino Hlebanja (*Hlebeinkha*) dogovorjen preživitek za Cundričeva starša. Poleg dosmrtna oskrbe s hrano in obleko sta jima sin in snaha zagotovila še letni priboljšek v obliki točno določenega števila mernikov različnih vrst žit, natančneje pšenice, ajde, rži, ječmena in prosa, nekaj funtov masti, sira in slanine ter štiri ovce. V dogovoru je bilo tudi natančno navedeno, da bo v primeru smrti enega od njiju drugemu zakoncu pripadala le še polovica obljubljenega skupnega priboljška.⁸² Del dogovora pa je bila tudi možnost poroke med Marinino hčerjo Alenko iz prvega zakona z enim od Primoževih treh sinov iz prejšnjega zakona, pri čemer sta določila tudi potek dedovanja, v primeru, da do poroke ne bi prišlo in če Marina in Primož v novem zakonu ne bi imela otrok.⁸³

Med številnimi razlogi, ki so kmečke ženske privedli k predaji kmetije in sklenitvi dogovora o preživitku, je bilo pogosto prav vdovstvo,⁸⁴ zlasti takrat, kadar premoženje, ki so ga lahko podedovale po pokojnih možeh, ni zadoščalo za kritje osnovnih potreb za preživetje. Prav tako pa sta bila za številna kmečka opravila potrebna vsaj dva za delo sposobna človeka. Čeprav so se tudi nekatere vdove ukvarjale z neagrarnimi gospodarskimi dejavnostmi⁸⁵ ali pa so do neke mere lahko računale na pomoč sokrajanov,⁸⁶ so vdove, če se niso vnovič poročile, pogosto ocenile, da bo gospodarsko smiselno, da predajo imetje in si zagotovijo preživitek.⁸⁷ Tako je Jera Pikan (*Pikhanka*) leta 1697 svojo hišo v Bohinju *Na rauneh*⁸⁸ skupaj z zemljišči predala bodočemu zetu, Matiji Šajnu (*Schein*), vendar zgolj pod pogojem, da se poroči z njeno najstarejšo hčerjo Katro. Prav tako je določila, da mora njenim trem preostalim otrokom po dopolnjeni polnoletnosti izplačati po 6 gld deleža po očetu in materi. Kot predajnici posestva ji je bilo s tem dogovorom zagotovljeno tudi dosmrtno bivanje v hiši in poravnava vseh obstoječih dolgov.⁸⁹

⁷⁸ Remec, »Začetki pokojninskega zavarovanja«, str. 77–104.

⁷⁹ Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 31. Simič, Makarovič, »Preživitek.« V: *Slovenski etnološki leksikon*, str. 472.

⁸⁰ Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 31–33, 35.

⁸¹ Simič, Makarovič, »Preživitek«, str. 472.

⁸² SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 10r.

⁸³ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 10r–11r.

⁸⁴ Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 35.

⁸⁵ Terpin, »Marina Melhiorca - pomočnica tatov«, str. 84–99.

⁸⁶ Makarovič, *Medsebojna pomoč na vasi*.

⁸⁷ Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 38.

⁸⁸ Verjetno Ravne nad Bohinjsko Bistrico.

⁸⁹ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 375r.

V določenih primerih pa je bilo treba pred sklenitvijo preživitka razrešiti obstoječe spore. Tako so leta 1691 medsebojne konflikte pred sodiščem s sporazumom zgladili Lucija, vdova po pokojnem Jaki Jakopiču (*Jakhopitsch*), in njen sin Lenart Jakopič z ženo. Najprej je bilo dogovorjeno, da bo Lucija svojega nezakonskega otroka, ki ga je v vdovskem stanu spočela z Anžetom Ferčejem (*Fertschey*), predala drugim, v bodoče pa je dolžna opustiti in se odpovedati vsem dosedanjim »vsemogočnemu Bogu« nevšečnim nespodobnostim in nečistovanjem. Če bo vse zahteve upoštevala, sta se sin Lenart in njegova žena obvezala, da jo bosta tako v bolezni kot zdravju oskrbovala in vzdrževala. V zameno pa bo Lucija, dokler bo pri zdravju in pri moči, prizadevno sodelovala pri delu in prispevala v skladu s svojo doto in dolžnostjo do sina.⁹⁰ Tako od predajnikov kot predajnic kmetije se je običajno pričakovalo, da bodo v preživitku pomagali pri delu in opravilih na kmetiji tudi v višji starosti, dokler so jim to dopuščale fizične moči.⁹¹

Poleg dogovorov o preživitku za pripadnike starejših generacij, predvsem v starosti in bolezni, so v zapisnikih redkejši preživitki, sklenjeni zaradi potrebe po vzdrževanju otrok, sorojencev ali drugih sorodnikov v primerih psihičnih ali fizičnih bolezni. Tako sta se glede preskrbe sestre Margarete, ki je bila »oropana vida«, leta 1694 dogovorila Tomaž in Hans Zalokar (*Sallaher*). Tomaž se je obvezal, da bo skrbel za Margareto in jo dosmrtno vzdrževal, namesto njenega dediščinskega deleža pa jo bo oskrboval s hrano in oblačili. Hans pa bo za njeno vzdrževanje v obdobju treh let letno prispeval po 5 gld. Poleg tega bo Tomažu in Margareti, dokler bo sestra živela, v uživanje dodelil pet ogonov na njivi,⁹² ki leži pod kozolcem, ta pravica pa naj v primeru njene smrti v celoti preneha.⁹³ Podobno je z dogovorom za svojo hčer poskrbela vdova Helena Sodja (*Sadia*), ki je leta 1695 svojo hišo in zemljišča pri Srednji vasi v Bohinju, skupaj z vsem premičnim premoženjem, prenesla na svojega najmlajšega sina Anžeta, in sicer pod pogojem, da bo dosmrtno skrbel za njeno slepo hčer iz prejšnjega zakona.⁹⁴

V dogovore o preživitku so predajniki pogosto vključili določila, s katerimi so si, ob upoštevanju materialnih zmožnosti in okoliščin,⁹⁵ poleg dobrin, določenih v priboljšku, zagotovili tudi druge možnosti za dodaten vir prihodka. Tako so lahko pridobili določeno mero (gospodarske) avtonomije, kar je bilo še posebej pomembno v tistih skupnih gospodinjstvih, v katerih so bili prisotni večji medgeneracijski konflikti.⁹⁶ Denimo, vdovi Jeri Učan (*Utschan*) je bilo ob sklenitvi poročne pogodbe med njeno hčerjo Marino in Tonijem Kusterletom (*Khusterle*) leta 1700 ob dogovoru za preživitev obljubljen, da ji bo »pri hiši« zagotovljena

⁹⁰ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 29v–30r.

⁹¹ Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 39.

⁹² Del njive med razoroma, tj. jarkoma, ki nastaneta ob oranju, pri katerem se ena brazda odreže na levo, druga pa na desno.

⁹³ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 160r–161r.

⁹⁴ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 178v–179r.

⁹⁵ V nekaterih primerih, zlasti pri predajnikih z manjšim imetjem, dogovor o preživitku ni vedno zagotavljal niti zadostne materialne podloge za preživetje (Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 42).

⁹⁶ Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 39.

dosmrtna oskrba s hrano in drugimi potrebščinami. Če pa se Jera ne bi razumela s preostalimi člani gospodinjstva in bi želela živeti od »lastne hrane«, pa ji bo dodeljena njiva *V meiach* in ena krava. Po njeni smrti pa naj ta priboljšek ponovno pripade gospodarjevi družini.⁹⁷

Čeprav obravnavani primeri niso pokazali splošnih posebnosti, ki bi bile v kontekstu preživitkov značilne le za ženske, kažejo, da je preživitev pomembno prispeval h gospodarskemu in posledično socialnemu položaju številnih žensk, predvsem tistih, ki niso bile (več) na čelu gospodinjstva. V določilih o preživitku pa kljub temu izjemoma najdemo kako žensko posebnost, denimo v primerih, v katerih so si zagotovile vidno mesto v gospodinjstvu, čeprav je s posestjo po novem gospodaril nekdo drug. Takšen je primer vdove Marine Komar (*Comarin*), ki je leta 1697 odstopila vse svoje imetje. Svoj mlin, ki je ležal ob Radovni, skupaj z vsem zemljiščem, premičnim in nepremičnim premoženjem, je tako predala in odstopila svojemu bratrancu ali stricu (*vettern*) Urbanu *Fuyerju*. V zameno naj bi jo preskrboval in vzdrževal do konca življenja, v okviru preživitka pa ji je pripadal tudi priboljšek. Prav tako naj bi Urban po njeni smrti poskrbel, da bo zanj opravljenih najmanj petnajst maš in da bodo njeni dolгови cerkvi sv. Jurija v Zgornjih Gorjah v višini 5 gld odplačani. Nazadnje pa si je Marina kot predajnica prihranila tudi »žensko gospodinjstvo«, dokler bo to zmogla oziroma želela.⁹⁸ S tem si je pridržala (so)odločanje v nekaterih pomembnih vprašanjih, tudi če ne bo edina odrasla ženska v hiši.

4.1.3 Poročne zadeve

S poročnimi pogodbami so zakonci urejali predvsem lastniške in premoženjske vidike zakona.⁹⁹ Kot potrjujejo že predstavljeni primeri, so bila določila o preživitku, dedovanju in načinu upravljanja premoženja pogosto sestavni del ženitnih ali poročnih dogovorov oziroma pogodb, ki sta jih bodoča zakonca in njune družine pogosto sklenili ustno, včasih pa tudi pisno.¹⁰⁰ Že v proučevanem obdobju in pred njim je žena oziroma njena družina v obliki dote materialno soprispevala k novemu gospodinjstvu in družini.¹⁰¹ Doto je lahko v času življenja razmeroma svobodno upravljala, z moževim soglasjem, ali pa je njeno doto upravljal mož, vendar z ženinim soglasjem. Po ženini smrti je dota običajno pripadla njenim otrokom, ki so bili po navadi tudi glavni dediči, ali drugim bližnjim sorodnikom.¹⁰² Poleg določil o doti, ki je bila ob poroki praviloma izplačana bodisi v denarju ali v premičninah, in odvisno od premoženjskega statusa nevestine družine, so poročne pogodbe urejale tudi vprašanja dedovanj med bodočima zakoncema v primeru smrti in zlasti če v

⁹⁷ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 268.

⁹⁸ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 408r–408v.

⁹⁹ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 256. Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 105.

¹⁰⁰ Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 34.

¹⁰¹ Kos, *Zgodovina morale*, zv. 1, str. 153.

¹⁰² Vilfan, *Pravna zgodovina*, 256. Kos, *Zgodovina morale*, zv. 1, str. 153.

zakonu ne bi imela otrok.¹⁰³ Prav tako so tovrstna določila opredeljevala dedovanja sorojencev in otrok iz morebitnih prejšnjih zakonov. Kljub temu da so patrimonialna sodišča poročne dogovore med kmeti in kmeticami v večji meri začela zapisovati v 16. stoletju, so mnogi pari poročne dogovore še vedno sklepali ustno.¹⁰⁴ To je v primeru sporov lahko imelo usodne posledice.¹⁰⁵

Večina poročnih dogovorov v obravnavanih sodnih zapisnikih sledi ustaljeni strukturi. Tako je denimo Martin Plemelj (*Plimbel*), radovljiški podložnik, stanujoč na območju Bleda, in sin pokojnega Hansa Plemlja in njegove žene, z Jero, zakonsko hčerjo Jurija in njegove žene Alenke Mušan (*Muschan*), leta 1699 sklenil poročno pogodbo. V njej je bilo najprej navedeno, da je nevestin oče svojo hubo, skupaj s tamkajšnjim mlinom, zemljišči, živino in vsemi premičninami, predal svojemu bodočemu zetu Martinu, ki bo v zakon prinesel 300 gld. Nato so bili določeni deleži, do katerih so bili upravičeni preostali otroci Jurija Mušana, med katerimi naj bi hčeri Lucija in Alenka prejeli vsaka po 130 gld, dve molzni in eno nemolžno¹⁰⁶ kravo, deset ovc in posteljno opravo, ki so jo sestavljale dve blazini, pernica, tri rjuhe in dve odeji. Lucija naj bi ob tem prejela še tri skrinje in Alenka eno, medtem ko naj bi drugi dve hčeri, Marjeta in Marina, prejeli po 100 gld, eno odejo in rjuho. Nadalje se je Martin zavezal, da bosta oba zakonca Mušan do konca življenja preskrbljena s hrano in obleko, zagotovil pa jima bo tudi letni priboljšek, v okviru katerega jima je pripadalo določeno število mernikov žit, natančneje pšenice, rži, prosa, ječmena in ajde ter nekaj masti, slanine in sira. V primeru, da bi Martin umrl brez potomcev, pa je bilo določeno, da Jera prejme 300 gld, preostalo premoženje pa naj se preda njegovim najbližjim sorodnikom. Poveden je tudi podatek, da v času sklenitve dogovora 1. februarja 1699 v hiši ni bilo nobenega žita več, kar lahko razumemo v kontekstu slabih letin poznega 17. stoletja.¹⁰⁷ Zato je bila za tekoče leto nevestinim staršem dodeljena samo polovica določenega priboljška.¹⁰⁸ Tudi sicer so prevzemniki dobrine, določene v preživitku, na letni ravni pogosto lahko le delno izročali v dogovorjenih količinah.¹⁰⁹

Poroke vdovcev in vdov so bile običajno pogojene predvsem z ekonomskim statusom in zmožnostjo zagotavljanja lastnega preživetja in preživetja otrok. Pri vdovah so bile pomembno povezane z njihovo starostjo ter starostjo in številom otrok.¹¹⁰ Ker je vdovstvo ekonomsko slabilo posamezna družinska gospodarstva, so bili razmisleki, ki so tipično vodili v vdovsko poroko, in so bili pogosto povezani z zagotavljanjem preživetja, pomembnejši od moralnih zadržkov in strahom pred povzročitvijo dediščinskih sporov. Vdove so bile zaradi svojih izkušenj kot hišne

¹⁰³ Pogost predmet sporov na sodišču so bile premalo izplačane ali sploh neizplačane dote (Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 107).

¹⁰⁴ Kos, *Zgodovina morale*, zv. 1, str. 153.

¹⁰⁵ Zwitter, »Subsistence, prosperity and abandonment«, str. 170.

¹⁰⁶ Vir jo označuje kot »jalovi«, v ljudski govorici pa »jalovna« označuje vso nemolžno govejo živino.

¹⁰⁷ Zwitter, »Subsistence, prosperity and abandonment«, str. 139–181.

¹⁰⁸ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 53–56.

¹⁰⁹ Čeč, »Funkcije preživitka«, str. 39.

¹¹⁰ Hahn, »Witwe/r.« V: *Enzyklopädie der Neuzeit*, str. 185.

gospodinje ali skrbnice pogosto tudi iskane in zaželenne. Predvsem iz ekonomskih razlogov, zaradi bremen in skrbi za osirotele otroke so se mnoge vdove in vdovci pogosto poročali celo večkrat. Neredke so bile izbire novega zakonca med oddaljenimi sorodniki.¹¹¹ Ker se primeri porok vdov pojavljajo pogosto, navajam zgolj en primer. Leta 1699 sta poročni dogovor sklenila Matija Potočnik z Bleda in Neža, vdova po pokojnem Gregorju *Gruessu*. Nežina otroka iz prejšnjega zakona, Martina in Marino, ki sta bila ob sklenitvi dogovora »še majhna in nedoletna«, je zastopal stric Jakob *Gruess*, brat njunega pokojnega očeta Gregorja. Ker Neža sama z majhnima otrokoma ni mogla vzdrževati kajže, je slednjo skupaj z drugim premoženjem prenesla na Potočnika, ki se je ob tem zavezal, da bo vzdrževal njena otroka, skrbel zanju in jima ob polnoletnosti izročil dogovorjeni delež dediščine.¹¹²

4.2 Kazenskopravne zadeve

V analiziranem gradivu se kmečke ženske v okviru kazenskopravnih zadev največkrat pojavljajo v zadevah obtožb verbalnih žalitev in obrekovanja oziroma injurij. V podeželskih okoljih in na ravni vaške skupnosti so bile govorice ena izmed pomembnejših načinov prenašanja informacij ter oblikovanja slovesa in ugleda, ki ga je posameznik užival znotraj družbe.¹¹³ Ker moč obrekovanja ni bila odvisna od spola obrekovalca, so se govorice znotraj skupnosti širile podobno med moškimi in ženskami.¹¹⁴ Kadar spora ni bilo mogoče rešiti s pomočjo neformalnih sredstev ali z grožnjo s sodiščem, je v naslednji formalni stopnji reševanja nastopila dejanska vložitev tožbe.¹¹⁵ Moški so se v zadevah obrekovanj in žalitev kot stranke v postopku sicer pojavljali pogostejše kot ženske, kar bi lahko bila posledica razmeroma visokih sodnih stroškov, značilnih za takšne tožbe. Ženske naj bi tovrstne spore reševale predvsem prek posrednikov ali s pomočjo neformalnih sredstev.¹¹⁶ Sloves ženske je bil pomembno povezan tudi z njenim ekonomskim statusom, predvsem z vidika poročnih možnosti, hierarhičnih razmerij kot tudi zaposlitvenih možnosti.¹¹⁷ Na to nakazujejo številni primeri poskusov zaščite svojega ugleda, v katerih so ženske zaradi verbalnih razžalitev in obrekovanja nastopile v vlogi tožnic. Tako je Marina Kalen (*Calenkha*) leta 1696 sprožila pravdo proti Jakobu Bevcu (*Welz*), ker naj bi jo po krivem obtožil kraje usnja. Marina je zato na sodišču zahtevala predložitev dokaza oziroma sodno obravnavo. Ker je Jakob obtožbi oporekal, je bilo odločeno, da se bo o zadevi še presojalo.¹¹⁸

¹¹¹ Kos, *Zgodovina morale*, zv. 1, str. 156–157.

¹¹² SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, str. 201–202.

¹¹³ Čeč, »Funkcije govoric«, str. 710.

¹¹⁴ Čeč, »Funkcije govoric«, str. 720.

¹¹⁵ Čeč, »Funkcije govoric«, str. 705. O kulturi sporov in reševanju konfliktov v podeželski družbi od 16. do 18. stoletja glej: Eriksson, Krug Richter. *Streitkulturen. Gewalt, Konflikt und Kommunikation*.

¹¹⁶ Čeč, »Funkcije govoric«, str. 725.

¹¹⁷ Čeč, »Funkcije govoric«, str. 713.

¹¹⁸ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 331r.

Kot tožnica je v primeru hujše razžalitve leta 1699 s tožbo na sodišču proti Hansu Slamniku nastopila Neža Slamnik (*Slambnikhin*).¹¹⁹ Hans naj bi jo namreč javno obtožil za čarovnico oziroma coprnico (*zauberin*),¹²⁰ kot coprnico pa naj bi označil tudi njeno že pokojno mater. Neža je zato zahtevala, da obtožbe dokaže ali pa da se javno opraviči. Hans je zatem sicer priznal, da je izrekel obremenjujoče besede, hkrati pa se je branil, da jih je zgolj slišal od drugih, ki naj bi govorili, da tožnica in njena mati izvajata takšna dejanja. Sodišče je nato razsodilo, da se mora obtoženec v terminu, ki je v deželi običajen, zaradi izrečenih žaljivih besed, proti tožnici in njeni materi javno opravičiti. Če teh zahtev ne izpolni, pa bo podvržen temu primerno zasluženi kazni.¹²¹

Ženske so kot tožnice na sodišču iskale pravico tudi v težjih zadevah. Leta 1698 je Marina Fertin (*Ferthinin*) pred sodiščem nastopila proti Andreju Fertinu, ki naj bi jo nedavno, brez podanega razloga, fizično napadel in ji zadal več udarcev. V bližini hiše naj bi vanjo celo metal kamenje. Ker je Andrej obtožbi oporekal in dejanja ni priznal, je sodišče odločilo, da mora tožnica predložiti nadaljnje dokaze, o zadevi pa bo sodišče še presodilo.¹²² Številni spori so se zaradi pomanjkanja dokazov in indicev preprosto zaključili.

Podobno kot na področju civilnopravnih zadev so ženske tudi v nekaterih kazenskopravnih primerih na sodišču zastopale moške v vlogi tožnikov.¹²³ Zastopstvo žene je izpričano v primeru iz leta 1695, v katerem je tožnika Anžeta Kavčiča (*Khautistsch*) na sodišču v tožbi proti Hansu Gogali (*Gogalla*) zastopala njegova žena. Iz tožbe izvemo, da naj bi Kavčiča po naročilu Gogale pretepel radovljjski birič oziroma sodni sluga, kar pa je slednji zanikal. Ker je Kavčiča pretepel radovljjski birič, je sodišče presodilo, da mora biti ta priveden pred temu ustrezno sodišče in obravnavan v skladu s predpisi.¹²⁴

V proučevanem obdobju so se ženske v številnih primerih pred sodiščem znašle tudi kot obtoženke. Na Slovenskem so v zgodnjem novem veku med vsemi žalitvami, zaradi katerih so bile sprožene tožbe, prevladovala obrekovanja, povezana z žaljivko »tat«, med domnevnimi fizičnimi delikti pa spori zaradi domnevnih kraj.¹²⁵ Tako je bila v zadevi injurije leta 1698 pred blejskim sodiščem sprožena tožba Petra Slivneka (*Shliunekh*) proti Špeli Smukavec (*Schmukhauzin*), ki naj bi mu očitala tatvino, zaradi česar je zahteval, da se doseže pravičen sporazum tako,

¹¹⁹ Iz zapisa sicer ni jasno, ali sta bila v sorodstvenem razmerju.

¹²⁰ Žaljivke, povezane s čarovništvom, so bile v podeželskih družbah pogoste, najpogostejše pa so jih pripisovali ženskam (Čeč, »Funkcije govorice«, str. 714). Upoštevat je treba razliko med čarovnico – veščo (*Hexe*), ki naj bi bila povezana s sabatskim čarovništvom, hudičem in poleti, in med čarovnico – coprnico (*Zauberin*), ki naj bi se ukvarjala zlasti z vedeževanjem, čaranjem vremena ipd. (Košir, »Čarovniški procesi na Slovenskem«, str. 154).

¹²¹ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 49–50.

¹²² SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 27–28.

¹²³ Glej poglavje 4.1.1.

¹²⁴ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 178r–178v.

¹²⁵ Kot je za svoje proučevano obdobje v razpravi ugotovila D. Čeč, so moški, obrekovani z žaljivko »tat«, predstavljali kar 83 % vseh tožb zaradi razžalitve časti (Čeč, »Funkcije govorice«, str. 714–715).

da Špela svoje obtožbe dokaže ali pa jih javno prekliče. Špela je svoje dejanje pojasnila z razlago, da so obremenjujoče besede iz nje izbruhnile in bile izrečene v afektu oziroma razburjenju, zato jih je preklicala in tožnika označila za poštenega moža. Na podlagi razsodbe in s pridržkom zemljiškogospoščinske kazni se je morala obtoženka s preklicem besed sporazumeti s tožnikom.¹²⁶

Neprivilegirane ženske so se pred sodiščem znašle tudi zaradi sporov s posamezniki iz privilegiranih skupin prebivalstva. Pri tem velja poudariti, da je bilo za tožbo vedno pristojno sodišče obtoženca. Zaradi obtožb kraje je leta 1699 prišlo do spora med fužinarjem Vincenzem Locatellijem¹²⁷ in Marino Kadunc (*Cadunkha*), njegovo nekdanjo kuharico v Bohinju. Marina je bila priprta na podlagi obtožb, ki so jo bremenile odtujitve in kraje med njenim šestnajstletnim služenjem pri Locatelliju. Marca 1699 je pred sodiščem podala prisego,¹²⁸ ki je bila zapisana v obliki ustaljene strukture prisežnih obrazcev. Po običajnem uvodnem sklicevanju na Boga je Marina najprej prisegla, da ni vedela nič o tem, da bi Leopold *Khopeniger* ali Marina Šiler (*Schillerin*), ki sta skupaj z njo služila pri Locatelliju, bodisi na njeno prigovarjanje ali sama karkoli odtujila, si prisvojila ali poneverila. Zatem je prisegla, da tudi sama v času svojega šestnajstletnega služenja Locatelliju ni ničesar odtujila ali si prisvojila. Prav tako ji ni bilo znano, od kod je prišel ponarejeni ključ, ki je bil najden po njenem odhodu iz službe, s katerim je bila odklenjena Locatellijeva soba, v kateri so bili shranjeni tudi preostali ključi, niti ji ni znano, kdo ga je uporabil. Zatem je znova prisegla, da od Locatellija niti zase niti za koga drugega ni ukradla niti pernice niti (druge) obleke. Na koncu je z zaklinjanjem in ponovnim sklicevanjem na Boga ter na Marijo, sveti evangelij in katoliško vero, jamčila, da govori resnico, Bog pa naj jo v primeru lažne prisege na tem svetu javno kaznuje. Marina je prisego podala v

¹²⁶ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 29.

¹²⁷ Vincenz Locatelli, eden izmed lastnikov bistrške fužine, ki se je poleg topilništva ukvarjal tudi z žičarstvom. V 17. stoletju so bili bratje Jurij, Vincenc in Aleksander Locatelli del ene izmed najmočnejših in najnaprednejših fužinarskih družin, ki pa je v 18. stoletju zašla v večje finančne težave (Rjazancev, »Po poti železarskega Bohinja«, str. 195).

¹²⁸ »Ich Marina Cadunkha schwöre hiemit zu Gott dem vatter, sohn vnd Heiligem Geist, Maria der jungfrauen, allen heiligen und engellen Gottes, daß mir in nihte bewusst, ob der Leopoldt Khopeniger, oder die Marina Schillerin weliche mit mir bey dem herrn Locatelli in diensten sich befunden, ihme herrn Locatelli endtwerder vor sich selbsten, oder auff mein vnterredt, einrathen, oder zuesprechen ihtwas in gelt, oder andern gelts werten endtfremdbet, verzukht, oder auf einihe weis veruntruert. Zum andern, dß auch ich für mein perschon ihme herrn weeder am gelt, noh geltswerth die ganze zeit meiner 16 jahrig bedienung in nihte endtzukht, oder vorthellhaffigerweis verunthrejet. Zum dritten schwöre weiter; dß mir auch niht wissent, woher der nah meiner erlassung des diensts gefundene falsche schlissel (darmit des herrn Locatelli stuben, alwo sich alle andere schlissel befunden, aufgesperrt worden) herfürkhombe, auch wer sich desselbigen bedient, sonderbar aber dß ich solhen auch niemallen gebraucht, oder beyhanden gehabt. Schwör weiter; dß ich von des herrn Locateli feder peth vnnd anderen gewandt, weder für mich selbsten, noh durch iemandt anderen nihtes verzukht, oder entfremdbet, so war mir Gott helffe, die ubergebedeite muetter Gottes Maria, dises heilige euangelium, vnd vnser christliche cathollische allein seeligmahende glauben an meinem lezten endt, wan sich mein arme seell von dem leib schaiden wirdet, vnd wan ich ein wortt vnrecht schwöre, so wolle mich Gott an diser welt jezt offentlich straffen, dortten aber von seiner gnadt, vnd parmherzikheit, vnd gemeinschafft der heilligen in ewigkheit absönderen. Amen« (SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 87–88).

kranjskem jeziku in ne v nemškem, v katerem je bila prisega zapisana. Dejstvo, da se je zdelo pisarju pomembno izpostaviti ta podatek, nakazuje, da uporaba in razumevanje kranjskega oziroma slovenskega jezika na tem območju ni bila samoumevna, kar pa glede na prisotnost nemško govorečega prebivalstva kot tudi razširjenosti fužinarstva in z njim povezanega dotoka delovne sile s poreklom drugod¹²⁹ ni presenetljivo.¹³⁰

V zvezanih blejskih sodnih zapisnikih pa se je za proučevano obdobje ohranil razmeroma obsežen zapis sojenja v eni težji kazenski zadevi. Sodba in gradivo zaslišanja Helene Golc (*Golzín*)¹³¹ v zadevi detomora¹³² nezakonskega otroka, ki je potekalo leta 1681, sta se v obravnavanih virih ohranila v knjigi sodnih zapisnikov št. 28, ki sicer zajema obdobje od leta 1690 do 1698.¹³³ V tem viru se zapis pojavi zaradi zaslišanja Mihaela Gluharja, 17 let po dogodku, zato gre najverjetneje za prepis. Avgusta 1698 je bil Mihael v skladu s sklepom pridržan zaradi pred leti nezakonito spočetega otroka z majerico blejskega gospostva¹³⁴ Heleno Golc, ki naj bi se otroka nazadnje tudi znebila. Sklepu nato sledi prepis sodnega zaslišanja Helene, ki se je začelo 16. maja 1681.¹³⁵

Helena, hči Tomaža in Neže Golc, je bila v času procesa še neporočena. Zaradi prepoznane nosečnosti je bila na podlagi zahteve gospostva pregledana s strani treh žensk,¹³⁶ ki so ugotovile, da je obtoženka imela znake dojenja.¹³⁷ Oblasti so namreč

¹²⁹ Nemški fužinarji, ki so se na širšem Gorenjskem območju predvsem v 14. stoletju naseljevali iz več smeri, so v veliki meri modernizirali domače fužinarstvo (Hauptmann, »Razvoj družabnih razmer, str. 281–282).

¹³⁰ Kot navaja Valvasor, so bile na Gorenjskem prisotne kranjščina, nemščina in mešanica obeh (Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske*, VI, str. 278). Nemško govoreči podložniki so sicer na Gorenjskem v mnogo večjem številu in dlje živeli v škofjeloškem gospostvu, v primerjavi z blejskim (Dolinar in sod., *Slovenski zgodovinski atlas* str. 79, 136). Številni germanizmi v narečju in govorih pa dokazujejo, da nemško govoreče prebivalstvo pred stoletji ni bilo zanemarljivo tudi na obravnavanem ozemlju (glej fonetični zapis narečnega govora v: *Bohinjski zbornik* (Radovljica, Skupščina občine, 1987).

¹³¹ Iz nadaljnjih zaslišanj Mihaela Gluharja, v katerih se omenja tudi z imenom Alenka, kar je različica imena Helena, izvemo, da je bila s Sela pri Bledu (*Zellach*).

¹³² Podrobneje o primeru glej v: Pečnik, »Ženska v sodnih zapisnikih«, str. 51–59.

¹³³ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 463r–465r.

¹³⁴ Majer/majar, majerica/majarica ali planšar/planšarica je na planini skrbela za svoj trop živine in opravljala manj pomembna dela v planinski sirarni. Beseda izvira iz nemške besede *meier*, oskrbnik, izraz pa je bil na Gorenjskem v rabi še konec 20. stoletja (Hodnik, »Planšarstvo v Zgornjih bohinjskih planinah«, XI. Novak, »Življenje in delo planšarjev«, str. 125–126. Sketelj, »Majar.« V: *Slovenski etnološki leksikon*, str. 304). V zgodovini je izraz označeval tudi gosposčinskega uslužbenca, ki je načeloval pristavi in izvajal nadzor nad delom na pridvorni zemlji (Bizjak, *Srednjeveški urbarji*, str. 87). V obravnavanem viru sicer ni indicev, da bi v primeru Mihaela Gluharja, ki ga vir označuje kot majerja, šlo za takšnega majerja. Podatek, da je iz pristave na grad nosil mleko, ki ga bomo spoznali v nadaljevanju, nakazuje, da je Gluhar res imel višjo vlogo kot drugi sodelavci.

¹³⁵ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 463v. Kot sodnik je bil navzoč takratni zakupnik in deželskosodni gospod gospostva Bled Janez Andrej Gallenfels.

¹³⁶ Verjetno je šlo za ženske, ki so v okviru vaške skupnosti veljale za »izkušene«, ki so že rodile in so hitreje opazile (prikrito) nosečnost ter s tem povezane spremembe (Čeč, »Svoje prsi pokažem raje hudiču kot tebi!« str. 297. Čeč, »Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve?«, str. 422–423).

¹³⁷ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 463v.

pogosto zahtevale pregled žensk, osumljenih tovrstnih kaznivih dejanj,¹³⁸ da bi ugotovile znake dojenja, ki so bili pogosto najbolj trden dokaz materinstva.¹³⁹ Helena naj bi nato priznala, da se je zapletla s planšarjem blejskega gospostva, Mihaelom Gluharjem, in z njim zanosila. Dne 7. maja 1681 naj bi otroka rodila živega, za otrokovo smrt pa naj bi bil na podlagi njenega prvotnega pričevanja usoden udarec krave.¹⁴⁰ Ob pregledu hleva je uradnik našel že popolnoma izsušeno trupelce otroka,¹⁴¹ ki so ga nato očistili, pregledali in ga zatem na njeno rotečo prošnjo prinesli Heleni, ki naj bi ob tem bridko jokala in priznala, da je otroka na pristavi rodila na gnoju in na njem sedela tako dolgo, dokler ni umrl.¹⁴² Iz ponovnega zaslišanja izvemo, da je bila Helena med zaslišanjem stara približno 30 let, z Mihaelom pa naj bi se prvič zapletla na planini *Na kleku*,¹⁴³ približno 2 tedna in 3 ali 4 dni pred sv. Mihaelom.¹⁴⁴ Zatem naj bi z njim na planini »grešila« še dvakrat,¹⁴⁵ kasneje na pristavi pa še večkrat.¹⁴⁶ Mihael naj bi ji potem, ko je ugotovila, da je noseča, svetoval, naj se plodu znebi. Ker ni vedela, kako, naj bi ji dvakrat priskrbel encijan, ki ga je skupaj z »neko soljo«¹⁴⁷ dvakrat zaužila. Svetoval naj bi ji tudi uporabo tobaka, ki pa ji ga nazadnje ni dal.¹⁴⁸ Zatem naj bi Mihael Heleni večkrat svetoval, naj skrije svoje prsi,¹⁴⁹ kasneje pa naj bi ji celo večkrat s koleno in nogami skočil in stopil nanjo in jo udaril po trebuhu, z namenom »da bi otroka v njenem telesu umoril«.¹⁵⁰ Na vprašanje, kako je otrok prišel na svet, je odgovorila, da je 6. maja v zgodnjih jutranjih urah k njej prišel Mihael in ji, z njeno privolitvijo, z nogami zopet stopil na trebuh. Zatem je začutila bolečino, ki se je nadaljevala ves dan in je popustila šele zvečer. Helena je, medtem ko je Mihael

¹³⁸ Kos, *Zgodovina morale*, zv. 2, str. 368. Kos primera Helene Golc ne omenja.

¹³⁹ Čeč, »Svoje prsi pokažem raje hudiču kot tebi!«, str. 297. Čeč, »Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve?«, str. 422–423.

¹⁴⁰ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 463v.

¹⁴¹ Spol novorojenčka se ne omenja, tudi sicer spol pri dejanju detomora in njegovih posledicah ni imel vloge (Hammer-Luza, »Weil es schon der dritte Fall«, str. 211).

¹⁴² SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 463v. Odločitev za detomor je redko temeljila na racionalnih premislekih, pogosto je bila posledica čustvene preobremenjenosti, kar kažejo primeri odzivov številnih detomorilk, ki so šele po preteku več dni spoznale obseg in težo svojega dejanja (Hammer-Luza, »Weil es schon der dritte Fall«, str. 233).

¹⁴³ Gre za danes še živo planino Klek (1556 m), ki bi lahko bila ena izmed najstarejših planin v Blejskem kotu, na kateri so bili s pomočjo arheoloških raziskav odkriti ostanki antične, poznoantične in zgodnesrednjeveške poselitve, kot tudi pridobivanja železa (Pleterski, *Župa Bled*, str. 135).

¹⁴⁴ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 463v. Sv. Mihael goduje 29. septembra.

¹⁴⁵ Nezakonski otroci, spočeti na planinah med planšarji, v kontekstu manjšega družbenega nadzora nad izvenzakonsko ljubeznijo na planinah v primerjavi z vasjo, niso bili redkost. V družabnem in ljubezenskem življenju planšarjev pa naj bi celo veljalo pravilo, da se o tem, kar se dogaja na planinah, v dolini ne pripoveduje in ne govori (Novak, »Življenje in delo planšarjev«, str. 142).

¹⁴⁶ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 464r.

¹⁴⁷ »Ein salz«, verjetno ni mišljena kuhinjska sol, ampak neki drug mineral.

¹⁴⁸ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 464r.

¹⁴⁹ Skrivanje nosečnosti, ki zlasti v podeželskih skupnostih in okviru vaškega nadzora pogosto ni ostalo neopaženo, je v nekaterih pravnih pogledih že samo po sebi veljalo za indic in jasen namen, ki je naposled vodil do detomora (Čeč, »Nasilne detomorilke«, str. 417, 422).

¹⁵⁰ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 464v.

nesel mleko na grad, legla v posteljo in se zaradi mrazenja pokrila s tremi odejami. Ko so jo zvečer zopet prevzele bolečine, je na gnojišču ob hlevu rodila otroka, ki je še dihal, nakar pa naj bi se nanj močno usedla. Ko je prišel Mihael, ga je prosila, naj ji prinese star predpasnik, v katerega je zavila trupelce in ga položila v jasli v hlevu. Zjutraj mu je povedala, kam je otroka položila, on pa naj bi ji predlagal, da bi trupelce vrغل v Blejsko jezero, kar pa mu je odsvetovala, ker bi lahko priplavalo na površje. Nato Helena o tem z njim ni več govorila. Na zadnje vprašanje izpraševalca, zakaj je ob prvem zaslišanju izjavila, da je za smrt otroka kriv udarec krave, je odgovorila, da naj bi ji tako naročil Mihael.¹⁵¹

Helena je bila na ponovnem sojenju seznanjena s svojo že podano izjavo, ki jo je znova potrdila. Ob izrečni sodbi so bili navzoči prisedniki,¹⁵² ki so enoglasno sprejeli sklep, ki ga je potrdil tudi glavar¹⁵³ kot glavni sodnik. Helena je bila zaradi narave lastnega priznanja spoznana za »malefično«, v skladu z običajnimi postopki pa naj bi bila predana na običajen kraj radovljiškemu gospodstvu v nadaljnje postopanje in izvršitev/usmrnitev (*execution*). Na podlagi sodbe, ki je bila sklenjena in razglašena na blejskem gradu 11. junija 1681, je bila Helena kot zločinka predana v Radovljico, na običajno mesto, kjer je prišlo do justifikacije.¹⁵⁴

Zapisu izrečene sodbe sledi notica, ki pojasnjuje, zakaj je bilo zaslišanje Helene zapisano v tem protokolu.¹⁵⁵ Mihael Gluhar, ki je neposredno po njenem prijetju pobegnil in bil izven dežele približno 15 let, se je ponovno naselil na območju blejskega gospodstva. Julija 1698 so Mihaela priprli in dvakrat zaslišali. V tem kontekstu so v obravnavani vir prepisali gradivo starejšega procesa proti njegovi nekdanji partnerki Heleni Golc. Iz prvega zaslišanja izvemo, da je bil v času sojenja poročen že 20 let, pred leti pa je v tem gospodstvu kot planšar služil skupaj z Alenko (Heleno), s katero je spočel nezakonskega otroka. Na vprašanje, kaj se je z njo zgodilo, je odgovoril, da je bila predana radovljiškemu deželskemu sodišču, kjer je bila justificirana. Sprva je zanikal, da bi jo kadarkoli spodbujal, naj se otroka znebi ali da bi ji v ta namen karkoli priskrbel. Ker pri porodu ni bil navzoč, je zatrdil, da ne ve, ali se je otrok rodil živ. Ko so Heleno priprli, naj bi zbežal, ker mu je tako svetoval uradnik, ki naj mu bi povedal, da bodo sicer priprli tudi njega.¹⁵⁶ Na drugem zaslišanju je na podobna vprašanja odgovarjal nekoliko drugače. Dejal je, da je encijan prinesel na pristavo zaradi ušivosti telet in nato priznal, da je mogoče, da ji je svetoval uporabo, vendar pa se zaradi toliko let, ki

¹⁵¹ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 465r.

¹⁵² *Assesores und mitrihter* (mitrichter kot *assessor judicii*, Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm). Med njimi tudi radovljiški mestni sodnik Hans Per.

¹⁵³ Zakupniki oziroma upravitelji blejskega gospodstva so pogosto navedeni tudi kot »glavarji« (Kos, *Zgodovina morale*, zv. 2, str. 132).

¹⁵⁴ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 465r. Izraz »justificiert« bi lahko pomenil bodisi dokazati, opravičiti pravilnost ali pa izvršiti smrtno kazen (Hudelja, *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*, str. 484).

¹⁵⁵ Ne gre za t. i. »končno sodbo«, ki jo lahko poda le krvni sodnik, ki bi moral priti iz Ljubljane (glej poglavje o zvezanih sodnih zapisnikih), njega pa med navzočimi ob izreku sodbe ne najdemo.

¹⁵⁶ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 465v.

so od takrat minila, ne spomni. Na težave s spominjanjem, ki seveda niso zagotovo objektivna navedba, se je sicer skliceval pri več vprašanjih. Nazadnje je priznal, da je Heleno s koleno in nogami res dvakrat udaril po trebuhu, vendar naj bi to storil zgolj zato, ker mu je tako svetovala.¹⁵⁷ Po dveh zaslišanjih je bil 18. avgusta 1698 podan deželjskosodni sklep,¹⁵⁸ s katerim je bil Mihael Gluhar, na podlagi sodne preiskave, ki je pokazala, da se je umorjeni otrok rodil živ, obtožbe detomora oproščen. Ker pa je na podlagi priznanja Heleni večkrat svetoval, naj splavi in pri tem z udarci na trebuh tudi sodeloval, kot tudi zaradi večkratnega prešuštva, ki ga je storil kot poročen moški, mu je bila naložena denarna kazen.¹⁵⁹

V proučevanem obdobju so se sodišča pri težjih kazenskih zadevah, kot je detomor, ukvarjala predvsem z vprašanji dokazovanja in doseganjem priznanja krivde in manj z iskanjem motivov. Pri razumevanju motivov za tovrstna dejanja obstaja velika verjetnost izkrivljenosti dokumentiranih podatkov, zlasti zaradi pogoste uporabe sugestivnih vprašanj pri procesih, ki so lahko vplivala na podane odgovore na zaslišanju. Vzgibi za takšno dejanje so bili odvisni od različnih spremenljivih dejavnikov časa, okolja in individualnih okoliščin. Med glavnimi motivi za detomor, ki so se pogosto tesno prepletali, so bili predvsem strah pred kaznijo, pred revščino ter strah pred sramoto in izgubo časti.¹⁶⁰ Zaradi stigmatizacije neporočenih mater in okoliščine, da je bil otrok spočet v prešustvu, s poročenim moškim, so bili vsi trije motivi zagotovo pomembno prisotni tudi pri Heleni Golc.¹⁶¹

Če je Mihaela Gluharja za vpletenost v detomor doletela denarna kazen, pa nam je nadaljnji razplet pri Heleni Golc na podlagi izrečene sodbe manj jasen. Zaradi neohranjenosti ali nepoznanosti neposrednih virov je kljub nekaterim indicem v sodnih zapisih težko zanesljivo trditi, ali je do izvršitve smrtne kazni prišlo, in če je bilo tako, kdaj in kako. Povezava med glagolom,¹⁶² ki ga je v kontekstu zaključka sodnega procesa proti Heleni uporabil njen nezakonski partner, in odsotnosti tega procesa iz blejskih patrimonialnih sodnih zapisnikov v letih 1680–1681 nakazuje možnost, da je bila smrtna kazen izvršena. Pri tem pa je treba upoštevati, da smrtne kazni v številnih primerih, kljub razsodbi, niso izvršili.¹⁶³

¹⁵⁷ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 465v–466r.

¹⁵⁸ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 466v.

¹⁵⁹ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 467r.

¹⁶⁰ Hammer-Luza, »Weil es schon der dritte Fall«, str. 209–210.

¹⁶¹ Poleg kazni sodnih oblasti so na posameznice vplivale tudi neformalne sankcije družine ter odzivi gospodarjev, pri katerih so služile (Hammer-Luza, »Weil es schon der dritte Fall«, str. 233).

¹⁶² Na vprašanje, zakaj je bila usmrčena (?) (*gerichtet*), je Gluhar odgovoril, da zaradi detomora. Ta izraz je indic, da bi lahko bila smrtna kazen za Heleno Golc izvršena (SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 465r; Hudelja, Nemško-slovenski zgodovinski slovar, 407).

¹⁶³ O tem splošnem kontekstu glej: Kambič, »Kazenskopравни položaj žensk«, str. 37.

5 Primeri s gospodarskega področja

5.1 Civilnopravne zadeve

5.1.1 Kupoprodajne zadeve

Pravna in poslovna sposobnost žensk je bila v veliki meri pogojena z neposredno vpetostjo v delovne obveznosti in s pripadnostjo stanu.¹⁶⁴ Številni primeri kupoprodajnih dogovorov in z njimi povezanih sporov prepričljivo ponazarjajo dejanski obseg poslovne sposobnosti kmečkih žensk. Svoje imetje, sestavljeno iz premožnin in nepremičnin, so prodajale, kupovale, izročale, menjale in zastavljale.¹⁶⁵ Kot stranke v postopkih so ponekod nastopale samostojno, večkrat pa tudi skupaj s svojimi zakonci. Stopnja veljave med ženskami v gospodinjstvu je pogosto nakazana prav v dogovorih in pogodbah, ki sta jih sklenila oba zakonca skupaj, z enako odgovornostjo, kar prikazujejo naslednji primeri.¹⁶⁶ Tako sta leta 1691 Mario Mušan (*Muschan*) in njegova soproga Špela, *simul et in solidum*, torej skupaj¹⁶⁷ prodala svojo kajžo v naselju Mlino pri Bledu.¹⁶⁸ *Simul et in solidum* sta svojo njivo *Sa grabla* v istem letu prodala tudi zakonca Anton Činkole (*Zingulle*) in soproga Neža.¹⁶⁹ Matej Povšin (*Poushin*) iz Radovne pa je svojo kajžo in zemljišče zamenjal s privolitvijo in strinjanjem soproge Uršule.¹⁷⁰

V pregledanem obsegu gradiva so pri sklepanju kupoprodajnih poslov med kmečkimi ženskami prevladovalе vdove. Med glavnimi razlogi za prodaje zemljišč izstopata poplačilo dolgov po pokojnih možeh ter pogosto siromašen in slab ekonomski položaj, v katerem so se nekatere vdove znašle po smrti moža, kot dokazujejo naslednji primeri. Leta 1695 je bila vdova Anica Zadnek (*Sadnekh*) zaradi poravnave dolgov po pokojnem možu primorana prodati travnik *Pad ibiom* za 60 gld deželne veljave in njivo *V sadnethauem verte* skupaj s tamkajšnjim omejkom¹⁷¹ za 80 gld deželne veljave, pri čemer je bil kupec Lorenz Ravnik (*Raunikh*) dolžan plačati deseti denarič, kupno listino in likof.¹⁷² Vdova Uršula *Sproha* je morala za poplačilo dajatev in starih dolgov v istem letu prodati laz *na Stermencih*, ki ga je dobila od očeta.¹⁷³ Vdova Marina *Tschudin* iz Krnic pa je bila, zatem ko se je po smrti svojega moža Hansa leta 1699 znašla v revnem stanju in v bedi, sama, s

¹⁶⁴ Wunder, »Herrschaft und öffentliches Handeln«, str. 52. Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 95, 110. Wunder, *Er ist die Sonn*, str. 225.

¹⁶⁵ Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 102, 108.

¹⁶⁶ Farge in Zemon Davis, *Geschichte der Frauen*, 547–548.

¹⁶⁷ Izraz *simul et in solidum* nakazuje, da sta oba skupaj in vsak posebej v celoti odgovorna za izpolnitev vseh obveznosti ali določb, ki izhajajo iz sklenjene pogodbe ali dolga.

¹⁶⁸ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 21r.

¹⁶⁹ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 26r.

¹⁷⁰ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 236.

¹⁷¹ Nezoran travnat del med njivami ali med njivo in mejo.

¹⁷² AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia knj. 28, 226r. Likof je običaj pojedine in pitja po sklenitvi pravnih opravil, pogodb, kupčij kot tudi po končanju večjih del (Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 365–366).

¹⁷³ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 73r.

štirimi majhnimi otroki, primorana skleniti menjalno pogodbo za svoja zemljišča z Bastejem Pogačarjem (*Pogatscher*). Ker so bila njena prvotna zemljišča vredna več, se je dogovorila za izplačilo preostalega denarja za vzdrževanje svojih otrok.¹⁷⁴

Ženska poslovna in pravna sposobnost nikakor ni bila pogojena samo z vdovstvom, poleg tega vdov ne najdemo le med prodajalkami, ampak tudi med kupovalkami zemljišč.¹⁷⁵ Leta 1695 je Urša, žena Leonarda Ariha (*Arich*), Tomažu Dobravcu (*Dobrauz*) prodala manjšo njivo.¹⁷⁶ Jera Švab je leta 1691 svojo kajžo skupaj z vrtom in zelnikom¹⁷⁷ *Na supnekhl* za 40 gld deželne veljave prodala Margareti, vdovi pokojnega Valentina Cundriča (*Zundritsch*).¹⁷⁸ Tudi Alenka Zupan (*Supankha*) je v istem letu Matiji Stergarju (*Stergar*) prodala kajžo z vrtom za 40 gld deželne veljave,¹⁷⁹ Marina Dobravc (*Dobrauzin*) z Nomenja pa je leta 1692 prodala svojo senožet, ki je ležala *V kazieuem logo*, in sicer Primožu Dobravcu za 4 gld nemške veljave.¹⁸⁰ Leta 1694 sta Jera Soklič (*Shokhlitschin*) in Margareta Pekovec (*Pekhauzin*)¹⁸¹ Tomažu Arihu (*Arich*) prodali del dveh senožeti z ledinskim imenom *Pod klanzech v Blatech*¹⁸² in *Sneteh* za 18 gld.¹⁸³

Med številnimi primeri, v katerih so ženske nastopale kot kupovalke zemljišč, jih navajam zgolj nekaj. Lucija *Wenkhin* je leta 1697 od Basteja Kosa (*Khoss*) za 130 gld kupila polovico hube v Bodeščah, skupaj s tamkajšnjo staro hišo in hlevom.¹⁸⁴ V istem letu je tudi Jera Lancner (*Lanznerin*) od soseske Poljščica pri Gorjah (*Pogleschiz*) za 9 gld kupila del gmajne *Na visoka goriza*,¹⁸⁵ sestri Margareta in Neža Pikan (*Pikhanin*) pa sta leta 1697 od brata Anžeta kupili kajžo v Kupljeniku.¹⁸⁶

Ženske in moški pa svojih zemljišč niso le prodajali ali zastavljali, ampak so jih pogosto tudi menjali. Tako je leta 1693 vdova Helena Haberle (*Haberle*) zamenjala svojo kajžo in zelenjavni vrt ob Blejskem jezeru s polovično kajžo Gregorja

¹⁷⁴ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 39.

¹⁷⁵ Na položaj formalnega vodenja gospodarstva kot praviloma moške domene so ženske sicer lahko vstopale predvsem kot vdove in blagarice, tj. edine dedinje (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 247).

¹⁷⁶ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 227v.

¹⁷⁷ »garten und den Na supnekhl ligenden khraut garten«, lahko bi bil mišljen tudi zelenjavni ali zeliščni vrt, za katere so običajno skrbele ženske, kjer so pridelovale rastline, namenjene za prehrano, kot tudi tista izmed zelišč, s katerimi so v bolezni negovale in zdravile otroke, moža in druge člane družine kot tudi živino, ki jih niso nabirali samoniklih (Prasch, »Fleiß und Weisheit der Bäuerin«, str. 124, 154).

¹⁷⁸ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 40r.

¹⁷⁹ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 42v.

¹⁸⁰ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 72r.

¹⁸¹ Iz zapisa ni razvidno, v kakšnem sorodstvenem razmerju sta bili stranki.

¹⁸² Ledinsko ime *Pod klanzech v Blatech* nakazuje, da je senožet ležala na močvirnatem območju, s pomočjo franciscejskega katastra iz leta 1826 pa lahko omenjeno območje tudi lokaliziramo na obrobje nekdanjega močvirja Blato med Srednjo vasjo v Bohinju in Bohinjsko Češnjico (Virtualna arhivska čitalnica, SI AS 176/L/L107/g/A12).

¹⁸³ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 145v.

¹⁸⁴ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 374v.

¹⁸⁵ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 384r.

¹⁸⁶ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 365r.

Gašperšiča (*Caspertschitsch*), pri čemer ji je Gašperič doplačal še 40 gld, 2 palici¹⁸⁷ platna iz konoplje in 4 palice lanenega platna.¹⁸⁸

V kontekstu lastništva in posedovanja velja omeniti tudi vlogo ženske kot lastnice hube, ki se v sodnih zapisnikih večkrat pojavi v prodajah zemljišč, za katera je navedeno, da dajatveno pripadajo hubi Uršule Furlan. Tak je primer Andreja Stareta (*Stare*), ki je leta 1694 prodal njivo na območju *Na pokhrouze*,¹⁸⁹ primer leto kasnejše prodaje senožeti bratov Anžeta in Štefana Kuharja (*Khuher*),¹⁹⁰ v letu 1696 prodaje senožeti Anžeta Sodje (*Sadia*) in njegovega brata, prodaja travnika Andreja in Martina Stareta¹⁹¹ in zatem še prodaja senožeti *V blate* Leonharda Stareta in Urbana Sodje (*Sadia*).¹⁹² Omeniti je treba, da sta Kuhar in Stare domači imeni iz Bohinjske Češnjice.¹⁹³ Prav tako v urbarjih iz prve polovice 17. stoletja med »lastniki svojih posestev« v Bohinjski Češnjici zasledimo tudi domača imena *Ferlan*, *Ferlan Kuhar* in *Goričan Furlan*.¹⁹⁴ V tem oziru bi morda lahko v primeru Uršule Furlan prepoznali prežitek koseške tradicije,¹⁹⁵ ki je bila na območju blejskega gospostva v Bohinju še posebej značilna za Bohinjsko Češnjico.¹⁹⁶ Morda so torej posestniki navedenih zemljišč zato oddajali dajatve hubi Uršule Furlan, ker gre v njenem primeru morda za koseščino.

Ob sklenitvi kupoprodajnih poslov pa so pogosto nastali tudi številni spori. Tako je vdova Špela Stergar (*Stergarin*) leta 1700 začela pravdo proti Matiji Kolencu (*Kollenz*) zaradi dolgovane in neizplačane kupnine za kobilo v znesku 21 gld. Ker za kobilo izvensodno še vedno ni prejela plačila, se je obrnila na zemljiško gospostvo. Matija, ki je njeni obtožbi sicer oporekal, je priznal, da je z njo res sklenil nakup in omenjeno kobilo zatem odvedel v Tolmin, kjer jo je nameraval prodati.¹⁹⁷ Šele tam je opazil, da ima kobila na nogi hibo. Ker takšne ni mogel prodati, je kobilo

¹⁸⁷ Mera za platno, *stab* = cel lakat, kar po dolžini ustreza 3,5 dunajskega vatla in približno 272 cm (Vilfan, »Prispevki k zgodovini mer«, str. 63–64).

¹⁸⁸ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 89r.

¹⁸⁹ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 159r. Na senožetni planini Pokrovec (1090 m), severno nad Koprivnikom, so številne parcele pripadale kmetijam iz Bohinjske Češnjice. Gre za senožetni tip nižje ležečih planin z njivami in manjšimi »planinskimi hišicami«, ki so še posebej značilne za območje severno nad Bohinjsko dolino (Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 109–110).

¹⁹⁰ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 191r.

¹⁹¹ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 326v.

¹⁹² AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 334v.

¹⁹³ Klinar, *Kako se pri vas reče?*

¹⁹⁴ Ceklin, »Bohinj pod blejskim gospostvom«, str. 53–54, 60.

¹⁹⁵ Koseščine od začetka novega veka niso bile več povezane z osebnim položajem lastnika, ampak se je ta položaj ohranjal pri domačiji, užival pa naj bi ga vsakokratni lastnik (Vilfan, »Agrarna premoženjska razmerja«, str. 438. Glej tudi: Vilfan, »Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju«, str. 320).

¹⁹⁶ Grafenauer, »Kosezi in »koseška« krajevna imena«, priloga.

¹⁹⁷ Vključitev v lokalne kot tudi čezmejne trgovske tokove je bila med agrarnim prebivalstvom v tem času precej razširjena. Živino, ki so jo običajno kupovali tudi na Ogrskem, so kmetje pogosto prodajali na Apeninski polotok, ravno prek Tolminskega, tudi proti Čedadu (Beguš, »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji«, str. 51, 60).

po preteku treh tednov vrnil, zato je menil, da ni dolžan plačati kupnine. Špela je pritrdila, da je kobilo res vrnil po treh tednih. Ker pa je ni želela sprejeti po preteku 14-dnevnega roka, je kobilo dvakrat vrnila tožencu, ki pa ni imel hleva, zato naj bi jo do rešitve spora obdržala pri sebi. Špela je nato še dejala, da hiba ne ovira kobile, in vztrajala, naj toženec poravna kupnino. Kako je sodišče razsodilo in kako se je spor končal, ni jasno, ker je prostor za razsodbo z že zabeleženim naslovom *abschied* ostal prazen.¹⁹⁸

V obravnavanih primerih so ženske pred sodiščem v kupoprodajnih zadevah nastopile tudi v vlogi nujnih varuhinj oziroma zastopnic (*Nothgerhabin*) svojih mladoletnih otrok.¹⁹⁹ Čeprav je lahko bila takšna vloga pogosto dodeljena očetom,²⁰⁰ v pregledanem obsegu gradiva ni izpričana. Ker se ženske v tej funkciji pojavljajo večkrat, zopet navajam le nekaj primerov. Leta 1695 je vdova Mateja Rožiča (*Rositsch*) kot »nujna varuhinja svojih mladoletnih otrok« prodala svojo kajžo na Selu pri Bledu, skupaj s pripadajočim vrtom in njivo *Sa svetina*, Tomažu Novaku (*Novagkh*).²⁰¹ Del zemljišča iz gmajne *Sa veloka* je v istem letu kot nujna varuhinja svojih še mladoletnih otrok prodala tudi vdova po Juriju Gašperšiču (*Caspertschitsch*),²⁰² prav tako Helena Švegel (*Shueglin*), ki je kot nujna varuhinja otrok in trenutna imetnica Šveglove hube Basteju Terpinu (*Terpiniz*) prodala laz, poznan kot *Kozmar*.²⁰³

5.1.2 Upniško dolžniške zadeve

Ekonomska stiska vdov se, podobno kot pri kupoprodajnih zadevah, izraža tudi v nekaterih primerih obligacijskih oziroma upniško-dolžniških zadev. Leta 1692 je Jernej Slamnik (*Slambnikh*) zaradi uboštva in stiske vdovi Margareti Šern (*Shern*) posodil razmeroma veliko vsoto 72 gld.²⁰⁴ Mihael Vidic (*Widiz*) je leta 1698 vdovi Uršuli Globočnik (*Glabotschnikhin*) zaradi njenega velikega pomanjkanja posodil 33 gld, pri tem pa je Uršula zastavila svojo njivo *Taberz*.²⁰⁵ Leta 1692 se je zaradi ekonomske stiske zadolžila tudi vdova Uršula Zalokar (*Sallaherin*) iz Radovljice, ki je za poplačilo gosposčinskih dajatev vzela posojilo in zastavila travnik *Pod stegname*.²⁰⁶ Zanimiv je tudi primer posojila iz leta 1692, v katerem je Nikolaj Stojen (*Stayen*) iz Bohinjske Bistrice vdovi Ani Slamnik (*Slambnikhin*)

¹⁹⁸ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 341–342.

¹⁹⁹ Besedno zvezo »nujna varuhinja« najdemo denimo v: Golec, »Matevž Režen pl. Segalla«, str. 432. V literaturi zasledimo tudi izraz »zasilne« skrbnice, denimo v: Grahornik, *Zapuščinski inventar po Janezu Jakobu grofu Khislu*, str. 45, op. 154.

²⁰⁰ Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 98.

²⁰¹ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 208r.

²⁰² AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 181v.

²⁰³ SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 205r.

²⁰⁴ Kot je razvidno iz primera spora med Špelo Stergar in Matijo Kolencem, je bilo leta 1700 za 21 gld mogoče kupiti kobilo (AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 73v–74r).

²⁰⁵ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 436v.

²⁰⁶ AS SI 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 64v.

posodil 39 gld deželne veljave, ki jih je bila dolžna odplačati z letnimi obrestmi v obliki sena,²⁰⁷ za kar je jamčila tudi z lazom na Bohinjski Beli.²⁰⁸

Vdove so se pogosto zadolževale zaradi dolgov, ki so jih zapustili njihovi zakonci. Tako si je Alenka Volk (*Volhkin*) leta 1692 pri Martinu Kersniku (*Khersnikh*) izposodila 30 gld, da bi lahko poravnala dolg po pokojnem možu.²⁰⁹ Prevzemanje bremen po pokojnem možu izpričuje tudi primer vdove Marine Zupan ali Jamar (*Suppan oder Jammer*). Na podlagi zapisa iz leta 1698 izvemo, da je bil njen mož Jurij pri Andreju Šiganu (*Sigan/Schigan*)²¹⁰ zadolžen v višini 46 gld 59 xr, zaradi nezmožnosti poravnave pa je svojega upnika na sodišču prosil za potrpežljivost pri odplačilu, kar je sodišče s strinjanjem tožnika odobrilo. V istem dnevu je Šigan proti njemu nastopil še v drugi zadevi. Zupanu naj bi namreč v rejo predal dve kravi in od njiju nato kupil dva telička, ki sta poginila. Jurij in njegova žena naj bi se nato obvezala, da bosta nadomestila eno tele ali pa iz lastnih sredstev poskrbela za nadomestilo, kar pa se ni zgodilo. Zupan je dejal, da takšne obljube ni nikoli podal, zato je sodišče razsodilo, da mora tožnik predložiti dodatne dokaze.²¹¹ Dve leti kasneje sledimo tožbi istega Andreja Šigana proti ženi zdaj že pokojnega Jurija, Marini Zupan ali Jamar, zaradi neizplačanega dolga. Marina naj bi bila dolžna poravnati možev dolg v višini 59 gld, tokrat zaradi plačila gosposčinskih dajatev in predane živine. Ker se do tedaj o obravnavi nista mogla dogovoriti na miren način, je Andrej uporabil pravna sredstva. Marina se je obtožbe najprej branila z odgovorom, da ji zadeva ni poznana in da ne ve točno, ali in v kolikšni meri je njegova zahteva utemeljena. Zatem je dejala, da bo dolg, v dejanski višini, postopoma odplačala in poravnala z dobavo oglja,²¹² pri tem pa ga je prosila, če lahko še počaka. Andrej je njeni prošnji ugodil in določil, da mora dolg odplačati v roku enega leta od tedanjega datuma, tj. 17. decembra 1700, temu pa je pritrdilo tudi sodišče.²¹³

Nekatere ženske pa so pred sodiščem kot upnice nastopile v boljšem premoženjskem statusu od moških, kar kaže primer Matije Krivca (*Khriuz*), ki je leta 1693 svojo njivo *Na sauzech*, ki jo je sicer kupil od soseske Bohinjska Bela, zastavil svoji pastorki Margareti Kralj (*Craillin*) za znesek 40 gld deželne veljave, in sicer z namenom, da bi zagotovil finančno podporo za svojega sina, ki je bil tedaj izven dežele.²¹⁴ Leta 1700 se je na sodišče zaradi neizplačanega dolga obrnila Marina

²⁰⁷ V analiziranem gradivu je ohranjen še en primer, v katerem je bilo poplačilo letnih obresti na posojilo določeno s petimi vozovi sena iz točno določenega laza (SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 407r; glej tudi Zwitter, »Eine Wissensgeschichte der Wiesen und Weiden«, str. 66).

²⁰⁸ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 78r–78v.

²⁰⁹ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 72r.

²¹⁰ Verjetno gre za fužinarja iz Kamne Gorice, ki je v pregledanih zapisih razmeroma pogosto nastopal v vlogi upnika in v zadevah sporov zaradi zadolžitvev.

²¹¹ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 19–20.

²¹² Zdi se, da so se ženske ukvarjale tudi z dejavnostmi, kjer jih morda ne bi pričakovali, kot je gozdno delo in kuhanje oglja, kar nakazuje dogovor o odplačilu moževega dolga z ogljem, v primeru, da tega ni skuhal že pokojni mož ali otroci, ali pa ga Marina ni pridobila od koga drugega.

²¹³ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 344.

²¹⁴ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 86r.

Kersnik (*Khersnikhin*). Obtoženec Jurij Hribar (*Hrübar*), ki mu je na njegovo prošnjo posodila 46 gld, dolga nikoli ni poravnal. Ker Jurij temu ni oporekal, ampak je zgolj prosil za potrpežljivost, je sodišče razsodilo v prid Marini.²¹⁵ Kot upnice so nastopile tudi nekatere vdove, kot kaže primer zadolžnice, s katero se je leta 1700 Anže Dežman (*Dienstman*) za 70 gld deželne veljave zadolžil pri vdovi Katarini Bujovec (*Wullouzin*). Posojilo je bilo zavarovano z lazom *V mallene rauneh* in dolžnik je obljubil, da bo znesek poravnal z običajnimi obrestmi.²¹⁶

Med analiziranimi zapisniki izstopajo primeri, ki kažejo na recipiranost rimskega prava v kontekstu sklicevanja na t. i. velejski sklep oziroma na dejstvo, da so se mu kmečke ženske v sodnih postopkih odpovedale. Najprej velja omeniti najstarejši ohranjeni zgodnjenovoveški primer sklicevanja stranke na Slovenskem v zadevi dolga na velejski sklep, določbo rimskega prava, ki je prepovedovala porokovanje žensk za dolgove in se je ohranila v zapisnikih ljubljanskega mestnega sveta za leto 1521.²¹⁷ Zakon *S.C. Velleianum*, ki ga je rimski senat sprejel leta 46 n. št., je namreč prepovedoval intercesijo žensk, torej prevzemanje poročstva ali obveznosti in dolgov za svoje može ali druge osebe.²¹⁸ V vsakdanji praksi bi to pomenilo, da ženska na podlagi velejskega sklepa ni bila dolžna poravnati dolgov po svojem možu.²¹⁹ Kot ugotavlja K. Škrubej, bi lahko vzrok za sklicevanje na to pravno določilo iskali predvsem v prizadevanju omejitve ženskega ukvarjanja s posli, s katerimi so se običajno ukvarjali moški. Pri tem se torej zastavlja vprašanje, ali je bilo pri sklicevanju na ta sklep v ospredju varovanje žensk ali poskus njihove delne izključitve iz pravnega ali poslovnega življenja. V nadaljevanju predstavljeni primeri v nekaterih pogledih potrjujejo raziskovalno hipotezo K. Škrubej, da tovrstna določila rimskega prava ne le v mestnem okolju, ampak tudi na podeželju, žensk v njihovem poslovnem udejstvovanju niso omejevala.²²⁰ Po drugi strani pa jih zaradi odpovedovanja velejskemu sklepu slednji tudi ni varoval.²²¹ Tako je bilo v dogovoru, sklenjenem leta 1692 med Blažem Cvenklom (*Zwenkl*) ter Hansom in Špelo Justinčič (*Justintschitsch*), v katerem jima je Blaž za plačilo njunih dolgov

²¹⁵ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 228.

²¹⁶ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 343.

²¹⁷ Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 90, 110. Gre za najstarejši ohranjeni zapisnik ljubljanskega mestnega sveta (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 350–351).

²¹⁸ »In najprej je bilo že za časa vzvišenega Avgusta, kmalu nato tudi Klavdija z njunima ediktoma prepovedano, da bi žene lahko intercedirale za svoje može. Nato je bil sprejet senatov sklep, ki je ženske pred tem v popolnosti zavaroval. Senatov sklep se glasi: »O tem, kar sta predlagala konzula Mark Silanij in Velej Tutor o obveznostih žensk, ki so prevzele tujo obveznost, in kaj bi bilo treba pri tem storiti, so o tej zadevi odločili takole: v zvezi s poročstvi in posojili za druge, v katerih so intercedirale ženske, čeprav je bilo znano že od prej, da je bilo sprejeto takšno pravilo, da se ne more od njih nič zahtevati, niti zoper njih dovoliti tožbe, zato da se ne bi ukvarjale z moškimi posli, a tudi zato, ker jih s takšne vrste obveznostmi ne bi bilo pravično zavezati, je odločitev senata, da naj se tudi v tistih primerih, ko bo to po pravu in v skladu s postopkom, ko bodo v takšni zadevi pozvane pred sodišče, spoštuje senatova volja.« (Škrubej, *Pravo v zgodovini*, str. 67).

²¹⁹ Kranjc, *Latinski pravni reki*, str. 68.

²²⁰ Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 110.

²²¹ Od primera do primera je odvisno, ali je imela odpoved velejskemu sklepu v dejanski gospodarski stvarnosti za žensko predvsem pozitivne ali negativne posledice.

posodil 60 gld nemške veljave, za kar sta mu zastavila njivi *Na Woste* in *Na Sglanenze*, določeno, da se Špela odreka in odpoveduje vsem »ženskim svoboščinam in koristim«, še posebej pa velejskemu senatskemu sklepu.²²² Vsem svoboščinam, ki pripadajo ženskemu spolu na podlagi velejskega sklepa, se je leta 1700 ob dogovoru za posojilo odpovedala tudi Uršula, žena blejskega podložnika Jurija Poglayna (*Poglayen*) iz Poljščice pri Gorjah.²²³ Leta 1694 je Margareta Piber, žena Matije Pibra, v prvi osebi potrdila zase in za svoje dediče, da je od Mihaela Vidica (*Widiz*) za svoje nujne potrebe prejela posojilo 100 gld deželne veljave, ki jih bo povrnila z obrestmi. Kot dolžnica se je v skladu z velejskim sklepom odrekla vsem izjemam ali ugodnostim, ki bi se lahko nanašale na njen spol, s tem pa naj bi jo seznanilo zemljiško gospostvo.²²⁴ To potrjuje pričakovano dejstvo, da nepismene ženske iz kmečkega okolja pogosto niso razpolagale s takšnim pravnim znanjem, temveč jih je s tem, v tem primeru z velejskim sklepom (in možnostjo, da se mu odrečejo), seznanil pisar ali druga uradniška oseba zemljiškega gospostva.²²⁵

Iz zapisnikov izhajajo tudi primeri, v katerih so se ženske ob najemu posojila, brez izrecnega sklicevanja na velejski sklep, odpovedale svojim svoboščinam. Tako se je leta 1696 Marina, žena Matije Krivca (*Khriuz*), s katerim sta se *simul et solidum* za znesek 61 gld deželne veljave zadolžila pri Andreju Šiganu, fužinarju iz Kamne Gorice, v celoti odrekla vsem pravicam, ki jih je sicer imela kot ženska.²²⁶

O obsegu odgovornosti, ki so jo imele vdove po pokojnih možeh, govori več primerov. Tako je vdova Alenka Delegrata (*Delegratin*) po smrti moža Gregorja, ki je za sabo pustil kajžo v Radovni in pripadajoča zemljišča, leta 1697 prevzela odgovornost za sklenitev dogovorov in poravnave z upniki pokojnega moža.²²⁷ Tudi sicer se ženske pri številnih primerih, ki so zadevali izterjave, pojavljajo v seznamih dolžnikov. Leta 1699 je v tožbi proti grofu Janezu Andreju Bucceleniju glede dolga po svojem pokojnem možu Hansu nastopila Katarina Mušan (*Muschan*).²²⁸ Tožnica se obravnave zaradi slabega počutja (*unpaßlichkeit [sic!]*)²²⁹ ni udeležila, ampak je pooblastila svoja dva sinova in prek njiju sporočila, da sicer priznava dolg svojega pokojnega moža, vendar ne v zahtevani višini.²³⁰

Z vidika prevzemanja bremen družinskega dolga in neagrarnih dejavnosti je zanimiv primer Neže Rožič (*Rositsch*), vdove po pokojnem Hansu Rožiču. Leta 1694 je Vincenzu plemenitemu Locatelliju²³¹ pred sodiščem priznala dolg zaradi plačila, prejetega v naturalijah in živežu v rudniku oziroma rudarsko-metalurškem

²²² AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 82r.

²²³ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 316.

²²⁴ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 135r–136r.

²²⁵ Nasploh bi bilo smiselno v prihodnje še raziskati recepcijo rimskega prava v pravnem življenju nepriviligiranih žensk in predvsem njihovo dejansko razpolaganje s pravnim znanjem.

²²⁶ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 338r.

²²⁷ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 415v–417r.

²²⁸ Pomembna fužinarska družina, ki je imela fužine tudi izven meja blejskega gospostva, slednje pa je imelo z njimi težave (Gornik, *Bled v fevdalni dobi*, str. 183).

²²⁹ Glej geslo »*päslich*«, v: Frühneuhochdeutschen Wörterbuches (FWB).

²³⁰ AS SI 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 79.

²³¹ O Locatellijih glej op. 125.

obratu, ki ga njen, tedaj že pokojni mož ni odslužil, zaradi česar je zastavila vse svoje premoženje.²³² Rudarji so lahko nemajhen del svojega plačila, t. i. *Pfennwert*, dobili v obliki živeža, včasih pa tudi v obliki oblačil ali drugih predmetov za vsakdanje potrebe, ki so ga od lastnika obrata prejeli denimo kot predplačilo.²³³

5.1.3 Posestni spori

Na močno navezanost in odvisnost podložnikov od zemlje, ki je pogosto predstavljala njihov glavni vir dohodka, nakazujejo številne tožbe, ki so bile sprožene zaradi posestnih sporov, zlasti glede mej, služnosti in siceršnje rabe zemljišč.²³⁴ V pravihah glede lastniških pravic in sporne uporabe zemljišč so nastopale tudi kmečke ženske, v vseh obravnavanih primerih pa so v tožbah nastopale kot tožnice. Tako je leta 1700 Marjeta, vdova po pokojnem Jakobu Mušanu (*Muschan*) na sodišču kot tožnica v pravdi nastopila proti Luki Beravsu (*Weraus*), ker naj bi si toženec »drznil«²³⁵ otresti hruškovo drevo, ki raste na njenem zemljišču. Toženec je obtožbi oporekal, ker naj bi zemljišče, na katerem raste hruška, kupil od Marjetinega pokojnega moža Jakoba. Tožnica tega ni zanikala, ampak je trdila, da je obtoženec hruško pritegnil k sebi in si prilastil več, kot mu je bilo določeno z nakupom, zato je bilo razsojeno, da se bo o zadevi ob predložitvi nadaljnjih dokazov še presojalo.²³⁵

Katja, vdova po Mihaelu Kladnu (*Cladeno*), je leta 1698 proti Lovru Golcu (*Golz*) nastopila na sodišču, ker naj bi ji toženec zasegel kravo na »odprti poti«²³⁶ (*offem weg*). Lovro je obtožbo zanikal, ker naj bi Katja gnala živino prek zemljišča, ki ga je posedoval on, in ta živina naj bi ob kozolcu, ki stoji ob poti, povzročila veliko škodo. Zaseženo kravo naj bi zalotil, ko je povzročala škodo na žitu. Sporna pot naj bi bila po navedbah tožnice v njeni posesti že več kot 30 let in en dan, s čimer pa se toženec ni strinjal. Na podlagi sodnega sklepa naj bi sledila še nadaljnja obravnavo.²³⁶ Iz Katjine navedbe o obdobju posedovanja omenjene poti je razviden vpliv rimskega prava in koncepta t. i. *usucapio*, v kontekstu katerega 30 let in en dan mirnega in pravičnega uživanja prinese priposestevanje, ni pa jasno, ali je kmetica Katja Kladen že prej poznala to pravno določilo ali jo je z njim ob tej priložnosti seznanil uslužbenec sodišča.²³⁷

V zadevi sporne sečnje v gozdu je leta 1695 tožbo sprožila Marina Marolt (*Mayraltin*). Obtoženec Gašper Lukanc (*Lukanz*) naj bi na podlagi obtožbe »drznil«²³⁷ s sečnjo posegati na njej dodeljeno območje, zato je zahtevala, da tja ne posega več in preneha z nadaljnjim škodovanjem. Obtoženec je zanikal sečnjo lesa na tem območju in dodal, da je posegal le v svoj laz in še to zgolj zato, da

²³² SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 142r.

²³³ Hofmann, Wolkersdorfer, *Der historische Bergbau im Montafon*, str. 112. Max von Wolfskron, »Beitrag zur Geschichte«, str. 299–300.

²³⁴ Škrubej, »Courtroom oaths«, str. 218–219. Glej tudi: *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija*.

²³⁵ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 296–297.

²³⁶ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 30–31.

²³⁷ Škrubej, »Courtroom oaths«, str. 214–215.

se ta ne bi zaraščal. Sklenjeno je bilo, da se bo o zadevi presoјalo na nadaljnji obravnavi.²³⁸

V posestnih sporih so ženske na sodišču nastopile tudi kot priče na zaslišanjih, kot kaže primer Jere Krevlič (*Khreulitschin*) iz blejskega gospostva. Svojo izjavo je poleg drugih prič na sodišču podala leta 1700, v tožbi med podložnikom blejske proštije Anžetom Primožičem (*Primushitsch*) in radovljiškim podložnikom Anžetom Pavletom (*Paulle*) zaradi spornega odgona živine.²³⁹ Na podlagi odgovorov, zapisanih brez vprašanj, lahko razberemo, da je Jera prisegla, da bo govorila resnico in da v zadevi ni pristranska. V času zaslišanja naj bi bila stara okoli 80 let, spominjala pa naj bi se za več kot 60 let nazaj. Kot je dejala, naj bi bil sporni laz v lasti njenega očeta in zatem tudi v njeni lasti, prek njega pa naj bi njeni predniki že od nekdaj gnali svojo živino v planine. Njen sin Jurij naj bi ta del zemljišča zatem prodal Anžetu Pavletu, ki je bil tedanji lastnik.²⁴⁰

5.2 Kazenskopravne zadeve

V proučevanem obdobju se je med razmeroma redkimi kazenskopravnimi primeri, ki so se nanašali na gospodarske dejavnosti, ohranil zapis posredne omembe in vpletenosti kmečke ženske v tožbo, ki jo je sprožil pretep ob nakupu mlade krave. Septembra 1698 je Jurij Tavčar (*Tautscher*) na sodišču nastopil proti Juriju Roniču (*Ronitsch*). Slednjemu naj bi Tavčar prodal kravo za 8 gld in 30 xr, ob sklenitvi kupčije pa je izbruhnil pretep, v katerega se je vpletla tudi Tavčarjeva žena. Ronič naj bi namreč ob nakupu plačal le del kupnine in želel s silo brez plačila preostalega zneska kravo odvesti. Ko je Tavčar želel to preprečiti, naj bi ga obtoženec vrgel na tla in pretepel. Zaradi zanikanja obtožbe je sodišče sklenilo, da morajo biti na nadaljnji obravnavi predloženi dodatni dokazi.²⁴¹ Še v istem mesecu je na dveh ponovnih obravnavah potekalo zaslišanje prič. Na podlagi pričevanja naj bi po tem, ko sta se začela okoli krave prepirati, oba padla na tla, kjer naj bi si »skočila v lase«. Nato je do njiju prišel Roničev oče s polenom v rokah in tožniku, ki je ležal na zemlji, zadal »krvavi udarec« po glavi, nakar je enak krvav in močan udarec s polenom zadal še tožnikovi ženi, ki je poskušala preprečiti pretep in moža zaščititi.²⁴² Na podlagi navedb druge priče pa naj bi se Tavčar sprva strinjal z dogovorom, da Ronič najprej poravna le del kupnine, ko je slednji želel kravo odvesti proti hiši, pa je izbruhnil prepir, ki mu je sledil še pretep. Tožnikova žena naj bi sama prišla od zadaj in prva udarila starega Roniča, nakar se je slednji obrnil in jo udaril nazaj.²⁴³ Ker se na podlagi izjav prič ni izkazalo, da je obtoženec začel pretep in vrgel tožnika na tla, je bil Ronič obtožbe oproščen.²⁴⁴

²³⁸ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 214r.

²³⁹ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 319.

²⁴⁰ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 320–321.

²⁴¹ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 14–15.

²⁴² SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 20–21.

²⁴³ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 23–24.

²⁴⁴ SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 25.

6 Primerjava z oporokami s tržaškega podeželja

Predstavljene primere in ugotovitve, s poudarkom na oporočnih zadevah, sem primerjala tudi z obsežno analizo oporočnih praks na tržaškem podeželju. Raziskavo je na podlagi obravnave več kot tisoč oporok, ki so jih med letoma 1819 in 1904 zapustili prebivalci in prebivalke na območju Brega ob vznožju Krasa in na njegovem obrobju,²⁴⁵ opravila Marta Verginella.²⁴⁶ Glavno vprašanje primerjave je, ali so bile tamkajšnje oporočne prakse, omejene predvsem na 19. in del 20. stoletja, kljub deloma drugačnim kulturnim vplivom in gospodarskim tokovom, pogojenim zlasti z bližino Trsta, primerljive s primeri in praksami, predstavljenimi v tem članku. Poudarek je predvsem na prepoznavanju vzporednic in specifičnosti obeh območij in na oporočiteljicah in vidiku žensk pri oporočnem odrejanju.

Kot za prebivalstvo breških vasi ugotavlja M. Verginella, je bilo izrekanje in zapisovanje oporok v 17. in 18. stoletju še razmeroma neobičajno. Med ženskami, ki so se v tem času že odločile za zapis oporoke, so bile predvsem bogatejše vdove. Število oporočiteljev in oporočiteljic se je povečalo šele v prvi polovici 19. stoletja pod vplivom beneške notarske tradicije, breških duhovnikov in ob samozavedanju Brežanov in Brežank, da je sklenitev oporoke učinkovita oblika uveljavljanja svoje poslednje volje in družinskih strategij. Postopoma so se za oporočno odrejanje začeli odločati tudi manj premožni kmetje in kmetice, čeprav so slednje običajno razpolagale z manjšim premoženjem kot njihovi možje ali moški sorodniki.²⁴⁷ Tudi analizirani blejski sodni zapisniki potrjujejo, da zapis oporok v obravnavanem času poznega 17. stoletja še ni bil ustaljena praksa. Kot samostojen civilnopravni akt se v obravnavanih virih pojavljajo redko, bistveno pogostejša so določila o imenovanju dedičev, dednih deležev in razdelitvi premoženja v kontekstu poročnih dogovorov in dogovorov o preživitkih. Iz pregledanih zapisov izhajata le dve oporočiteljici, ki sta zadnjo voljo izrazili v obliki oporoke. Katarina Marolt je po dolgi bolezni dala zapisati svojo poslednjo voljo, da bi preprečila spore med sorojenci.²⁴⁸ Druga oporočiteljica, Uršula Bergant, pa je nastopila v povsem izstopajočem primeru vzajemne, recipročne oporoke in dedovanja skupaj z možem Bastejem Bergantom.²⁴⁹ Pri tem velja poudariti, da nobena od oporočiteljic v blejskem gospostvu med letoma 1690 in 1700 ni bila vdova. Čeprav Katarinin družinski status ni jasen, ni izključeno, da je bila ob sklenitvi oporoke samska.²⁵⁰

²⁴⁵ Natančneje v vaseh Dolina (*San Dorligo della Valle*), Kroglje (*Crogole*), Boljunec (*Bagnoli della Rosandra*), Boršt (*San Antonio in Bosco*), Zabrezec (*Moceo*), Ricmanje (*San Giuseppe della Chiusa*), Log (*Log*), Prebeneg (*Prebenico*), Mačkovlje (*Caresana*) in Jezero (*San Lorenzo*).

²⁴⁶ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*.

²⁴⁷ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 89, 92, 94.

²⁴⁸ Glej poglavje 4.1.1

²⁴⁹ Glej poglavje 4.1.1

²⁵⁰ Na tem mestu je v kontekstu analize primerov glede na družinski status smiselno opozoriti na delno metodološko dilemo. Kljub upoštevanju instituta skrbništva nad spolom in predvsem običajnemu zapisovanju družinskega statusa žensk, pogosto tudi z imenom trenutnega ali pokojnega moža oziroma drugega moškega sorodnika, se pri tovrstnih zapisih zastavi vprašanje,

Kot pomemben kazalec odnosa do življenja in smrti je M. Verginella na podlagi analize starosti, v kateri so izrekli oporoke, ugotovila, da se je večina Brežanov in Brežank za oporočno odrejanje odločila ob koncu življenja, ko je to narekovala huda bolezen ali visoka starost, ki jim je preprečevala vodenje domačega gospodarstva.²⁵¹ Čeprav v obravnavane sodne zapisnike blejskega gospostva podatkov o starosti udeležencev v postopku praviloma niso zabeležili, nekateri primeri, predvsem oporočiteljev, vendarle kažejo primerljivo podobo.²⁵² Zopet velja izpostaviti primer zakoncev Bergant, ki sta oporoko, sodeč po vsebini, sklenila v zdravem stanju, in ne v visoki starosti, glede na določilo o morebitnih otrocih, ki bi se jima morda še lahko rodili.²⁵³

Podeželska okolja so v primerjavi z urbanimi območji dlje časa ostajala vpeta v tradicionalne okvire verskih vnem in oblik ljudskih pobožnosti, kar je pogosto razvidno v oporočnih klavzulah.²⁵⁴ Do prve polovice 19. stoletja so svoja imetja oporočitelji velikokrat namenjali cerkvenim institucijam.²⁵⁵ Duhovniki breških vasi so bili do začetka 19. stoletja tudi najpogostejši zapisovalci oporok, kar je verjetno prispevalo k temu, da so oporočitelji in oporočiteljice pogosto obdarili tudi cerkveno institucijo, predvsem krajevno cerkev. Zneski, odrejeni v ta namen, pa niso bili zanemarljivi.²⁵⁶ Analiza števila oporočno odrejenih maš v breških vaseh in imetja, s katerim so razpolagale ženske, je pokazala, da je bila vsota, ki so jo zapuščale krajevni cerkvi, pogosto podobna deležu, ki so ga dodelile enemu od otrok.²⁵⁷ Primerjalno lahko zopet navedemo primer oporoke Katarine Marolt, v kateri je razmeroma velik del imetja, dve tretjini premoženja v gotovini, zapustila cerkvi, župnik pa je zapisal in podpisal njeno poslednjo voljo.²⁵⁸

Čeprav je bilo oporočno odrejanje primarno gospodarsko pogojeno, M. Verginella ugotavlja, da je na nekaterih primerih zanesljivo nakazano izkazovanje prednostno čustvenih odnosov in naklonjenosti, ki jih skromne materialne razmere niso v celoti izrinile.²⁵⁹ Pri izbiri najprimernejšega prevzemnika je, odvisno od družinske dinamike, v tretjini breških primerov oporočitelja na kmetiji nasledil sin, hčeram pa je pripadla odpravščina v denarju. Če v družini ni bilo sinov, je domače gospodarstvo praviloma prevzela hči.²⁶⁰ Dedovanjski sistem na tržaškem območju od srednjega veka naprej v okviru oporočnega odrejanja ni poznal spolne

ali je odsotnost oznake družinskega položaja dovolj jasen indic za sklepanje o neporočenosti ženske. Skoraj zanesljivo lahko domnevamo, da je bilo zapisovanje tovrstnih oznak odvisno predvsem od pisarja, vsebine zapisa, statusa osebe ali drugih okoliščin.

²⁵¹ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 95.

²⁵² SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 428v–429v; SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 28, 456v–459v; SI AS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, knj. 29, 40–41.

²⁵³ Glej poglavje 4.1.1

²⁵⁴ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 135–137.

²⁵⁵ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 139–147, 149.

²⁵⁶ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 139, 168.

²⁵⁷ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 176.

²⁵⁸ Glej poglavje 4.1.1

²⁵⁹ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 261.

²⁶⁰ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 212.

diskriminacije.²⁶¹ Podoben nasledstveni model je nakazan tudi v nekaterih primerih iz blejskega gospostva v proučevanem obdobju, denimo pri izbiri hčere kot glavne dedinje v primeru odsotnosti sinov.²⁶² Čeprav so hčere v breških vaseh praviloma, a ne nujno, dedovale manjše deleže zapuščine, so prevzemale tudi zemljo in nepremičnine. Verginella ugotavlja, da se avtonomija Brežank najbolj jasno kaže pri upravljanju in razpolaganju z lastnino, pri izbirah nasledstva in drugih strategijah družinskega preživetja.²⁶³ Takšna podoba izhaja tudi iz sodnih zapisnikov blejskega gospostva iz poznega 17. stoletja, predvsem iz številnih kupoprodajnih in obligacijskih zadev kot tudi številnih pravnih, ki so zadevale premoženje in nepremično premoženje. Tako kot so bile kmečke ženske v blejskem gospostvu vpete v upniško-dolžniške posle, podobno kot moški,²⁶⁴ so v vlogi dolžnic in upnic večje vsote upravljale tudi nekatere Brežanke, mnogokrat tudi kot poročene ženske, kar nakazuje, da jim prisotnost moža ni preprečevala samostojnega razpolaganja z denarjem in ukvarjanja s kreditnimi posli.²⁶⁵

Med breškim prebivalstvom so bile izročilne pogodbe razmeroma redke. V večji meri so se namreč odločali za ženitne pogodbe, v katerih so na otroke prenesli manjši del imetja, glavino pa so razdelili šele pred smrtjo.²⁶⁶ Nasprotno pa lahko na podlagi primerov iz poznega 17. stoletja²⁶⁷ kot tudi na podlagi opravljene analize izročilnih pogodb in preživitkov na Blejskem iz srede 18. stoletja²⁶⁸ trdimo, da je bila na obravnavanem območju praksa urejanja predčasne izročitve imetja in posesti prevzemnikom ob določitvi obojestranskih obveznosti s preživitkom razmeroma razširjena. Na obeh primerjalnih območjih so med oporočnimi določili ali med dogovori o preživitku manj pogosta določila o oskrbi psihično ali fizično bolnih otrok, ki je bila tudi v dejanski stvarnosti redkeje aktualna.²⁶⁹ V pregledanih sodnih zapisnikih se je ohranilo več primerov o oskrbi sorodnikov bodisi zaradi slepote ali drugih bolezni, kar je bilo opredeljeno z določili v izročilnih pogodbah.

S postopnim oddaljevanjem žensk iz produkcijskih in pridobitvenih dejavnosti, zaposlovanjem moških v Trstu in postopnim opuščanjem starševsko nadzorovanih poročnih praks in dotalnega sistema so se spremenile tudi vloge moškega in ženske znotraj družine.²⁷⁰ Kot ugotavlja M. Verginella, teze o šibki ženski, v družbenem in gospodarskem oziru v celoti podrejeni možu, primer breških oporok ne potrjuje, predvsem zaradi ženske dejavnosti v domačem gospodarstvu.²⁷¹ Njeno tezo bi lahko brez zadržkov upoštevali tudi pri razumevanju položaja blejskih kmetic, ki so bile v proučevanem obdobju prav tako močno vpete v vsakdanja delovna opravila in domače gospodarstvo.

²⁶¹ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 233–234.

²⁶² Glej poglavje 4.1.1.

²⁶³ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 224.

²⁶⁴ Glej poglavji 5.1.1 in 5.1.2.

²⁶⁵ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 239.

²⁶⁶ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 105.

²⁶⁷ Glej poglavje 4.1.2.

²⁶⁸ Čeč, »Funkcije preživitka«, 31–44.

²⁶⁹ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 254. Glej tudi poglavje 4.1.2.

²⁷⁰ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 245.

²⁷¹ Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, str. 235.

7 Zaključek

Nekatere splošne raziskovalne hipoteze in ugotovitve iz obstoječe literature,²⁷² zastavljene predvsem na podlagi skromnega vzorca blejskih slovenskih priseg, so bile v veliki meri potrjene tudi na reprezentativnem in razmeroma večjem vzorcu vsebinsko raznolikih in pretežno civilnopравnih sodnih zapisnikov blejskega gospostva iz poznega 17. stoletja. Kot je razvidno tudi iz obravnavanih primerov, je bila poslovna in pravna sposobnost žensk v proučevanem obdobju kompleksnejša od splošnih domnev. Udejstvovanje nepriviligiranih žensk v pravnem življenju pa ni bilo pogojeno le s spolom, ampak v večji meri s pripadnostjo družbenemu stanu, družini, zakonskemu stanu in predvsem s premoženjskim položajem.

Številni primeri kupoprodajnih pogodb, obligacijskih in drugih posestnih zadev, ki prikazujejo njihovo vpetost v agrarne in neagrarne gospodarske dejavnosti, posestna, lastniška razmerja in odgovornosti za dolgove, prepričljivo ponazarjajo dejanski obseg poslovne in pravne sposobnosti nepriviligiranih žensk v kmečkih okoljih. Prav tako potrjujejo, da niso nastopale zgolj ali predvsem v pričakovanih civilnopравnih primerih, povezanih z dediščinskimi spori in oporokami, poročnimi dogovori, in zadevah, povezanih z doto. Čeprav v manjšem obsegu, so bile v obravnavanem gradivu ženske udeležene v vseh vlogah, v katerih so se sicer pojavljali moški, in sicer kot tožnice, toženke, priče, dolžnice, upnice, porokinje, nujne varuhinje svojih še mladoletnih otrok in celo kot zastopnice svojih mož ali drugih oseb v civilnopравnih in kazenskopравnih zadevah.

Čeprav je bila pojavnost poročenih žensk v primerjavi z vdovami precej manjša, pa to ne pomeni, da jim je zakonska zveza v splošnem preprečevala zastopati svoje interese in ovirala njihovo razpolaganje z imetjem, kot potrjujejo prevladujoči primeri samostojnega udejstvovanja na sodišču kot tudi nekateri primeri skupne udeležbe obeh zakoncev, zlasti v kupoprodajnih in obligacijskih zadevah, ki so bila pred sodiščem sklenjena *simul et in solidum*. Med obravnavanimi zadevami izstopajo primeri, v katerih so se kmečke ženske kot stranke v postopku sklicevale na velejski sklep, določbo rimskega prava, ki je prepovedovala intercesijo žensk. Z odrekanjem velejskemu sklepu so se številne odpovedale vsem ugodnostim in svoboščinam, ki bi se lahko nanašale na njihov spol, včasih pa so to opredelile zgolj kot odpoved »svojim pravicam«, vendar je to hkrati, odvisno od primera, lahko povečalo njihovo poslovno sposobnost.

Primerjava z breškimi vasmimi na tržaškem podeželju je pokazala nekatere vzporednice oporočnega odrejanja na obeh območjih. V primerjavi s podrobnejšimi oporokami, ki so jih ženske izrekale v poznejšem 19. stoletju, so civilnopравni zapisi blejskega sodišča iz poznega 17. stoletja precej bolj skopi. Proučevanje družinskih dinamik je oteženo že zato, ker nam zapisi pogosto ne razkrijejo niti starosti udeleženk ali kraja bivališča, s čimer bi lahko primerjali vzorce in prakse po posameznih vaseh, starosti in spolu. Primerjava je pokazala, da oporočno odrejanje, ki bi vodilo v zapis oporoke, v obravnavanem času še ni bilo ustaljena praksa.

²⁷² Predvsem izhodiščne hipoteze, ki jih je v svoji študiji o vlogi žensk na civilnopравnem področju zastavila že K. Škrubej (Škrubej, »Položaj žensk v civilnih sporih«, str. 90, 110–111).

Kljub splošni izrinjenosti žensk iz javne in politične sfere je bila njihova vloga v kmečkem okolju zaradi neposredne vpetosti v vsakdanje delovne obveznosti v okviru upravljanja kmetije, družinskega gospodarstva in prispevanja k družinski ekonomiji, zlasti v zasebni in zakonski sferi, znatna. Še posebej izstopajoča je bila takrat, kadar so kot kmečke edinke, glavne dedinje ali zaradi drugačnega, posebnega razpleta družinskih okoliščin prevzele in samostojno upravljale kmetijo. Na njihov položaj so sicer vplivali številni gospodarski in družbeni dejavniki, materialni status, opravljanje del izven domačega gospodinjstva, družinska dinamika, povezana z relativno visoko smrtnostjo, številom otrok in številom posameznikov znotraj družine.

Zvezani sodni protokoli blejskega patrimonialnega sodišča, ki vključujejo tudi nekaj gradiva o težjih kazenskih primerih, so kljub razmeroma skopi in shematski naravi pomemben in poveden vir za proučevanje razmer neprivilegiranih žensk v zgodnjem novem veku. Analiza je podrobno preučila eno desetletje, zato je bila vsebinsko zastavljena razmeroma široko. V prihodnje bi bilo smiselno z ožjim tematskim fokusom preučiti daljše časovno obdobje na podlagi virov več ustvarjalcev.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS, SI AS 721, Gospodstvo Bled, Iustitalia, knjigi 28 in 29.

Objavljeni viri

Bizjak, Matjaž, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. 5, Urbarji briksenske škofije 1253–1464*.

Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Golec, Boris, »Ljubljansko škofijsko gospodstvo (Pfalz) – zakladnica slovenskih sodnih priseg (1752–1811).« *Arhivi*, 28, št. 2, 2005, str. 239–312.

Klinar, Klemen (ur.), *Kako se pri vas reče? Hišna imena v naseljih Bohinjska Češnjica, Jereka, Podjelje, Srednja vas v Bohinju, Stara Fužina in Studor*. Bohinjska Bistrica: Občina Bohinj, 2021.

Ribnikar, Peter, *Slovenske podložniške prisege patrimonialnega sodišča Bled*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1976.

Valvasor, Janez Vajkard. *Čast in slava vojvodine Kranjske VI*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2010.

Virtualna arhivska čitalnica, VAC: SI AS 176/L/L107/g/A12.

Literatura

Beguš, Ines, »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v zgodnjem novem veku: historiografski pregled po slovenskih pokrajinah.« Panjek, Aleksander, Žarko Lazarevič (ur.), *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018, str. 51–74.

Ceklin, Franc, »Bohinj pod blejskim gospodstvom na začetku 17. stoletja.« Dežman, Jože (ur.), *Bohinjski zbornik*. Radovljica: Skupščina občine, 1987, str. 46–60.

Čeč, Dragica, »Svoje prsi pokažem raje hudiču kot tebi!« O detomoru kot enem izmed načinov ravnanja ob nezaželeni nosečnosti, o socialnih vezeh in strategijah branjenja pred sodiščem na podlagi primerov iz 18. stoletja na Kranjskem.« Žižek, Aleksander (ur.), *Ženske skozi*

- zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 293–301.
- Čeč, Dragica, »Funkcije govorice in njihovih nosilcev v podeželskih skupnostih.« *Acta Histriae*, 19, št. 4, 2011, str. 703–728.
- Čeč, Dragica, »Funkcije preživitka in družbena realnost preživitkarjev.« *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 63, št. 2, 2023, str. 31–44.
- Čeč, Dragica, »Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve?: spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja.« *Acta Histriae*, 15, št. 2, 2007, str. 415–440.
- Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Dostopno na: <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB#0>.
- Dolinar, France M., Aleš Gabrič, Boris Golec, Miha Kosi, Tomaž Nabergoj, Mateja Rihtaršič, *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova Revija, 2011.
- Eriksson, Magnus, Barbara Krug Richter, *Streitkulturen. Gewalt, Konflikt und kommunikation in der ländlichen Gesellschaft (16.–18. Jahrhundert)*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2003.
- Farge, Arlette, Natalie Zemon Davis (ur.), *Geschichte der Frauen. 3, Frühe Neuzeit*. Frankfurt, New York, Paris: Campus Verlag, 1994.
- Golec, Boris, »Ljubljanski malefični red iz leta 1514 v sodni praksi.« Budna Kodrič, Nataša (ur.), *Malefične svoboščine Ljubljančanov=Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn: ljubljanski kazenski sodni red: 1514*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Graz, Institut für österreichische Rechtsgeschichte und europäische Rechtsentwicklung der Karl-Franzens-Universität, 2004, str. 107–123.
- Golec, Boris, »Matevž Režen pl. Segalla (1665–1722) – od podložniškega otroka s Sorškega polja do zgornjesavskega gospoda.« *Kronika*, 64, št. 3, 2016, str. 413–440.
- Gornik, Franc, *Bled v fevdalni dobi*. Bled: Zavod za napredek turizma Bled, 1967.
- Grafenauer, Bogo, Kosezi in »koseška« krajevna imena v Veliki Karantaniji z mejami okr. 1000. Blaznik, Pavle, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan, Fran Zwitter (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 2, Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, priloga.
- Grahornik, Matjaž. *Zapuščinski inventar po Janezu Jakobu grofu Khislu iz leta 1690*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2019.
- Hahn, Sylvia, »Witwe/r.« Jaeger, Friedrich (ur.), *Enzyklopädie der Neuzeit*. 15. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2012, str. 182–189.
- Hammer-Luza, Elke, »Weil es schon der dritte Fall gewesen sey: Das Delikt des Kindsmordes und seine Motive in Österreich von der Frühen Neuzeit bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts.« *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs*, 9, št. 1 2019, str. 207–226.
- Hauptmann, Ljudmil, »Razvoj družabnih razmer v Radovljiskem kotu do krize petnajstega stoletja.« *Zgodovinski časopis*, 6, 1952, str. 270–284.
- Hodnik, Urška, *Planšarstvo v Zgornjih bohinjskih planinah: Diplomsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2016.
- Hofmann, Jochen, Christian Wolkersdorfer, *Der historische Bergbau im Montafon*. Schruns: Eigenverlag Stand Montafon, 2013.
- Hudelja, Niko, *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2016.
- Jarzebowski, Claudia, »Geschlechtvormundschaft.« *Enzyklopädie der Neuzeit*. 4. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, (2007), str. 651–653.
- Kambič, Marko, »Kazenskopravni položaj žensk v zgodnjem novem veku skozi prizmo ljubljanskih Malefičnih svoboščin.« Ferle, Mojca in Irena Žmuc (ur.), *Knjiga, znanje, razum: od protestantizma do razsvetljenstva: (1500–1800): prispevki z znanstvenega posveta ob razstavi, 7. in 8. oktober 2020*. Ljubljana: Mestni muzej, 2021, str. 36–55.

- Kambič, Marko, »Organizacija sodišč na slovenskem ozemlju v 16. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko.« *Arhivi*, 19, št. 1/2, 1996, str. 1–17.
- Kambič, Marko, »Razvoj kazenskega prava na Slovenskem do leta 1848.« *Malefične svoboščine Ljubljančanov = Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn: ljubljanski kazenski sodni red: 1514*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv; Graz, Institut für österreichische Rechtsgeschichte und europäische Rechtsentwicklung der Karl-Franzens-Universität, 2004, str. 193–221.
- Kambič, Marko, *Recepcija rimskega dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Korošec, Damjan, Katja Škrubej, »Posebna inkriminacija detomora: od kod in kam?« *Zbornik znanstvenih razprav*, 77, št. 1, 2017, str. 77–117.
- Kos, Dušan, *Zgodovina morale*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015–2016.
- Košir, Matevž, »Čarovniški procesi na Slovenskem.« *Tratnik-Volasko, Marjeta, Matevž Košir, Čarovnice: predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995, str. 153–260.
- Kranjc, Janez, *Latinski pravni reki*. Ljubljana: GV založba, 2006.
- Langer-Ostrawsky, Gertrude, »Agrargeschichte als Geschlechtergeschichte?« *Langthaler, Ernst, Josef Redl (ur.), Reguliertes Land. Agrarpolitik in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1930–1960*. Studien Verlag, 2005, str. 213–220.
- Makarovič, Marija, *Medsebojna pomoč na vasi na Slovenskem*. Ljubljana, Muta, Gorenje, 1979.
- Melik, Anton, *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950.
- Novak, Anka, »Življenje in delo planšarjev v bohinjskih gorah.« *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 29, št. 3/4, 1989, str. 121–152.
- Oman, Žiga, *Maščevanje kot pravni običaj sistema reševanja sporov na Slovenskem v zgodnjem novem veku: Doktorska disertacija*. Maribor: Univerza v Mariboru, 2018.
- Pečnik, Lucija, *Ženska v sodnih zapisnikih gospostva Bled v poznem 17. Stoletju: Magistrsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2024.
- Pleterski, Andrej, *Župa Bled: nastanek, razvoj in prežitki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.
- Prasch, Helmut, »Fleiß und Weisheit der Bäuerin.« *Dinklage, Karl (ur.), Geschichte der Kärntner Landwirtschaft. Kärntens Landwirtschaft zwischen Technik und Markt. Bäuerliche Volkskunde Kärntens. Volkstracht, Volkstanz in Kärnten*. Klagenfurt, J. Heyn, 1966, str. 105–167.
- Remec, Meta, »Začetki pokojninskega zavarovanja kmetov: od preužitka do zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju.« *Šorn, Mojca (ur.), Starost – izzivi historičnega raziskovanja*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 77–104.
- Rjazancev, Aleksander, »Po poti železarskega Bohinja.« *Železar*, V, št. 2, 1963, str. 43–67.
- Scheutz, Martin, »Gerichtsakten.« *Pauser, Josef, Martin Scheutz, Thomas Winkelbauer. Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert): Ein exemplarisches Handbuch*. München, Wien: R. Oldenbourg Verlag, 2004, str. 561–571.
- Simič, Vladimir, Makarovič Gorazd, »Preživitev.« *Baš, Angelos (ur.), Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, (2004), str. 472.
- Sketelj, Polona, »Majar.« *Baš, Angelos (ur.), Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, (2004), str. 304.
- Škrubej, Katja, »Courtroom oaths and patrimonial court in 18th-century Carniola: vestiges of *ius proprium** and local autonomy (The case of the Estate of Veldes/Bled).« *Lex localis: revija za lokalno samoupravo*, 10, št. 3, 2012, str. 203–228.
- Škrubej, Katja, »Položaj žensk v civilnih sporih v okviru gorskih pravnih patrimonialnih sodišč v 17. in 18. stoletju.« *Verginella, Marta (ur.), Dolga pot pravic žensk: pravna in politična*

- zgodovina žensk na Slovenskem*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Studia humanitatis, 2013, str. 89–114.
- Škrubej, Katja, »Rechtsräume als (Fragestellungs-)Konzept und Versuch einer Rechstraumtypologie im Rahmen der slowenischen Rechtsgeschichte.« Jerše, Sašo, Kristina Lahl (ur.), *Endpunkte. Und Neuanfänge: geisteswissenschaftliche Annäherungen an die Dynamik von Zeitläuften*. Köln, Böhlau, 2022, str. 53–65.
- Škrubej, Katja, »Sodne prisege kmetov gospostva Bled.« Vidic, Marko (ur.), *Blejski grad: 1000 let prve omembe*. Bled: Muzejsko društvo, Zavod za kulturo; Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 41–54.
- Škrubej, Katja, *Pravo v zgodovini: s poudarkom na razvoju na današnjem slovenskem prostoru: odlomki virov s komentarji*. Ljubljana: GV založba, 2010.
- Štih, Peter, »Tisoč let od prve omembe Blejskega gradu (1011–2011) in začetki blejskega gospostva škofov iz Briksna.« *Blejski grad: 1000 let prve omembe*. Bled: Muzejsko društvo, Zavod za kulturo; Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 2011, 9–25.
- Terpin, Marija, »Marina Melhiorca – pomočnica tatov: proces proti tolpi tatov in tihotapcev 1729–1731.« *Idrijski razgledi*, 52, št. 2, 2007, str. 84–99.
- Ulbrich, Claudiam »Überlegungen zur Erforschung von Geschlechterrollen in der ländlichen Gesellschaft.« *Historische Zeitschrift*, 18, 1995, 359–364.
- Verbič, Marija, ARS, SIAS 721, Gospostvo Bled, Iustitalia, Arhivski popis fonda. Ljubljana, 1960.
- Verginella, Marta, *Ekonomija odrešenja in preživetja: odnos do življenja in smrti na tržaškem podežlju*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, 1996.
- Vilfan, Sergij, »Agrarna premoženjska razmerja.« Blaznik, Pavle, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan, Fran Zwitter (ur.). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 2, Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1980, str. 403–479.
- Vilfan, Sergij, »Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju.« Blaznik, Pavle, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan, Fran Zwitter (ur.). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 2, Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, str. 279–353.
- Vilfan, Sergij, »Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (XVI.–XIX. stoletje).« *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 27–86.
- Vilfan, Sergij, *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.
- Vilfan, Sergij, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije; Kranj: Gorenjski tisk, 1999.
- von Wolfskron, Max, »Beitrag zur Geschichte des Tiroler Erzbergbaues in den Jahren 1595–1617.« *Zeitschrift des Ferdinandeums für Tirol und Vorarlberg*, 42, št. 3, 1898, str. 297–335.
- Wunder, Heide, »Herrschaft und öffentliches Handeln von Frauen in der Gesellschaft der Frühen Neuzeit.« Gerhard, Ute (ur.), *Frauen in der Geschichte des Rechts*. München, Beck, 1997, str. 28–54.
- Wunder, Heide, *Er ist die Sonn, sie ist der Mond: Frauen in der Frühen Neuzeit*. München: C. H. Beck, 1992.
- Zwitter, Žiga, »Eine Wissensgeschichte der Wiesen und Weiden im Südosten der Alpen im 16. und im frühen 17. Jahrhundert.« *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 128 št. 1, 2020, str. 49–82.
- Zwitter, Žiga, »Subsistence, prosperity and abandonment of Alpine isolated farms in the dynamic 17th century environment: Case study from the Upper Savinja Valley with special emphasis on tenants' inventories.« *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 11, 2015, str. 139–181.

SUMMARY

Women in the Seignury of Bled/Veldes in the Late 17th Century: Analysis of Bound Court Minutes

Lucija Pečnik

The article deals with the situation of unprivileged women in the seignury of Bled/Veldes, based on a systematically reviewed part of the bound court minutes from the patrimonial court of Bled and, exceptionally, the territorial court, among which civil law proceedings and related disputes predominate and criminal law proceedings occur rarely. Given the extensive sample of analysed material from 1690 to 1700 and almost 1,500 pages, the results are supported by a statistical analysis, which showed that entries in the court minutes of the Bled seignury that include women were significant, amounting to 20% on average.

From the discussed material it follows that the occurrence of married women was lower compared to widows, which does not mean that marriage generally prevented them from representing their interests or managing their property. This is confirmed by numerous cases of independent involvement in court and cases of joint participation of both spouses, particularly in cases of sales and obligatory acts made before the court. In most of the analysed cases, women represented their interests in court independently, and in some instances, they also appeared with full responsibility as guardians of their underage children or as representatives of their husbands or other individuals in both civil and criminal cases. In some cases, they also took on the responsibility for negotiating and settling with creditors or debtors. In some proceedings, unprivileged women invoked the Velleian senate decree, a provision of Roman law, that prohibited the intercession of women, and renounced it. By doing so, they waived all benefits and privileges that might have been associated with their gender.

The legal and business capacity of farm women was largely conditioned by their direct involvement in labour and family economy. The disputes regarding ownership rights and the disputed use of land, in which they predominantly appeared as plaintiffs, as well as numerous cases of transferring agricultural land into the possession of another person, are also eloquent about women's involvement in agrarian and non-agrarian economic activities in the examined sources. Interesting cases indicate that women engaged in activities where their involvement might not have been expected, such as forestry work and charcoal production.

The relatively rare criminal law proceedings, particularly cases involving more serious delicts, provide more detailed insights. Among these, a case involving an extensive court hearing in a case of infanticide stood out in the analysed period. In minor criminal cases, farm women were most frequently involved in matters of insult and defamation. At the village community level, their situation and role were significantly influenced by their reputation within the local society and their immediate family, which was closely tied to the role of rumours. This is evident from numerous attempts to protect their reputation, which resulted in many lawsuits.

Farm women were not only present in expected civil law cases, such as dowries, inheritance, and related disputes but also, as confirmed by an analysis of cases drawn from extensive archival material, participated in all types of civil law cases in which men were otherwise involved, although in significantly fewer cases. Their ability to participate in legal life was not determined solely by gender, but to a greater extent by social status, family, marital status, and above all, financial status. The analysis showed that the court protocols of the Bled patrimonial court, which also include some material on more serious criminal cases, despite their sparse and schematic nature, are an important and informative source for studying the situation of unprivileged women.

Sonja Svoljšak

Knjižnica Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem in začetki licejske knjižnice

SVOLJŠAK, Sonja, dr., bibliotekarka, Narodna in univerzitetna knjižnica, SI-1000 Ljubljana, Turjaška ulica 1, sonja.svoljsak@nuk.uni-lj.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7854-0651>

Knjižnica Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem in začetki licejske knjižnice

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 3-4, str. 334–354, 48 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek: jezik (Sn. (En., Sn., En.)

CC BY-SA

Knjižnica Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem predstavlja specifičen pomnik organiziranega razsvetljskega prizadevanja za ekonomske reforme ter razvoj uporabnih ved in naravoslovja na današnjem slovenskem ozemlju. V prispevku je predstavljen pregled povezav med družbino knjižnico in začetki licejske knjižnice. Pregledana sta obseg in vsebina zbirke s posebnim ozirom na družbine temeljne dejavnosti in interese. Ker je knjižnica nastajala iz rednih dotacij deželno knežje zbornice, stanovskega domestikalnega fonda in vladnih sredstev, pa tudi s pomočjo donacij posameznih članov, je zbirka analizirana tudi s stališča znamenj provenienc ter dokumentov, ki pričajo o izvoru knjig in njihovem kroženju med osebnimi zbirkami članov družbe, drugimi tedanjimi zbirkami in družbino knjižnico. Ocenjen je pomen knjižnice Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti v kontekstu aktualnosti njene vsebine za licejsko knjižnico.

Ključne besede: Družba za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem, knjižnica, licejska knjižnica

SVOLJŠAK, Sonja, PhD., Librarian, National and University Library, Turjaška ulica 1, 1000 Ljubljana, sonja.svoljsak@nuk.uni-lj.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7854-0651>

The Library of the Society for Agriculture and Applied Arts in Carniola and the Beginnings of the Lyceum Library

Zgodovinski časopis, (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 3-4, pp. 334–354, 48 notes.

Language: Sn. (En., Sn., En.)

CC BY-SA

The library of the Society for Agriculture and Applied Arts in Carniola represents a specific monument of the organized Enlightenment effort for economic reforms and the development of applied sciences and natural sciences in present-day Slovenian territory. The article presents an overview of the connections between the Society's library and the beginnings of the Lyceum library. The scope and content of the collection are reviewed with special attention to the Society's core activities and interests. Since the library was established from regular grants from the Provincial Chamber, the Estates Domestic Fund and government funds, as well as with the help of donations from individual members, the collection is also analysed from the point of view of provenances and documents that testify to the books' origin and their circulation among the personal collections of the society members, other collections of the time and the Society's library. The significance of the library of the Society for Agriculture and Applied Arts in Carniola is assessed in the context of the relevance of its content for the Lyceum library.

Keywords: The Society for Agriculture and Applied Arts in Carniola, Lyceum Library

Uvod

Družba za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem¹ je bila leta 1767 ustanovljena na pobudo cesarskega dvora po vzoru podobnih družb v Evropi, predvsem bernske Die Ökonomische Gesellschaft in bretonske Societe d'Agriculture de Commerce et des Arts.² Sprva je delovala v okviru deželnega komerčnega konsesa, leta 1769 pa je kot posvetovalni organ postala neposredno podrejena kranjskemu deželnemu glavarstvu z namenom, da bi v skladu s tedanjimi razsvetljskimi političnoekonomskimi doktrinami pripomogla k povečanju in izboljšanju kmetijske proizvodnje ter manufakturne dejavnosti na Kranjskem. Zasnovana je bila kot akademska institucija, financirana iz javnih sredstev, povezovala pa naj bi se z drugimi tedaj delujočimi ustanovami širom Evrope, predvsem pa s sorodnimi družbami, ki jih je cesarica Marija Terezija v istem obdobju ustanovila na Češkem, Moravskem, v Zgornji Avstriji, Spodnji Avstriji in na Tirolskem. Med osnovnimi družbinimi cilji je bilo proučevanje kakovosti in narave terena, intenzifikacija obdelave zemlje in uvajanje novih metod pognojevanja, promocija novih pridelkov ter krmilnih industrijskih rastlin (na primer krompirja, lanu, konoplje in murv), razvoj čebelarstva, uvajanje novih metod izkoriščanja gozdov in lesa oziroma nadomestitev lesa z drugimi kurivi in gradbenimi materiali (na primer premogom, šoto in škrljajcem) ter razvoj obrtništva oziroma manufakturnih dejavnosti s pomočjo spodbujanja in promocije inovacij, raziskav in poskusov na posameznih področjih dejavnosti.³ S pomočjo družbe je bila na ljubljanskem jezuitskem kolegiju ustanovljena tudi stolica za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko, posamezni člani družbe pa so poučevali tudi na drugih tamkajšnjih stolicah. Med članstvom družbe so prevladovali pripadniki tedanjih zemljiških posestnikov, uradništva ter premožnejšega meščanstva in duhovščine iz redov, ki so upravljali večja posestva. Člani družbe so bili na primer pripadniki družin Auersperg, Lichtenberg, Apfaltrer, Hohenwart, Rosenberg, Mühlbacher, Taufferer, Hallerstein, Breckerfeld in Lambert ter posamezniki, kot na primer Giovanni Antonio Scopoli, Gabrijel Gruber, Anton Tomaž Linhart, Žiga Zois, Blaž Kumerdej, Peter Pavel Glavar, Pompej Brigido, Balthasar Hacquet, Janez Blagaj, Mihael Gottlieb Raigersfeld, Sigismund Gal-

¹ Njen razvoj in delovanje je v diplomskem delu, ki je bilo leta 2006 objavljeno kot daljši znanstveni članek, podrobno raziskala in opisala Ema Umek.

² Umek, *Kranjska kmetijska družba*, 2006, str. 3.

³ Sušjan in Južnič, *The Carniolan Society*, 2018, str. 109.

lenberg, Maria Dizma Barbo - Waxenstein in Valentin Modesti. Družba je imela tudi posamezne častne člane iz drugih sorodnih in akademskih ustanov, na primer Francesca Griselinija iz Benetk, profesorja ekonomije v Göttingenu Josepha Beckmanna in učitelja kameralističnih in policijskih ved na dunajskem Terezijanišču Karla Zallheima.⁴ Financirala je raziskave, objave in poskuse posameznih članov, izdajala pa je tudi lastni publikaciji. To sta bili *Sammlung nützlicher Unterrichte der Agrikulturgesellschaft in Krain* (1770–1776) in časnik *Wöchentliche Kundschaftsblatt des Herzogtums Krains* (1775–1776), ki je bil predhodnik *Laibacher Zeitung*.

Eden od pripomočkov za družbino delovanje je bila njena knjižna zbirka. V temeljnem viru, ki opisuje začetke, zgodovino in razvoj licejske knjižnice oziroma kasnejše Cesarskokraljeve študijske knjižnice, je Konrad Stefan povzel osnovne podatke o nastanku, zgodovini in usodi te zbirke, ki je po družbinem razpadu postala del licejske knjižnice. Zapisal je, da je »družba ob znatnih stroških oziroma s pomočjo svojih članov postopno nabavljala pretehtan izbor ekonomskih in fizikalnih knjig, še zlasti s področij stavbarstva, mehanike, botanike, prirodropisa, rudarstva in kmetijstva«. Njena zbirka, ki je del nastajajoče licejske knjižnice postala leta 1787, naj bi po Stefanovih podatkih obsegala 572 del v 2086 zvezkih.⁵ Družbino knjižnico ali posamezne knjige mestoma v različnih kontekstih omenjajo tudi razni kasnejši prispevki in objave,⁶ nikoli pa ni bila podrobneje analizirana in kontekstualizirana.

Eno od pogosto prezrtih dejstev v zvezi z zbirko Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem je, da se je pojavila v prvih dveh pobudah in programih za ustanovitev javne študijske knjižnice.⁷ V prispevku bo zato najprej predstavljen pregled omenjenih pobud in z ustanovitvijo licejske knjižnice povezanih prizadevanj, pri katerih so sodelovali posamezni člani družbe. V nadaljevanju bosta pregledana obseg in vsebina zbirke glede na dejavnosti družbe. Ker je knjižnica nastajala iz rednih dotacij deželno knežje zbornice, stanovskega domestikalnega fonda in vladnih sredstev, pa tudi z donacijami posameznih članov, bodo pregledane knjige in dokumenti, ki pričajo o izvoru knjig in njihovem kroženju med osebnimi zbirkami članov družbe, drugimi tedanjimi zbirkami in družbino knjižnico. V sklepnem delu bo ocenjen pomen knjižnice Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti v kontekstu aktualnosti njene vsebine za licejsko knjižnico.

Družba za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem ter ustanavljanje licejske knjižnice

Čeprav naj bi odlok cesarice Marije Terezije glede knjig, ki so bile rešene iz pogorelega jezuitskega kolegija in namenjene bodoči javni študijski knjižnici, izviral iz leta 1774, v katero večina literature postavlja tudi začetek licejske knjižnice, pa

⁴ Umek, *Kranjska kmetijska družba*, 2006, str. 3.

⁵ Stefan, *Zgodovina*, 2009, str. 15.

⁶ Umek, *Kranjska kmetijska družba*, 2006, Sušjan in Južnič, *The Carniolan Society*, 2018, Svoljšak in Kocjan, *Provenience*, 2013, Vidmar, *Izbor*, 2018, Svoljšak, *Avtorji in bralci*, 2018, Vidmar, *Knjižnice na Slovenskem*, 2022.

⁷ Kodrič-Dačić, A. T. Linhart, 2005.

se je resnejše logistično načrtovanje v zvezi z njeno formalno vzpostavitvijo, ureditvijo, vsebino in upravljanjem začelo šele v osemdesetih letih. Prva podrobneje razdelana pobuda je 27. aprila 1784 prišla prav od predsednika Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem, grofa Jurija Jakoba Hohenwarta. Oblastem na Dunaju je namreč predlagal, da bi se obstoječe ljubljanske knjižnice združile v javno študijsko knjižnico. V zvezi s tem je predlagal, da bi družba za 1200 goldinarjev odkupila Auerspergovo knjižnico, jo združila z nastajajočo licejsko in semeniško knjižnico ter jo namenila javnosti. Tako je 6. maja 1784 Hohenwart z Dunaja prejel navodilo, naj pobudo skupaj s katalogom omenjene knjižnice in kratkim orisom svojih pogledov na konkretne okoliščine v luči javne dostopnosti pošlje guberniju v Gradec, pri čemer so mu obljubili vso podporo. Njegovo poročilo z dne 23. maja 1784 se je glasilo: »Zamisel je, da zbirko knjig, ki jo je nabavila Družba za kmetijstvo, namenimo javni uporabi oziroma se to postavi javna knjižnica. V ta namen se prosi za del praznega prostora odpravljenega jezuitskega kolegija, kjer bi se postavila zgradba knjižnice, za katero kmetijska družba zmore sama pokriti stroške, in sicer iz lastnega fonda ter nakazanih prilivov. Če gubernij dovoljenja za to ne bi dal, bi knjižnico lahko umestili v zgradbo semenišča ali v stanovsko gimnazijo. Nadzor nad njo velja poveriti upokojenemu bivšemu jezuitu ob upoštevanju gubernijske odredbe 15. oktobra 1783, ki ureja zaposlovanje nekdanjih jezuitov v državnih službah. Dodati mu je potrebno pomočnika in slugo v zameno za brezplačno bivanje v knjižnični zgradbi ter dodeliti plačo, kot jo sedaj prejema bibliotekar v semenišču, to je 180 goldinarjev letno. Povečanje oziroma dopolnitev v vseh strokah še pomanjkljivega fonda bi deloma lahko pokrila kmetijska družba, deloma pa lahko pričakujemo, da Njegovo Veličanstvo ne bo temu namenilo samo knjižnih zbirk razpuščenih samostanov in tistih, ki jih je potrebno še razpustiti, ampak bo tako kot drugim deželam najmilostljiveje blagovolilo odrediti primeren znesek. V nadaljevanju lahko prav tako z utemeljenimi razlogi pričakujemo, da bodo tudi nekateri zasebniki, naklonjeni splošni koristi, prispevali v ta namen«. ⁸

Štiriindvajsetega maja 1784 je bil na gubernij za Notranjo Avstrijo z ljubljanskega okrožnega urada poslan še obširnejši in natančnejši načrt za vzpostavitev javne študijske knjižnice v Ljubljani, vključno z načrtom za njeno financiranje in zagotavljanje kadra. Pod načrt se je podpisal kresijski poglavar Anton Taufferer, vendar naj bi ga sestavil Anton Tomaž Linhart. Oba sta bila tudi člana Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti. Po tem predlogu naj bi se v javno študijsko knjižnico združile knjižnica ljubljanskega semenišča, knezoškofijska zbirka knjig v Gornjem Gradu, gimnazijska knjižnica oziroma ostanki nekdanje jezuitske knjižnice, knjižnica Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti, družinska knjižnica knezov Turjaških (ki jo bo v te namene odkupila kmetijska družba), knjižnice bistrških kartuzijanov, velesovskih in mekinjskih nun, knjižnica razpuščenih ljubljanskih avguštincev eremitov, knjižnica ljubljanskih frančiškanov, knjižnici ljubljanskih bosonogih avguštincev in kapucinov in zasebne knjižnice posameznih (znanih in potencialnih) donatorjev. Poudarek načrta je bil na vsebinski skladnosti zbirke s

⁸ Ibid., str. 360.

potrebami predavateljev na liceju in na dobri zastopanosti naravoslovnih ved. Načrt je imel značilne razsvetljenske poteze, saj je v njem knjižnica predstavljala »dosegljiv pripomoček, ki bi utegnil služiti razsvetljevanju« ter »usmerjanju ljudi v нравno življenje in učenju ubogljivosti nasproti zakonu predvsem s pomočjo prosvete«. ⁹

Linhartov predlog o ustanovitvi knjižnice v Ljubljani je gubernij načeloma sprejel, za njegovo uresničenje pa naj bi poskrbela prav Družba za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem. ¹⁰ Ta se je tudi resno lotila priprav na gradnjo knjižničnega poslopja in 15. februarja 1785 je Linhart v pismu Martinu Kuraltu optimistično zapisal, da knjižnica končno nastaja. Kmetijska družba je izdelala tudi podroben načrt za knjižnico in predračun stroškov ter ga 15. marca 1785 predložila oblastem. ¹¹

Vendar uresničitve ni doživel nobeden od družbinih predlogov in načrtov. Zato sta bila vsebinska podoba in obseg – kot je ob analizi Linhartovega predloga ugotovila Eva Kodrič-Dačić – z dekretom dvorne študijske komisije z dne 15. januarja 1791 ustanovljene licejske knjižnice daleč od razsvetljenske vizije Antona Tomaža Linharta oziroma Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem. Splet političnoekonomskih okoliščin, predvsem prekinitve cesarske podpore Družbi za kmetijstvo in uporabne umetnosti, ob hkratni načrtni ekonomskopolitični centralizaciji, je posredno in neposredno povzročil, da je družbino delovanje leta 1785 zamrlo. S tem so se končala tudi njena patriotska prizadevanja in pobude, vključno s tistimi, ki so bile neposredno povezane z vzpostavitvijo javne študijske knjižnice na Kranjskem oziroma licejske knjižnice. Leta 1787 je bila družba razpuščena. Njeno prihranjeno premoženje je prešlo v običajni dolžniški fond, njena zbirka knjig pa je bila z visoko odredbo 6. avgusta 1787 (29. oktobra 1787 odredba gubernija) namenjena nastajajoči licejski knjižnici in je bila spravljena pod štiri spodnje oboke gimnazijske zgradbe pri Sv. Jakobu. Leta 1789 je prvi licejski knjižničar Franz Wilde v zvezi z zbirko zapisal: »Odkar je bila razpuščena Družba za kmetijstvo, je osirotela tudi knjižna zbirka; vselili so se prah, plesen in trohnoba in dediščina razsvetljenstva je zapadla v kar se da klavarno stanje. Nihče se ni pobrigal za potrebno nego knjig; ostale so zaprte in prepuščene zobu časa. Pri združevanju samostanskih knjižnic z licejsko so knjige neprevidno in brez vsakršnega reda postavljali ene zraven drugih.« ¹²

Današnji obseg zbirke ter ohranjeni katalogi in popisi

Konrad Stefan na podlagi Wildejevega popisa družbine zbirke iz leta 1788 navaja, da je bilo po razpadu družbe leta 1787 v nekdanjo gimnazijsko zgradbo predanih 572 del v 2086 zvezkih. ¹³ Zbirko je spremljal abecedni katalog, ki ima (tako kot posamezne knjige iz zbirke) na notranji strani sprednje platnice grafični

⁹ Ibid., str. 369.

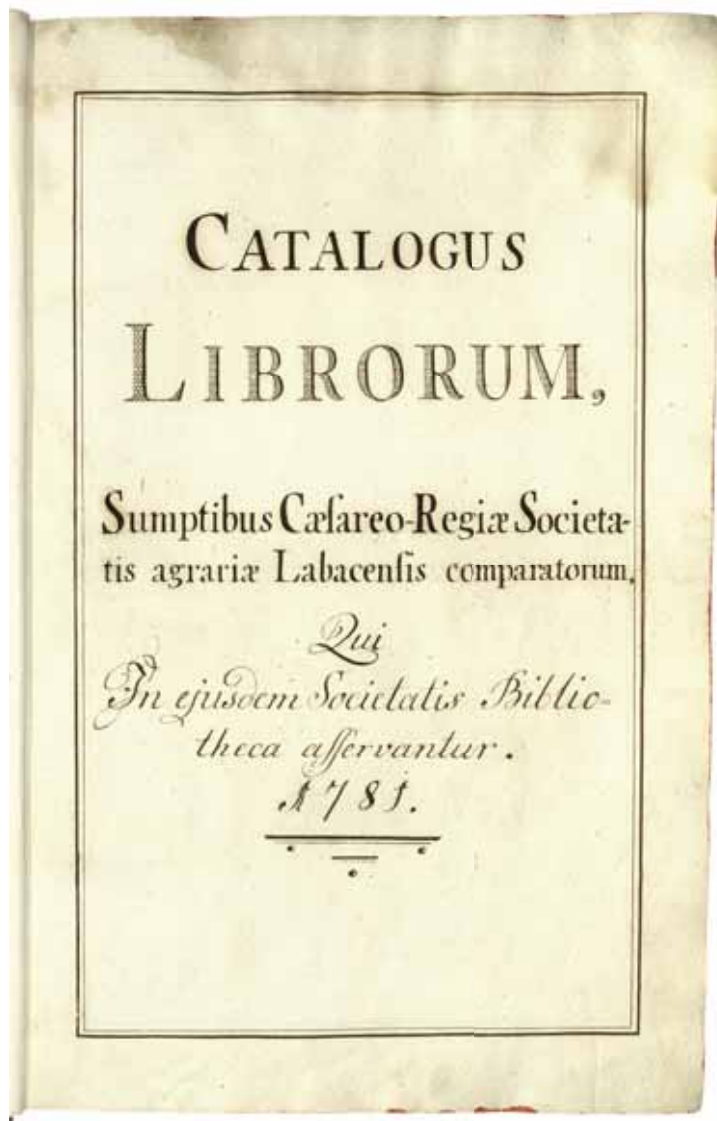
¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., str. 371.

¹² Stefan, *Zgodovina*, 2009, str. 13–15.

¹³ Ibid.

ekslibris z družbinim motom: *Omnis in hac certam regio iacit arte salutem* (glej sliko 1).¹⁴ Katalog obstaja tudi v prepisu, ki pa ni povsem identičen izvirniku (glej sliko 2).¹⁵ K obema je priložen še dodatek s popisom dvajsetih iz zbirke izločenih del (glej sliko 3).¹⁶

Slika 1: Ekslibris Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem in naslovna stran *Catalogus Librorum, Sumptibus Casareo-Regiæ Societatis agrariæ Labacensis comparatorum, qui in ejusdem Societatis Bibliotheca asservantur* iz 1781 (NUK Ms 1933)

¹⁴ *Catalogus Librorum*, 1781.

¹⁵ *Bücherkatalog*.

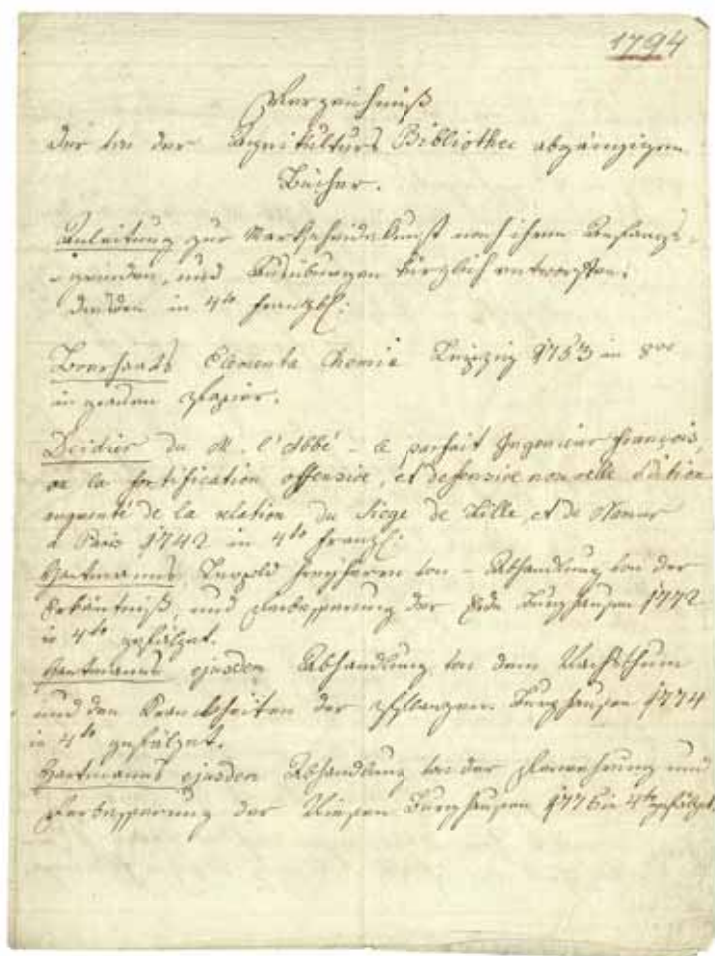
¹⁶ *Verzeichniß*.

Slika 2: *Bücherkatalog der kaiserl. königl. ökonomischen Gesellschaft in Krain (1)*, (NUK, Ms 1933)

V Wildejevem popisu licejske knjižnice je zbirka Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem na drugem zaporednem mestu (glej sliko 4).¹⁷ Popis je urejen po formatih (folianti, kvarti, oktavi), znotraj posameznih formatov pa po abecedi. Na koncu je še dodatek s seznamom nevezanega gradiva in rokopisov, med katerimi so tudi družbini zborniki ter Linhartov *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*, ki je nastal s finančno

¹⁷ [Wilde], *Verzeichniß*, 1788.

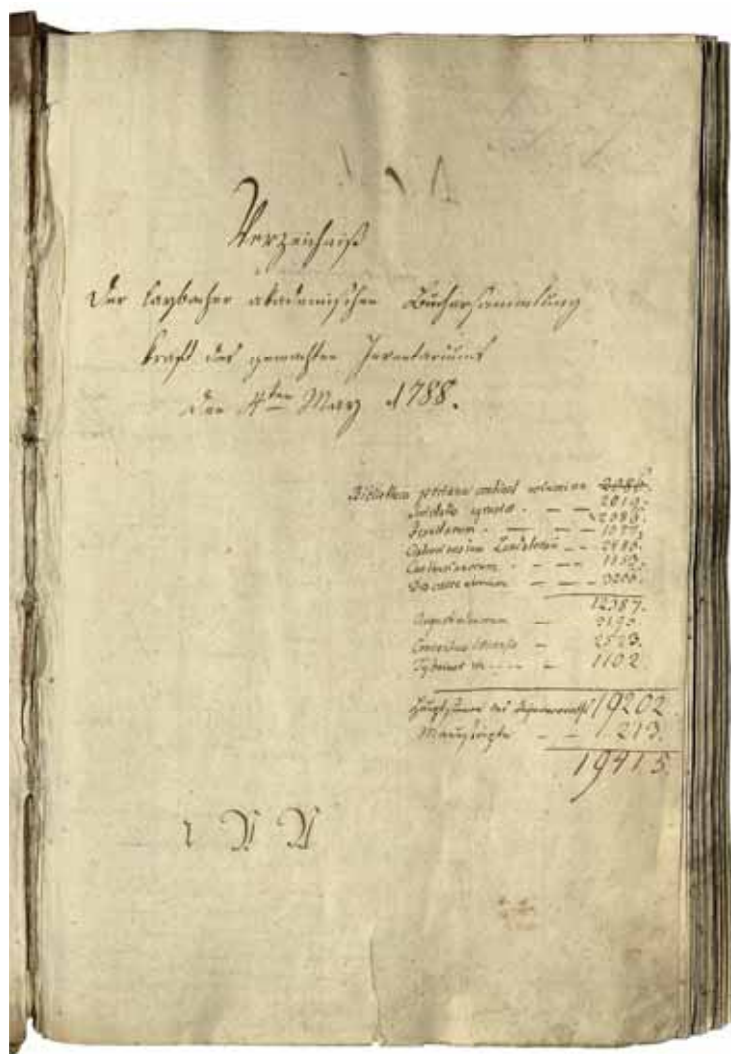

Slika 3: Verzeichniß der von der Agrikulturs Bibliothec abgängigen Bücher iz 1794 (NUK, Ms 1933)

pomočjo Družbe (glej sliko 6).¹⁸ Skupni seštevek vseh naslovov v Wildejevem popisu je tako 591. Vendar je natančnejši pregled seznama ob rekonstrukciji zbirke pokazal nekoliko drugačen obseg. Število naslovov identificiranih tiskanih knjig in rokopisov je 682, 62 naslovov, ki jih navajajo navedeni katalogi in popisi, pa v današnji zbirki, kakršno hrani NUK, ni bilo najdenih.

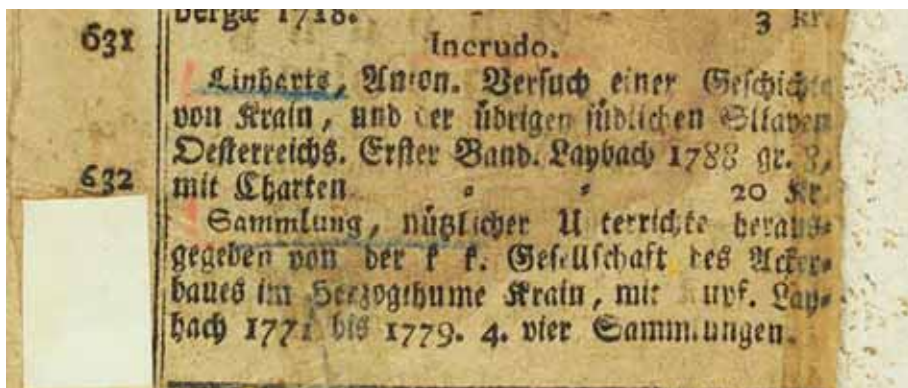
Razlogov za takšno odstopanje je več. V posameznih zvezkih, ki jih je zabeležil Wilde, so namreč neidentificirani oziroma nepopisani privezki, pod enim zaporednim (štetim) vnosom pa je dostikrat navedenih tudi več del istega avtorja ali celo različnih avtorjev (glej sliko 5). Tudi katalog knjižnice iz leta 1781 je nepopoln,

¹⁸ Umek, Kranjska kmetijska družba, 2006, str. 7.

Slika 4: [Wilde, F.], *Verzeichniss der Laybacher akademischen Büchersammlung Kraft des gemachten Inventariums den 4ten May 1788. (I)*, (NUK, Ms 1946)

saj ga, kot je razvidno iz delovanja družbe v zadnjih letih, niso najbolj dosledno dopolnjevali. Najmlajše vpisane izdaje so sicer iz leta 1782, manjka pa na primer celotna črka C. Zato v njem ni posameznih naslovov z Wildejevega seznama, ki je pravzaprav inventarni popis zbirke, kakršna je bila predana v nastajajočo licejsko knjižnico. Če k skupnemu številu danes identificiranih naslovov prištejemo manjkajoče in na novo odkrite naslove, ki so vsaj na enem od omenjenih seznamov, ugotovimo, da je zbirka štela približno 750 naslovov. Med gradivom so prevladoval monografije, vključevala pa je tudi večje število sočasnih periodičnih publikacij, vključno z nevezanimi izvodi družbinih izdaj *Sammlung Nützlicher Unterrichte*, ki jih je, tako kot prvi del Linhartovega *Versuch*, licejska knjižnica na dražbi leta 1794

Slika 7: Izsek z dražbenega seznama (*Verzeichnis der in der öffentlichen Bibliothek des kaiserl. königl. Lycäums zu Laibach vorhandenen Duplikate*, Ljubljana, 1794)

Kratek vsebinski oris zbirke

Že hiter pregled kataloga iz leta 1781 in Wildejevega popisa nakazuje, da je knjižnica Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem vsebovala predvsem sočasne izdaje z različnih področij uporabnih in naravoslovnih ved. Med splošnimi priročniki za ureditev in izbiro vsebin za zbirko je Labbéjeva *Bibliotheca bibliothecarum curis secundis auctior* (Rouen, 1672), med bolj specifičnimi pa Woellnerjev *Unterricht zu einer kleinen aber auserlesenen ökonomischen Bibliothek bestehend in feiner Anzeige der besten oekonomischen Bücher und derer vornehmsten in grössern Wercken zerstreuet befindlichen Abhandlungen über alle Theile der Landwirthschaft* (Berlin, 1764).

Družbine dejavnosti so izhajale iz tedanjih političnoekonomskih doktrin, zato ni presenetljivo, da je bilo v zbirki nekaj temeljne literature s tega področja. Med tovrstnimi vsebinami sicer – čeprav naj bi se njene političnoekonomske usmeritve umeščale med merkantilizem in fiziokratizem²⁰ – ni tedanjih vodilnih francoskih in angleških fiziokratov. So pa zastopana teoretska dela posameznih, tudi liberalnejših kameralistov, kot je bil na primer Joseph von Sonnefels, pa tudi dela drugih tedanjih političnoekonomskih teoretikov, na primer Johanna Heinricha Gottloba von Justija, Georga Heinricha Zinckeja in Johanna Friedricha von Pfeifferja. V ta sklop literature bi lahko prišteli še nekatere naslove s področja (predvsem) gospodarskega in trgovinskega prava, denarništva, nekaj del s področja trgovine, trgovinske statistike in demografije ter nekaj referenčne literature.

Skladno z osnovnim namenom in cilji družbe ter duhom časa, ki ga je zaznamoval prehod od tradicionalnih metod kmetovanja k bolj sistematičnim in empiričnim pristopom, najobsežnejši del zbirke predstavljajo aktualna dognanja s področja kmetijstva. Med temi so najštevilčnejše sočasne objave s področja poljedelstva, živinoreje, gozdarstva in čebelarstva, prisotna pa so tudi posamezna dela starejših avtorjev v sočasnih izdajah, kot so na primer Columellove in Varonove razprave o kmetijstvu v nemškem prevodu.

²⁰ Umek, *Kranjska kmetijska družba*, 2006, str. 32.

Razprave in priročniki s področja poljedelstva obravnavajo pridelavo, pa tudi predelavo in shranjevanje poljščin, predvsem žita in krompirja, za gojenje in izboljšavo katerih si je družba sistematično prizadevala. Parmentierjev *Examen Chymique Des Pommes De Terre* (1773) na primer obravnava najnovejša botanična odkritja o krompirju in njegovem gojenju, Griselinijev *Nuova maniera di seminare, e coltivare il formento* (1765) pa razne izboljšave na področju setve in gojenja žit. Nekaj je (tudi odmevnejših) razprav s področja izboljševanja kakovosti zemlje, pognojevanja in raznih izboljšav poljedelskih postopkov, kot na primer Duhamelov traktat o kmetijstvu iz leta 1752 na podlagi študij Jethra Tulla ali Benekendorffov *Allgemeiner vollständiger Acker-Catechismus* (1776). Precej je tudi literature na temo vzdrževanja oziroma strateškega upravljanja gozdov, kar je prav tako spadalo med družbine dejavnosti. Posamezna dela in razprave obravnavajo šoto in njeno uporabo, za katero so si v družbi prizadevali tudi z namenom, da bi se omililo izsekavanje gozdov za kurjavo.²¹ Nekateri splošni in področni priročniki obravnavajo še različne vidike gojenja in identifikacije koristi, pa tudi bolezni posameznih rastlin, dobrega gospodinjstva in gospodarjenja na kmetijah, kolobarjenja, vrtnarstva, zeliščarstva, vinogradništva, ribolova in lovstva. Gotovo je bila tovrstna literatura tudi koristna podlaga za predavanja na stolici za kmetijstvo, ki jo je od leta 1771 na jezuitskem kolegiju vodil Johann Ghiell.²²

Vzporednice med kmetijskimi poskusi, ki so jih člani izvajali na pristavi pod ljubljanskim gradom in na svojih posestih, ter temu namenjeno literaturo v zbirki je mogoče potegniti predvsem na področju pridelave in uporabe lanu ter papirništva. Posamezniki, kot na primer Gruber, ki je v papirnem mlinu v Radečah po Scopolijevih navodilih izvedel poskus pridobivanja papirja iz žaganja,²³ so morda v svojih zasebnih zbirkah imeli še več tovrstne literature, v zbirki pa je na primer šest zvezkov, ki opisujejo poskuse Jacoba Christiana Schaefferja, s katerim si je glede novih metod za izdelavo papirja dopisoval tudi Scopol. Najti je tudi posamezna dela s področja tretiranja semen pred setvijo, s čimer (predvsem z različnimi metodami namakanja pred setvijo) so se prav tako ukvarjali posamezni člani.²⁴ O (sicer neuspešnih) poskusih za izboljšavo travnikov s posipanjem mavca denimo priča Hartmannova razprava iz leta 1775.

Med vsebinami, ki obravnavajo vzrejo domačih živali, prevladuje ovčereja, ki so se ji posamezni člani, na čelu s Pompejem Brigidom, tudi podrobneje posvečali.²⁵ Sledita govedoreja in konjereja, v zbirki pa je tudi nekaj razprav, ki se ukvarjajo z živinorejo nasploh. Živinorejo povezana literatura med drugim obravnava tudi boljšo organizacijo paše, izboljšavo pašnih površin in uporabo raznih krmil. Prisotna je tudi veterinarska literatura. Z zdravljenjem bolezni ovc se na primer ukvarjata Willburgova priročnika iz let 1774 in 1779, z zdravljenjem bolezni goveda pa Žagarjev *Abhandlung von dem Mehlthau als der grösten Ursache der Hornviehseuche*

²¹ Ibid., str. 20–21.

²² Ibid., str. 23.

²³ Ibid., str. 21.

²⁴ Ibid., str. 10–11.

²⁵ Ibid., str. 13–19.

(1775). Zelo dobro so zastopani priročniki, učbeniki pa tudi periodične publikacije s področja čebelarstva, vključno s prvo izdajo Janševega učbenika iz leta 1775 in Kurellovim priročnikom iz leta 1773. S čebelarstvom so se intenzivneje ukvarjali tudi posamezni člani družbe, na čelu s Petrom Pavlom Glavarjem.²⁶

V zbirki je tudi nekaj vsebin s področja geografije in kartografije ter večje število potopisov in dnevnikov uglednih raziskovalcev, kot so na primer Peter Kalm, Carl von Linné in James Cook, z večjih raziskovalnih odprav po raznih evropskih, azijskih in ameriških deželah. Posamezni potopisi se osredotočajo na naravne vire ter preglede stanja in razvitosti raznih gospodarskih panog v evropskih, pa tudi nekaterih neevropskih deželah. Takšen je na primer Youngov potopis po severni Angliji v nemškem prevodu iz leta 1772. Tudi družba je posvetila nekaj pozornosti področju spoznavanja dežele kot osnovi za pravilno gospodarjenje. V okviru tovrstnih prizadevanj je bilo organizirano potovanje, na katero so leta 1774 poslali Hacqueta, Ghiela in Mühlbacherja, da bi »preiskali deželo in njene prirodne zaklade ter predstavili predloge, kako naj se ti ohranijo, izrabijo in razvijejo ter zbrali gradivo za politično zgodovino Kranjske.«²⁷

Med družbinimi dejavnostmi je bila tudi pomoč pri uresničevanju državnega načrta za razvoj manufaktur, z namenom povečanja domače proizvodnje po izgubi Šlezije, s čimer je monarhija poskušala zagotoviti surovine v državi in s tem zmanjšati potrebe po uvozu surovin.²⁸ Posledično je v zbirki precejšnje število priročnikov in učbenikov s področja keramičarstva, tesarstva, kovaštva, papirništva, pečarstva in steklarstva, posamezni naslovi pa so tudi s področja urarstva, zlatarstva in drugih obrti.

Povezave posameznih članov z ljubljanskim jezuitskim kolegijem so med drugim botrovale temu, da je bila na kolegiju leta 1769 s pomočjo družbe in ob posredovanju deželnih stanov ustanovljena stolica za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko, na kateri je do leta 1784 poučeval Gabrijel Gruber, nasledil pa ga je Jožef Schemerl.²⁹ Tudi v družbini zbirki ne manjka izdaj s področja matematike oziroma geometrije, pa tudi fizike (predvsem optike, mehanike in astronomije), inženirstva, civilnega in vojaškega gradbeništva (na čelu s hidrotehniko) in arhitekture. Med prominentnejšimi matematiki in fiziki so zastopani Leonhard Euler, Bernard Forest de Bélidor, Nicolas-Louis de La Caille, Ruđer Bošković, Georg Erns Stahl in Abraham Gotthelf Kästner. Precej je temeljnih in področnih naravoslovnih del, na čelu z relativno obsežno zbirko odmevnejših teoretskih, preglednih ali teritorialno specifičnih botaničnih in zooloških izdaj avtorjev, kot so na primer Carl von Linné, Jacob Christian Schaeffer, Nikolaus Joseph von Jacquin in Albrecht von Haller. Precej je tudi literature s področja mineralogije in petrologije ter rudarstva in metalurgije odmevnejših avtorjev, kot so bili na primer Ferber, Born, Wallerius in Lehmann. Družbina knjižnica je torej vsebovala tudi raznovrstno literaturo za podporo njihovem predlogu za združitev teoretične fizike z eksperimentalno fiziko

²⁶ Ibid., str. 13, 19–20.

²⁷ Ibid., str. 8.

²⁸ Ibid., str. 2.

²⁹ Ibid., str. 23.

in naravoslovjem in s tem okrepitev omenjenih študijev na ljubljanskem kolegiju, do katere pa zaradi ukinitve jezuitov ni prišlo.³⁰

Posamezni priročniki s področja tehničnega risanja in slikarstva so verjetno posledica delovanja risarske šole za obrtnike in umetnike, ki sta jo leta 1785 odprla Schemerl in dvornokomerčni svetnik Leitenbach.³¹ Ne glede na to, da so bili še posebej uspešni družbini tečaji predilstva,³² pa je količina tovrstne literature zanemarljiva.

Tudi kemijskih in medicinskih del (predvsem s področja anatomije in kirurgije) je v zbirki relativno veliko. To je verjetno posredno in neposredno povezano tako z eksperimentalnim delom posameznih članov kot tudi s Hacquetovim delovanjem na jezuitskem kolegiju. Med letoma 1785 in 1787 je namreč poučeval medicinsko, gospodarsko in obrtno kemijo ter anatomijo na tamkajšnji stolici za kemijo,³³ zainteresirani javnosti pa je bila v Ljubljani na razpolago tudi njegova zasebna anatomsko šola. Predvsem med avtorji medicinskih del je precej odmevnih avtorjev, na čelu z Evstahijem, Fallopiusom, Morgagnijem, Hunterjem, Camperjem, Bartholinom in Leskejem.

Dobro je zastopana tudi sočasna periodika s področja uporabnih in naravoslovnih ved. Med več kot dvajsetimi revijami in zborniki, ki so jih izdajale sorodne evropske ustanove, akademije in razna naravoslovna društva, so v zbirki na primer publikacije bernske, bretonske, berlinske, praške, leipziške, wittenberške, pariške, braunschweiske, pfalške, šlezijske, graške in videmske družbe. Med naravoslovnimi revijami sta na primer berlinski *Naturforscher* in *Schriften der Berlinischen Gesellschaft naturforschender Freunde*, v katerih so v času delovanja družbe prispevke objavljali tudi posamezni člani.

V obliki objav v *Wochentliches Kundschaftsblatt des Herzogthums Krain* in *Sammlung nützlicher Unterrichte* je zastopana tudi literarna produkcija posameznih članov na temo ovčereje, čebelarstva, predilništva, papirništva, zdravljenja bolezni živine, izboljšav na področju obdelave zemlje in pašnikov, pognojevanja, setve ter oskrbe dežele z žitom, pridelave lanu, konoplje ter krmilnih rastlin, svilarstva, gojenja murv, vzdrževanja gozdov, organizacije srenjskih pašnikov, vprašanja koncentracije podložniških zemljišč, za deželo primernih industrijskih panog, spoznavanja dežele kot pogoja za uspešno gospodarjenje in raznih drugih ekonomskih vprašanj. Temu se pridružujejo samostojne objave posameznih članov, in sicer: Hacquetove *Mineralogischbotanische Lustreise, von dem Berg Terglou in Krain, zu dem Berg Glockner in Tyrol, im Jahr 1779 und 81* (Dunaj, 1783), *Plantae alpinae Carniolicae* (Dunaj, 1782) in *Oryctographia Carniolica* (Leipzig, 1778), Scopolijeve *Res naturales nouiter detectae aut illustratae in itinere Goritensi voluntate ac favore* (Gorica, 1781), *Eingleitung zur Kenntniss und Gebrauch der Fossilien* (Riga in Mettau, 1769), *Memoria che riportò il premio sopra il quesito proposto dalla Ces. Reg. Società d'Agricoltura di Gorizia e Gradisca* (Gorica, 1769 in 1781), *Flora Carniolica* (Dunaj, 1772) *Entomologia Carniolica* (Dunaj, 1763) in *Introductio ad historiam naturalem* (Praga,

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Ibid., str. 22.

³³ Ibid., str. 6.

1777), Griselinijeva *Nuova maniera di seminare, e coltivare il formento* (Benetke, 1765), Beckmannovi *Beyträge zur Geschichte der Erfindungen* (Leipzig, 1781 in 1783) in *Grundsätze der teutschen Landwirthschaft* (Göttingen in Gotha, 1769), Gruberjeva *Briefe hydrographischen und physikalischen Inhalts aus Krain* (Dunaj, 1781), Linhartov *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs* (v rokopisu) in Schemerlov *Abhandlung über die vorzüglichste Art an Flüssen und Strömen zu bauen* (Dunaj, 1782).

Čeprav je vsebina knjižnice Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem skladna predvsem z njenimi temeljnimi cilji in dejavnostmi, pa se je v njej znašlo tudi kako lahkotnejše literarno delo,³⁴ nekaj starin,³⁵ neuchâtelska izdaja Rousseaujevih zbranih del iz leta 1775 ter posamezne izdaje s področja cerkvene in posvetne zgodovine in pomožnih zgodovinskih ved (npr. diplomatike, epigrafike, numizmatike in genealogije), teologije, cerkvenega in civilnega prava, filozofije ter jezikoslovja.

Provenience knjig iz knjižnice Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem

Pregled znamenj nekdanjega lastništva v družbinih knjigah in podatkov o posameznih izdajah, ki so razvidni iz drugih historičnih evidenc licejske knjižnice, kaže, da je bila slaba četrtnina knjig pred vključitvijo v zbirko last posameznikov. Seznami družbinih izdatkov za knjige, ki so omogočali natančnejši vpogled v načine pridobivanja gradiva, niso ohranjeni, vendar je precej verjetno, da je bilo zasebnih donacij še več, kot je razvidno iz danes ohranjenih znamenj nekdanjega lastništva oziroma drugih virov.

Štirinajst medicinskih del, ki imajo na naslovni strani tudi podpis Balthasarja Hacqueta, je bilo nekoč del njegove osebne knjižnice. Triindvajset knjig je – sodeč po lastniških vpisih na naslovnih straneh – v zbirko prišlo iz knjižnice ljubljanskega jezuitskega kolegija, kar zaradi tesnih povezav družbe z jezuiti niti ni presenetljivo. Popisi ostankov leta 1773 pogorele ljubljanske knjižnice³⁶ teh naslovov oziroma izdaj ne navajajo in so jih, čeprav okoliščine transferja gradiva iz ene v drugo zbirko niso pojasnjene, morda prinesli člani družbe, ki so delovali tudi na kolegiju. Med knjigami iz jezuitskega kolegija je na primer Valvasorjeva *Topographia Ducatus Carnioliae*, ki vsebuje zabeležko, da gre za dar žene Franca Alberta Pelzhofferja, ter Vežalijeva *De humani corporis fabrica libri septem* iz leta 1555 z lastniškim vpisom kolegija, ki jo katalog družbine knjižnice in tudi Wildejev popis (verjetno napačno) navajata kot prvo izdajo iz leta 1542, medtem ko popis ostankov jezuitske knjižnice sploh ne navaja nobene od teh izdaj. Lahko, da je šlo pri prenosu teh knjig za neke vrste reševanje pomembnejših oziroma za družbo relevantnih knjig po razpustitvi jezuitskega reda leta 1773 oziroma po ukinitvi kolegija. Iz ohranjenih

³⁴ Na primer *Nouveaux [!] amusemens du coeur et de l'esprit* (Amsterdam, 1741).

³⁵ Na primer deset Vitruvijeveh knjig o arhitekturi (Nürnberg, 1548) in Gessnerjeva *Historia plantarum* (Pariz, 1541).

³⁶ *Verzeichniß*, 1775 in *Specification*, 1775.

knjig je mogoče sklepati, da je ne glede na skromno število naravoslovnih vsebin na seznamu jezuitskih knjig, ki so bile leto po požaru namenjene študijski knjižnici,³⁷ kolegij v 18. stoletju hranil tudi tovrstno literaturo, kar bi bilo glede na kurikulum povsem pričakovano. Mogoče je tudi, da je bilo po ukinitvi kolegija v družbino knjižnico premeščenih še več knjig, predvsem z različnih področij naravoslovja in uporabnih ved, vendar te, kot tudi številne druge knjige z jezuitskega kolegija, ki jih danes hrani NUK, ne vsebujejo značilnih oznak lastništva. Tudi dve knjigi, ki vsebujeta lastniške vpise goriškega in dunajskega jezuitskega kolegija, sta bili morda še pred tem del zbirke ljubljanskega kolegija.

Posamezne izdaje, ki jih navajata družbin katalog in Wildejev popis, vsebujejo podpise ali ekslibrise Franca Henrika Raigersfelda, Maksimilijana Tauffererja, Frančiška Bernarda Tauffererja, Henrika Mateja Schweigerja in Bernardina Erberga. Štiri knjige, ki jih navajata katalog družbine knjižnice iz leta 1781 in Wildejev popis, nosijo lastniški zaznamek dunajskih trinitarijancev. Iz dunajskega Terezijanišča je v zbirko prišel priročnik za ovčerejo Carla Augusta Geuterbrücksa. Pet del s področja vojaških znanosti vsebuje podpise nekega Josephusa de Pezingerja iz Parme, datirane v leti 1770 in 1776. Tri knjige so bile – kot je razvidno iz lastniških vpisov – nekoč del Bibliotheca Windhagiane, ki jo je med letoma 1656 in 1670 na gradu Windhag na Zgornjeavstrijskem zbral pravnik in politik Joachim Enzmiller. Tu so še primerki z lastniškimi vpisi in ekslibrisi Bibliotheca Nehemianae iz Sondermühlne, kartuzij v Mauerbachu in Gmingu, Jeana Baptista de Marchala (iz let 1744 in 1765), nekega zdravnika Joannesa Michaela Hinterholzerja, Laurentiusa Rebecka, H. Schramma, Bernardina Erberja, F. Nissla, Joannesa Baptiste Marcusa Josephusa Zuanija, Agostina de Talamedosa (z letnico 1669), nekega Andree Rivinja iz Firenc, ki je knjigo prejel od Quirinusa Gottfrieda Schacherja, Karla Friderika Dingelstedta iz Halberstadta (z letnico 1739), Dionizija Ferdinanda Gröllerja, nekega pavlinca Mathiasa Frehimanna, Giacoma Baldinesia iz Biroze in slikarja Marca Antonia Chiarinija (1692). Pri sklepanju, da so bili prav ti izvodi nekoč del družbine knjižnice, je sicer potrebna določena mera previdnosti, saj obstaja možnost, da je šlo za dvojnice iz drugih zbirk, ki niso bile izbrane za prodajo na dražbi leta 1794. Na dražbi so prodajali 632 dvojnic v 967 zvezkih z ocenjeno vrednostjo 299 goldinarjev in 56 kron. Seznam je bil urejen po formatih in znotraj tega po abecedi, poleg tega pa je imel še dodatek s 5050 zvezki. Ta je vseboval knjige, ki naj bi jih glede na tedanje odredbe prodali po teži.³⁸ Med knjigami, ki so navedene s podatki o avtorju, naslovu in impresumu, sicer družbinih knjig ni zaslediti, možno pa je, da so bile med tistimi, ki so jih prodajali po teži. Verjetno je bilo med njimi tudi večje število nepopolnih in defektnih izvodov.

Med nekdanjimi lastniki oziroma donatorji posebno poglavje predstavlja Žiga Zois. Kar 106 istih izdaj, ki so večinoma s področja mineralogije, rudarstva, botanike in zoologije, se namreč pojavlja v družbinem katalogu³⁹ ali v Wildejevem

³⁷ *Verzeichniß*, 1775.

³⁸ [Wilde], *Verzeichniß*, 1794 in Stefan, *Zgodovina*, 2009, str. 16.

³⁹ *Catalogus Librorum*, 1781.

popisu,⁴⁰ pa tudi na seznamu Zoisovih knjig, ki jih je licejska knjižnica odkupila leta 1823.⁴¹ Triintrideset naslovov oziroma izdaj je duplikatov, od katerih je en izvod leta 1787 verjetno prišel v licejsko knjižnico z družbino, eden pa leta 1823 z Zoisovo zbirko. V štiriindvajsetih primerih je del letnikov serijskih publikacij in posamičnih delov monografij, ki so izšle v več zvezkih, naveden na seznamih družbinih, del pa na seznamu Zoisovih knjig. Taka primera sta revija *Der Naturforscher* in Hacquetova *Oryctographia*. V primeru duplikatov monografij je zelo verjetno, da jih je Zois kupil v dveh izvodih, in sicer enega za lastno zbirko, drugega pa za družbino zbirko, pri čemer sta danes v NUK ohranjena oba izvoda. V primerih, ko se del letnikov serijskih publikacij in posamezni zvezki monografij, ki so izšle v več zvezkih, pojavlja v družbinem, del pa v Zoisovem katalogu, bi lahko sklepali, da je šlo za izposajo oziroma kroženje posameznih letnikov in zvezkov med obema zbirkama. Leta 1823 naj bi triintrideset knjig iz Zoisove zbirke izločili in jih prodali na dražbi, ker so jih – verjetno zato, ker so že imeli izvode iz knjižnice Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti – lahko pogrešili. To so verjetno tiste izdaje, ki se pojavljajo v vseh katalogih in popisih, tj. družbinih in Zoisovem ter Wildejevem, danes pa je ohranjen le po en izvod.

Nekatere knjige pa so se, kot je razvidno iz danes ohranjenih popisov in katalogov, preselile tudi iz družbine knjižnice v Zoisovo. Na seznamu izločenih knjig je na primer naveden Schreberjev *Beschreibung der Gräser nebst ihren Abbildungen nach der Natur*, ki ga najdemo na seznamu Zoisovih knjig iz leta 1823. Podobno verjetno velja še za nekaj drugih naslovov. Le Pautrovih *Les plans, profils et elevations des ville et château de Versailles*, ki vsebujejo ekslibris Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti, ni na nobenem od seznamov družbinih knjig, so pa v katalogu iz Zoisove zbirke iz leta 1823.⁴² Beyerjeva *Otia metallica* je prav tako na seznamu Zoisovih knjig, na naslovni strani pa ima značilno zabeležko »Zur Mechanik«, ki priča o tem, da je bila nekoč del družbine knjižnice. Denisove *Merkwürdigkeiten der k. k. garellischen öffentl. Bibliothek am Theresiano* iz leta 1780, Hoffmanov *Abhandlung über die Eisenhütten* iz leta 1783 in Wöllnerjev *Unterricht zu einer kleinen aber auserlesenen ökonomischen Bibliothek bestehend in einer Anzeige der besten ökonomischen Bücher und derer vornehmsten in grössern Wercken zerstreuet befindlichen Abhandlungen über alle Theile der Landwirthschaft* iz let 1764–65 so navedeni v katalogu družbine zbirke in v Zoisovem katalogu, ni pa jih v Wildejevem popisu in v prvem katalogu Licejske knjižnice iz leta 1803.⁴³ Te in še nekatere druge knjige so bile verjetno še pred letom 1787 prenesene v Zoisovo zbirko. Morda je bilo tovrstnih kroženj knjig oziroma izposojanja posameznih del s strani članov, ki so se ukvarjali z različnimi področji in poskusi, še več, vendar o tem ni nedvoumnih dokazov.

⁴⁰ [Wilde], *Verzeichniss*, 1778.

⁴¹ *Bibliothecae Sigismundi*.

⁴² *Ibid.*, [34].

⁴³ Ta je tedaj že obsegal zbirke razpuščenih samostanov ljubljanskih bosonogih avguštincev, stiških in kostanjeviških cistercijanov, kartuzijanov iz Bistre, devinskih servitov, zbirko Karla Peera in manjšo donacijo zdravnika Jakoba Pfandla. Wilde, *Bibliothecae*, 1803.

Sklep

Zbirka Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti ni bila obsežna, vendar pa je bila vsebinsko ažurna, predvsem na področjih kmetijstva in sorodnih ved, pa tudi obrtništva, ekonomije, kemije, fizike, gradbeništva in arhitekture, botanike, zoologije, rudarstva in metalurgije, matematike, fizike in medicine. Ta področja se v grobem skladajo z družbinim poslanstvom in izpričanimi dejavnostmi, prisotne pa so bile tudi vsebine, ki so bile z njenimi osnovnimi cilji in agendami povezane nekoliko bolj posredno ali pa sploh ne. Ko je z odlokom Študijske dvorne komisije z dne 15. januarja 1791, št. 136, cesar Leopold II. odločil, da se pri liceju v Ljubljani uredi javna študijska knjižnica, je prav zaradi družbine zbirke ob dokončanju prvega popisa fonda licejske knjižnice Franz Wilde lahko zapisal, da je v »strokah botanike, arhitekture, semiotike, kemije, kirurgije, kmetijstva, prirodopisa, arheologije, geografije in stare zgodovine prisotna dobro izbrana zaloga.«⁴⁴ Preostale zbirke, ki so sestavljale osnovni fond licejske knjižnice – z izjemo posameznih matematičnih, fizikalnih in medicinskih del v popisih knjig iz ljubljanskega jezuitskega kolegija in v nekaterih drugih zgoraj omenjenih zbirkah⁴⁵ – so sočasna dela s področja naravoslovja in uporabnih ved vsebovale bolj izjemoma. Naslednji večji sklop tovrstnih vsebin je knjižnica pridobila šele leta 1823 z nakupom Zoisove zbirke.⁴⁶

Malo manj znano je, da je ponovno oživljena Kranjska kmetijska družba leta 1820 – verjetno v želji po simbolični kontinuiteti – na podlagi razsodbe, po kateri je bila upravičena do vrnitve vsega premoženja nekdanje (tj. prve) Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem, licejsko knjižnico zaprosila za vrnitev svoje nekdanje knjižne zbirke. Matija Kalister, kasneje pa tudi Matija Čop, sta temu nasprotovala, saj naj ne bi bilo dokumentacije o tem, kako so knjige prispele v licejsko knjižnico in jih nikoli niso obravnavali kot depozit, ampak vseskozi kot lastnino. Pri oblikovanju fonda so jih priključili preostali knjižni zalogi, jih v sklopu celote obdelali in postavili na različne lokacije glede na vsebinsko ureditev zbirke. Eden od protiaargumentov za vračilo je bil, da ni dokazano, da družbine knjige niso bile nabavljene iz državnih sredstev, ampak iz prispevkov njenih članov, kar naj bi trdil odbor Kmetijske družbe. Odbor naj ne bi tajil, »da je prejšnja družba večinsko podporo, ki je bila za njeno eksistenco bistvena, prejemale iz javnega fonda, ta znesek pa je v vsakem primeru močno presegal vrednost knjig, ki se sedaj postavljajo pod vprašaj.«⁴⁷ Zaradi tega argumenta je bila vloga za vračilo knjig z gubernijsko odredbo 11. septembra 1834 zavrnjena.⁴⁸ Kot je razvidno iz danes ohranjenih podatkov o nekdanjem lastništvu družbinih knjig, trditev, da so bile te pridobljene z javnimi sredstvi, drži le deloma, vendar je knjižna zbirka Družbe za kmetijstvo in uporabne umetnosti na Kranjskem prav na podlagi tega argumenta ostala v licejski knjižnici. Danes tako predstavlja specifičen pomnik organizira-

⁴⁴ Stefan, *Zgodovina*, 2009, str. 16–17.

⁴⁵ *Specification*.

⁴⁶ Svoljšak, *Knjižnica*, 2019.

⁴⁷ Stefan, *Zgodovina*, 2009, str. 39.

⁴⁸ *Ibid.*

nega razsvetljenskega prizadevanja za ekonomske reforme ter razvoj uporabnih ved in naravoslovja na današnjem slovenskem ozemlju. Zaradi vključenosti v oba predloga za ustanovitev javne študijske knjižnice pa je bila zbirka tudi bistven del prvih organiziranih prizadevanj za ustanovitev predhodnice današnje Narodne in univerzitetne knjižnice.

Viri in literatura

Viri

- Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus*. NUK, Ms 667.
Bücherkatalog der kaiserl. königl. ökonomischen Gesellschaft in Krain (1). NUK, Ms 1933.
Catalogus Librorum, Sumptibus Casareo–Regiae Societatis agrariae Labacensis comparatorum, qui in ejusdem Societatis Bibliotheca asservantur, 1781. NUK, Ms 1933.
Specification deren Büchern welche zum Theill in dem gewesten Collegio zu Laybach in einen Kasten verwahret gewesen, und zum Theill durch Studentes nach und nach zusammen getragen worden. (1, 1775). NUK, Ms 1940 (1).
Verzeichniß der vom Feuer geretteten Bücher des gewesten Collegii S. J., 1775. NUK, Ms 1940.
Verzeichniß der Laybacher akademischen Büchersammlung kraft des gemachten Inventariums den 4ten May 1788. NUK, Ms 1496.
Verzeichniß der von der Agrikulturs Bibliothec abgängigen Bücher (1, 1794). NUK, Ms 1933.
 [Wilde, Franz], *Verzeichniß der Laybacher akademischen Büchersammlung kraft des gemachten Inventariums den 4ten May 1788*. (1), NUK, Ms 1946.
 Wilde, Franz, *Bibliothecae Caes. Reg. Lycei Labac. In Ducatu Carnioliae Catalogus. Partes IV. cum indice generali Autorum, et Operum*, 1803, NUK [brez signature].
 [Wilde, Franz], *Verzeichnis der in der öffentlichen Bibliothek des kaiserl. königl. Lycäums zu Laibach vorhandenen Duplikate [...]*, 1788, NUK [brez signature].

Literatura

- Kodrič-Dačić, Eva, A. T. Linhart in ustanovitev prve javne znanstvene knjižnice na Kranjskem. *Anton Tomaž Linhart* (ur. Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar-Vidic). Ljubljana, 2005, str. 351–377.
 Stefan, Konrad, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice v Ljubljani*. Ljubljana: Zveza bibliotekarskih društev Slovenije, Narodna in univerzitetna knjižnica, 2009.
 Sušjan, Andrej, Južnič, Stanislav, *The Carniolan Society for Agriculture and Useful Arts 1767–87: promoting practical and theoretical knowledge based on cameralist and physiocratic ideas. Austrian history yearbook* 49, 2018, str. 105–127.
 Svoljšak, Sonja in Kocjan, Urša, *Provenience starih tiskov Narodne in univerzitetne knjižnice = Provenances of the National and University Library's old prints*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2013.
 Svoljšak, Sonja, *Izbor prepovedanih avtorjev in del iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice = A selection of banned authors and works from the National and University Library collection. In vendar so jih brali*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2018, str. 61–157.
 Svoljšak, Sonja in Vidmar, Luka, *Knjižnica barona Žige Zoisa: središče razsvetljenske kulture na Slovenskem = Baron Sigismund Zois's library: the centre of enlightenment culture in Slovenia*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2019.

- Umek, Ema, Kranjska kmetijska družba: 1767–1787. *Arhivi* 29/1, 2006, str. 1–34.
- Vidmar, Luka, Avtorji in bralci prepovedanih knjig na Slovenskem v zgodnjem novem veku: libri prohibiti iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice = Authors and readers of banned books in Slovenian lands in the Early Modern age: Libri prohibiti from the National and University Library collection. In *vendar so jih brali: prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice* = *And yet they read Them: banned books in slovenia in the Early Modern age from the National and University Library collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, str. 9–59.
- Vidmar, Luka, Knjižnice na Slovenskem v zgodnjem novem veku. *Jezik in slovstvo* 67, št. 1/2, 2022, str. 253–281.

S U M M A R Y

The Library of the Society for Agriculture and Applied Arts in Carniola and the Beginnings of the Lyceum Library

Sonja Svoljšak

The Society for Agriculture and Applied Arts in Carniola was founded in 1767 at the initiative of the Imperial Court, following the example of similar societies in Europe, notably the Bernese Die Ökonomische Gesellschaft and the Breton Societe d'agriculture de commerce et des arts. Initially, it operated within the framework of the Provincial Commercial Chamber, but in 1769 it became a consultative body directly subordinate to the Provincial Governorship with the aim of contributing to the increase and improvement of agricultural production and manufacturing activities in Carniola, in accordance with the political and economic doctrines of the Enlightenment at the time. One of the foundations for its operation was also the book collection, which, after the dissolution of the society in 1787, became part of the then still emerging public study library at the Ljubljana Lyceum.

Even before the Lyceum Library began to operate, individual members of the society were active in preparing initiatives and plans for its establishment. The first initiative came on 27 April 1784 from the president of the Society for Agriculture and Applied Arts, Count Jurij Jakob Hohenwart, who proposed to the authorities in Vienna that the existing Ljubljana libraries be merged into a public study library. On 24 May 1784, an even more extensive and detailed plan for the establishment of a public study library in Ljubljana that included a plan for its financing and staffing was sent to the Governorate of Inner Austria from the Ljubljana district office. The plan was signed by Anton Taufferer, but it was supposedly drawn up by Anton Tomaž Linhart, also a member of the Society. In both initiatives, the society's library played a central role.

After the dissolution of the Society in 1787, which was mainly a consequence of socio-economic changes, its assets were transferred to the debt fund, and its collection of 572 works in 2,086 volumes was, by a high decree of 6 August 1787, handed over to the emerging Lyceum. A closer examination of both catalogues and the inventory list from 1788 during the recent reconstruction of the collection, showed a slightly different size of the collection. The number of titles of identified printed books and manuscripts that are today kept by the National and University Library is 682. 62 titles listed in the aforementioned catalogues and inventory were not found in the current collection.

Most of the collection is in line with the Society's mission and purpose. It also shows close connections with the Ljubljana Jesuit College, where some of its members lectured. Contemporary editions from various fields of applied and natural sciences are predominant, but there are also some works by older authors in contemporary editions, as well as individual titles that have no direct connection with the society's basic activities. The majority of works, which reflect the Enlightenment transition from traditional methods to empirical science-based approaches to farming deal with various aspects of agriculture, animal husbandry, forestry and beekeeping. They are followed by works from the fields of various crafts, mathematics, physics, engineering, civil and military construction, architecture, geography, physics, chemistry and medicine. There are also a considerable number of manuals and textbooks, as well as theoretical works on political economy and contemporary periodicals from the fields of applied and natural sciences.

According to the preserved signs of former ownership and the data in other pertinent sources that are kept at the National and University Library, approximately a quarter of the books were owned by individual members of the Society, as well as various other individuals and institutions before they were included in the collection. Some books came to the collection from the library of the Ljubljana Jesuit College. In terms of the number of books they contributed to the library two individuals stand out: Balthasar Hacquet and Sigismund Zois. Therefore, the argument that the books were purchased exclusively from the state funds that was used by the Lyceum Library in order to reject the newly established Carniolan Agricultural Society's request for their return in the 1820s, was only partly valid.

The Library of the Society for Agriculture and Applied Arts in Carniola is today primarily a specific monument of organized patriotic efforts for economic reforms and the development of applied sciences and natural sciences in present-day Slovenian territory. During its existence, it was also an essential part of the earliest organized efforts to establish the predecessor of the National and University Library, the Lyceum Library.

Jan Županič

Gender and Ennoblement in the Austrian Empire. The Transformation of the Nobility in the Context of the Women's Question

ŽUPANIČ, Jan, Ph.D., Prof., Head Research Associate, Institute of History of the Czech Academy of Sciences, Department of Modern Cultural and Social History, CZ-19000 Praha 9, Prosecká 809/76 and Research collaborator at the University of Hradec Králové; jan.zupanic@seznam.cz
ORCID: 0000-0002-9285-8543

Gender and Ennoblement in the Austrian Empire. The Transformation of the Nobility in the Context of the Women's Question

Zgodovinski časopis, (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 3–4, pp. 356–377, 63 notes.

Language: En. (Sn., En., Sn.)

CC BY-SA

Women's emancipation was a centuries-long process that took different forms across regions. In the Habsburg monarchy, as elsewhere in Europe, noble titles signified elite status and service to the state. Titles were typically conferred on men, reflecting their legal and social dominance. However, hereditary nobility meant that women often shared in the privileges of their husbands or fathers. Direct ennoblement of women was rare and usually tied to marriage with Habsburg princes. Yet in the 19th century, a few Austrian women were ennobled for their own achievements. These women were exceptions, not the rule, within a male-dominated honor system. Still, their recognition marked a shift in the monarchy's view of women's public roles. The practice reflected changing ideas about merit, gender, and service to the dynasty. Though few in number, such cases signalled a broader transformation underway.

Keywords: Gender; Austrian Empire; ennoblement; History; „long 19th Century“

ŽUPANIČ, Jan, dr., prof., vodilni znanstveni sodelavec, Institute of History of the Czech Academy of Sciences, Department of Modern Cultural and Social History, CZ-19000 Praha 9, Prosecká 809/76 in raziskovalni sodelavec Univerze Hradec Králové; jan.zupanic@seznam.cz

ORCID: 0000-0002-9285-8543

Spol in podeljevanje plemiških naslovov v Avstrijskem cesarstvu. Preobrazba plemstva v kontekstu vprašanja žensk

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 3–4, str. 356–377, 63 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

CC BY-SA

Emancipacija žensk je bil stoletja dolg proces, ki je imel v različnih regijah različne oblike. V habsburški monarhiji, tako kot drugod po Evropi, so plemiški nazivi pomenili pripadnost eliti in služenje državi. Nazivi so bili praviloma podeljeni moškim, kar je odražalo njihovo pravno in družbeno prevlado. Vendar pa je dedno plemstvo pomenilo, da so ženske pogosto uživale privilegije svojih mož ali očetov. Neposredno podeljevanje plemstva ženskam je bilo redko in običajno povezano s poroko s habsburškimi princji. Kljub temu je bilo v 19. stoletju nekaj avstrijskih žensk plemiškega naslova deležnih zaradi lastnih zaslug. Te ženske so bile izjema, ne pravilo, v sistemu časti, ki je bil moško dominiran. Njihovo priznanje pa je vseeno pomenilo premik v odnosu monarhije do javnih vlog žensk. Ta praksa je odražala spreminjajoče se predstave o zaslugah, spolu in službi dinastiji. Čeprav redki, so ti primeri nakazovali širšo preobrazbo, ki je bila že v teku.

Ključne besede: spol; Avstrijsko cesarstvo; podeljevanje plemstva; zgodovina; »dolgo 19. stoletje«

Women's emancipation was a centuries-long process that took different forms in different parts of the world.¹ An integral part of it was the recognition of the accomplishments of women on the part of the monarch or the state, especially in the form of the award of noble titles as the most prestigious among honours. This question remains a little-known part of gender history, and in the case of the Central European Habsburg monarchy, it has been almost completely overlooked by historians. Thus, only a few partial studies have been produced on the subject of female nobility, although they deal with only some of the issues and frequently contain a number of inaccuracies.² This paper therefore relies mainly on the examination and thorough analysis of sources based exclusively on the study of unpublished documents stored in the Österreichisches Staatsarchiv in Vienna, above all, the records stored in its department the *Allgemeines Verwaltungsarchiv*, which houses the Archive of the Nobility (*Adelsarchiv*) containing material on the granting of noble titles.³ However, the informative value of these documents has gradually declined since the 1860s, and it was therefore necessary to compare these sources with others – in particular, the Interior (*Inneres*) collection, which contains materials from the Praesidium of the Council of Ministers (*Ministerratspräsidium*) and the Ministry of the Interior (*Ministerium des Innern*).⁴ It was here that draft documents were created, which were then submitted to the Emperor for approval. These documents were then stored in the *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* and the monarch's Cabinet Office (*Kabinettskanzlei*) collection.⁵ The contemporary press, especially the official government newspaper *Wiener Zeitung*, was also consulted for the study.

*

¹ This study was conducted as part of research carried out at the Institute of History at the University of Hradec Králové. Dedicated to the memory of Jana Rathsamová (1972–2008).

² On the acquisition of nobility on the basis of office-holding, inaccurately: Granichstaedten-Czerva, *Geadelte Frauen*, 104–106; Granichstaedten-Czerva, *Ein Amtsadel*, 121–122; Kotz, *Ein Amtsadel für Frauen*, 121–122. On questions of heraldry: Göbl, *Die Frau und das Wappen*.

³ AVA, Adelsarchiv.

⁴ AVA, Inneres, MdI, Präsidium.

⁵ HHStA, KK.

In the Habsburg monarchy, or rather Austria (Austria-Hungary), an individual could be honoured by the monarch and the state in a number of ways. As early as the 17th century, we know of cases where important personages were rewarded with a medal bearing the sovereign's portrait on a ribbon or chain. However the first orders of merit came into being as a result of Enlightenment reforms – in 1757 the Military Order of Maria Theresa (*Militärischer-Maria Theresien Orden*) and in 1763 the Royal Hungarian Order of St Stephen (*Königlich ungarischer Sankt Stephans-Orden*); the former was awarded exclusively to officers for heroism in combat, and the latter to high-ranking civil servants. Other orders of merit from the first half of the 19th century – the Order of Leopold (*Leopoldsorden*) founded in 1808, the Order of the Iron Crown (*Orden der eisernen Krone*) from 1816 and the Order of Franz Joseph (*Franz Joseph-Orden*) established in 1849 – no longer contained professional or status restrictions. This is exactly what was expressed in paragraphs 5 and 6 of the 1808 Statute of the Order of Leopold: it was to be awarded as “*die Belohnung der um den Staat und um Unser durchlauchtigstes Erzhaus erworbenen Verdienste*” (a reward for services rendered to the state and to Our Most Illustrious Family) and was intended for “*jedermann ohne Unterschied des Standes, er mag in unmittelbaren Civil- oder Militär-Staatsdiensten stehen oder nicht*” (anyone without distinction of status, whether or not in the direct civil or military service of the state).⁶

In reality, however, these decorations were also intended only for men. Although their articles did not contain a gender restriction, this was in fact the case. Indeed, until the end of the monarchy, women could not hold such responsible positions as to merit these honours. The General Civil Code (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*) of 1812, which was valid in Austria until the end of the monarchy, stipulated that in personal affairs a woman was subordinate to her husband; he represented her before the authorities, decided on her employment and disposed of their joint property. At the social level, a woman was equal to a man only in terms of freedom of speech and press, the right of assembly, freedom of belief and conscience, and the right to move freely. However, she was restricted in other rights by law, particularly with regard to the right of association, freedom of study and education, choice of profession and entrepreneurship.⁷

Women's access to education, which was an important milestone in the development of feminism and a step towards women's social empowerment, only began to improve towards the end of the Austro-Hungarian Empire. According to Maria Theresa's 1774 school reforms, although girls too were obliged to attend school, they had no right to higher education. Thus, the first gymnasiums (grammar schools) for girls were not established in Austria until the end of the 19th century, with the proviso that they could only graduate from boys' gymnasiums.⁸ Girls' gymnasiums only received the relevant licensing in 1907/1908. Access to universities was even more difficult for women. Some therefore studied abroad, especially in Switzerland. It was not until the end of the 19th century that the government in Vienna changed

⁶ Cited from: Statuten für den erhabenden österreichisch-kaiserlichen Leopoldsorden, 5.

⁷ Neudorflová, České ženy, 100; Bahenská, *Počátky emancipace žen*, 21.

⁸ In Bohemia this was the Minerva girls' gymnasium, established in 1891–1892.

its negative attitude towards women's studies at universities; from 1897 they were permitted to study at faculties of philosophy and from 1900 at medical faculties.

The position of women in Austrian politics was even more complex. The electoral regulations did not exclude women from voting a priori, because until 1907 the right to vote was linked to the payment of taxes.⁹ In practice, women could only vote in the Electoral Curia of the Grand Estates (*Wahlkurie für Großgrundbesitz*) if they were holders of a great estate, and in the Municipal Curia (*Kurie der Städte*), but with certain exceptions.¹⁰ The introduction of universal and equal suffrage for the Imperial Diet (Reichsrat) in 1907, however, concerned only men. Interestingly, the question of passive suffrage was not addressed, no doubt because it seemed unthinkable that a woman would stand for the Diet. This did not happen until 1908, when the first three women appeared on the ballot in Bohemia. Božena Viková-Kunětická (1862–1934), who was elected to the Bohemian Diet, eventually became the first female deputy in Cisleithania at the next election in 1912. However, she did not get to take up her mandate because the Bohemian Governor Franz Prince von Thun und Hohenstein refused to sign the necessary documents.¹¹ Moreover, the Bohemian Diet was by this time already paralysed by Bohemian-German disputes, did not meet and was dissolved the following year and did not reconvene until the end of the monarchy.

Social and legislative constraints were very restrictive for women in Austria, and this was also reflected in the area of honours. The awarding of decorations was always a consequence of two factors: merit and social position. And since women's social position was mostly based on that of their husbands, on whom they were economically and otherwise dependent, they rarely received state awards. Moreover, the vast majority did not have a university education or even a high school diploma, could not become civil servants, and their business and political activities were also limited.

As late as the mid-19th century, women with social influence were still rather the exception, but their importance gradually grew. This was demonstrated in 1850, when Emperor Franz Joseph I established the Cross of Merit (*Verdientskreuz*) in four classes to supplement the Order of Franz Joseph. It was intended to recognise minor services – from charitable donations, to artistic merit, to work. Among the honourees, we soon find women.¹² The problem of course was that the Cross of

⁹ Of course, only for elections to the Imperial Diet (Reichsrat). Elections to the Provincial Assembly (Landtag) were conducted this way until the end of the Monarchy.

¹⁰ In Bohemia for example they could not vote in Prague or Liberec (Ger. Reichenberg). In Moravia they were completely excluded from active and passive voting rights after the so-called Moravian Settlement (Mährischer Ausgleich) between Czechs and Germans in 1905. Malíř – Marek, *Politické strany I.*, 34.

¹¹ Kořalka, *Zvolení ženy*.

¹² In 1891, Franziska Schram, a factory worker in the Smichov Cotton Works, was awarded the lowest level of honour, the Silver Cross of Merit, for her 61 years of work at this factory. Two years later, Josefa Geisler, a hospital orderly in Brno, received the same award; she was decorated for more than 37 years of work on the occasion of her retirement. AVA, Inneres, Ministerratspräsidium, Kt. 1158/1891; Kt. 1164/1893.

Merit stood very low on the ladder of Austrian honours, and in the category of civil servants, for example, it was intended only for subaltern officials.

It was not until 1898 that a radical intervention in the established system took place. After the assassination of Empress Elisabeth, Franz Joseph I founded the Order of Elisabeth (Elisabeth-Orden), in her memory, intended only for women and awarded to high-ranking ladies from aristocratic circles.¹³ An unmistakable sign of social change was the establishment of the Decoration for Services to the Red Cross (*Ehrenzeichen für Verdienste um das Rote Kreuz*) in August 1914, awarded for achievements in the field of voluntary medical service, in the bestowal of which gender no longer played a role.

Interestingly, although women were denied orders of merit until the end of the 19th century, they could obtain titles of nobility. However, it is necessary to distinguish the reason for this - i.e. whether it was merely a matter of courtesy (recognition of social position) or the result of genuine merit.

Women could acquire titles in four ways: by birth into a noble family, by ennoblement of a father or husband, by marriage to a nobleman, or by direct ennoblement by the monarch. It is the last option that we will consider. It was rare, but until the establishment of the Order of Elisabeth it was de facto the only way to recognise the merits of exceptional women in Austria. An important factor in this was that in the Habsburg monarchy the type of decoration awarded always had to correspond to the social position of the recipient. Thus, a high-ranking civil servant could for the same act receive the Grand Cross of the Order of Franz Joseph, while a factory worker earned only the Silver Cross of Merit. And nobility was considered a distinction until the introduction of equality before the law in 1848.

In the first two cases mentioned above, the woman automatically acquired her nobility with one specific exception. It could happen that not the father but the father-in-law of the woman was ennobled. In this case, she was only entitled to the noble title if her husband was still alive. As Baron Schiessl, head of the Cabinet Office of Emperor Franz Joseph, stated in the case of the knighthood conferred on Rudolf Rohrer, a businessman, member of the Moravian Diet and first deputy mayor of Brno:

“Nach den Bestimmungen der §§ 92 und 146 des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches erwerben mit dem Begnadeten seine am Leben befindliche Gattin und seine lebenden Kinder diesen Standesgrad. Derselbe geht von den Letzteren kraft der zitierten gesetzlichen Bestimmungen auf deren Gattinen und direkte eheliche Nachkommen über. Dagegen können vorverstorbene Kinder des Adelserwerbers den diesem verliehenen Standesgrad auf Grund der Bestimmungen der bezogenen Paragraphe (...) nicht erwerben. Die direkten ehelichen Nachkommen eines solchen vorverstorbenen Kindes erlangen aber adelige Standesvorzüge von dem Adelserwerben...”

¹³ This was the first order of the monarchy that women could obtain. Although the Order of the Starry Cross (Sternkreuzorden) had already been established in 1668 for ladies only, they had to come from the nobility, have four generations of noble forebears and their husbands had to come from the old nobility. Rather than an award, it was more a symbol of belonging to the aristocracy.

The widows of deceased sons had to be ennobled separately. The monarch, however, had no problem with granting such requests.¹⁴

There could still be complications to acquiring a title of nobility by marriage; it depended on whom the woman married. The law of the Danube monarchy did not provide for the institution of unequal (morganatic) marriage (*morganatische* or *unstandesgemäße Ehe*), and this term is not to be found in the 1812 *Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch*, with the specific exception of the ruling family, which was governed by the so-called Imperial Family Code of 3 February 1839 (*Kaiserlich österreichisches Familienstatut vom 3. Februar 1839*).¹⁵

Unlike members of other Central European ruling dynasties, however, the Habsburgs contracted unequal marriages very rarely. With the exception of Archduke Ferdinand II von Tirol (1529–1595), who in 1557 married Philippine Welser (1527–1580), a member of one of Europe's richest financier families, no such case can be found until the first half of the 19th century. Moreover, the marriage of Ferdinand von Tirol was kept secret by the family and Welser became archduchess, but received from her husband the titles of Margravine of Burgau (Markgräfin zu Burgau), Landgravine of Nellenburg (Landgräfin zu Nellenburg) and Countess of Ober- and Niederhohenberg (Gräfin von Ober- und Niederhohenberg).¹⁶

The few morganatic wives who married members of the Habsburg-Lorraine family in the 19th century were not entitled to the title Archduchess of Austria (or Austria-Hungary (Erzherzogin von Österreich/Österreich-Ungarn). Only in these cases did the dynasty apply the old custom from the time of the Holy Roman Empire, which tied membership in the high nobility to the conclusion of a suitable marriage.¹⁷ A condition for the validity of a morganatic marriage in Austria was the consent of the head of the family. This was also explicitly stated in the aforementioned 1839 *Familienstatut*, which placed all affairs of the members of the Habsburg-Lorraine family under the supervision of the Emperor. If the marriage was not approved in advance, the Archduke was expelled from the ranks of the dynasty.¹⁸

There were only three morganatic marriages during the existence of the Austrian Empire. In 1823, i.e. prior to the publication of the *Familienstatut*, Archduke Johann (1782–1859) married Anna Plöchl (1804–1885), the daughter of a postmaster, who was elevated to Baroness von Brandhofen in 1834 and Countess

¹⁴ Cited after: Cabinet director Baron von Schiessl for Minister Baron Heinold von Udyński 22. 4. 1914. In: AVA, Adelsarchiv, Rudolf Rohrer, Ritterstand 1914. This was the case of the family of Rudolf Rohrer (1838–1914), who on 24 February 1914 was granted a knighthood. His eldest son Rudolf (1864–1913) died before ennoblement, and elevation thus did not apply to his widow Margareta née Krackhardt (1870–1926), who was later granted a title with the Emperor's approval. Subsequent ennoblement also applied to Emma née Maurer von Kronegg zu Ungarshofen (1857–post 1918), widow of Viktor Isbary (1854–1890); in this case it was a grant of Barony on 29 March 1893 to the family of the deceased Rudolf Isbary (1827–1892). AVA, Adelsarchiv, Isbary, Adelsakt 1893–1894.

¹⁵ Stekl, *Der Wiener Hof*, 17–60. The text of the Family Statute in: *House Law of the Austrian Imperial Family, Familienstatut (1839)*.

¹⁶ Wurzbach, *Biographisches Lexicon* 6, 193–195.

¹⁷ Cf. Boenicke, *Die Ehe zur linken Hand*.

¹⁸ Cf. Wiesflecker, *Studien zur habsburgischen Heirats- und Familienpolitik*.

von Meran in 1850.¹⁹ The second case occurred in 1868, when Archduke Heinrich (1828–1891) married the singer Leopoldine Hofmann (1842–1891). The marriage was contracted without the consent of the Emperor and Heinrich was expelled from the family. After four years, however, Franz Joseph forgave him and returned the title of Archduke to him. On this occasion, his wife was elevated to the rank of Baroness von Waidek.²⁰ The most famous morganatic marriage took place in 1900 between the heir to the throne, Franz Ferdinand d'Este (1863–1914), and Countess Sophie Chotek (1868–1914). After the marriage, she received the title of Princess von Hohenberg, and in 1908 *ad personam* the title of Duchess von Hohenberg.²¹

From the cases of morganatic Habsburg wives mentioned above, it is clear that the title given to them after marriage was directly commensurate with their lineage. While A. Plöchl and L. Hofmann, who came from non-noble families, became baronesses, Sophie Chotek, from an old aristocratic family, was elevated to the status of princess and later became a duchess.²²

The last possibility for a woman to acquire a peerage was direct ennoblement by the monarch. Although, given the social position of women, it might seem that this was a very exceptional matter, the situation was different. At this point, however, it should be stressed that there were quite profound differences between the western part (later Cisleithania or Austria) and the eastern part (Transleithania or Hungary) of the monarchy in terms of aristocratic rights. The differences also concerned women's rights. While in Cisleithania, the granting of peerages to women occurred without undue problems, the situation in Hungary was fundamentally different. According to local law, women could only acquire a title of nobility through their father or husband. Promotion by themselves was not possible in Hungary because it contradicted the Hungarian prescription that nobility must always be hereditary. In other words, it could pass to the next generation of the family exclusively through the male line.

This view was also held by Hungary during the First World War, when Austria began to increasingly grant noble titles to the widows of fallen officers. Budapest, however, enforced the rule that nobility could only be granted to Hungarian citizens if the fallen officer left male descendants. But even in this case, only daughters were granted the title, wives never.

This principle was clearly expressed by the Hungarian Prime Minister Count István Tisza during an interview with the Emperor on 3 March 1915. This concerned a proposal to grant nobility to the family of the fallen Hungarian hero Colonel Othmar Muhr (1860–1914), the only known violation of the above policy:

¹⁹ The son of Johann and Anna, Franz (1839–1891), was a baron from birth, and was raised to Count von Meran as soon as in 1844. AVA, Adelsarchiv, Meran, Adelsakt 1834–1850.

²⁰ Her daughter Marie Raineriana (1872–1936) was raised in 1892 to a countship. AVA, Adelsarchiv, Waidek, Adelsakt 1872–1892.

²¹ AVA, Adelsarchiv, Hohenberg, Adelsakt 1900–1917. Her children were also princes. Only in 1917 however was the head of the family granted the title of duke and the family a new coat of arms.

²² Županič, *Habsburská šlechta*, 541–558.

“Es ist zwar ein Kardinalprinzip des ungarischen öffentlichen Rechtes, dass die Frau primus aquirens des Adels nicht sein kann, weil der Adel der Frau nicht erblich ist und hiedurch eine an die Person gebundene Adelserwerbung ermöglicht würde, was aber die Erschütterung des uralten erblichen Charakters des ungarischen Adels zur Folge hätte; da jedoch bei dieser Adelsverleihung die Adelserwerbung der Frau ausschliesslich auf Grund der Verdienste des Gatten auf dieselbe übergeht, kann gegen die in diesem Falle besonders begründete Beantragung der Verleihung des Adels an die Wittve des Obersten Muhr eine Einwendung nicht erhoben werden.”²³

In the western part of the monarchy the situation was much more liberal. Nobility had been granted to women for many centuries, usually for courtesy reasons. In 1638, for example, Emperor Ferdinand III allowed Prince Václav Eusebius of Lobkovic (1609–1677) to transfer one of his titles (Count von Sternstein) to his bride Johanna Myška of Žlunic (†1650), the widow Pětipeský of Chýš. She came only from a knightly family, but had considerable property.²⁴

Far more frequent were the ennoblements of women as a result of the merits of their fathers or husbands, more rarely on the basis of the antiquity of their lineage. In December 1785, for example, the widow Maria Anna Honrichs zu Wolfswarfen née Baroness Locher von Lindenheim (1728–1788/1793) applied for promotion to the rank of baroness and the award of a Bohemian *Inkolat* for herself and her children. Her husband since 1755 had been Lieutenant Colonel Georg August von Honrichs, originally a Lutheran, who converted to Catholicism because of his marriage, but he died before 1785.

The reason for this request was that in 1783 Maria Anna inherited from her relative Baroness Maria Antonia von Imbsen²⁵ (†1783) the Kunštát Estate in Moravia. Her claim to the inheritance was however disputed by the von Imbsen family, who felt that the Honrichs family was not sufficiently highborn. Although it was one of the oldest families in the estate of Jever in East Frisia (Ostfriesland), it had no ties to the aristocracy and belonged only to the lower nobility in the Habsburg monarchy. Maria Anna Honrichs therefore asked Emperor Joseph II to confirm the baronetcy, which her husband's family allegedly enjoyed. The Honrichs family papers were located in East Friesland, however, and the monarch therefore granted the request on the basis of the military record of Georg August von Honrichs and the fact that Maria Anna came from a baronial family.²⁶

In the 19th century, similar situations occurred ever more frequently. We encounter not only the awarding of higher titles to women on the basis of the antiquity of their noble lineage or the merits of their husbands or fathers,²⁷ but

²³ Cit. after: Proposal by Count Tisza, 3 March 1915 in: HHStA, KK, 247/1915.

²⁴ Sedláček, *Pýcha urozenosti*, 14–15. Sternstein (present-day Störstein) was purchased as early as in 1575 Ladislav Popel of Lobkowicz. In 1641 Sternstein was raised to the Princely County (gefürstete Grafschaft), thanks to which the Lobkovic family obtained a seat in the Imperial Diet.

²⁵ Her mother came from the Locher von Lindenheim family.

²⁶ The baronetcy was granted to the family on July 4, 1786. AVA, Adelsarchiv, Honrichs zu Wolfswarfen, Freiherrnstand 1786.

²⁷ E.g. in 1898 Amalie Nádherný von Borutin, née Baroness Klein von Wisenberg

also with the granting of nobility to women of non-noble birth. Originally, these were mainly ladies whose husbands – generally officers – had a claim to a title of nobility (usually after being granted one of the orders of the monarchy), but had not had time to apply for such a title. In this case, the consent of the monarch was originally necessary, but Franz Joseph I introduced a change in 1859; after the Battles of Magenta and Solferino, he ordered that such requests should always be granted.²⁸ Surviving dependents of those who were not officers were a more complex matter, with the general rule being that applications from the families of deceased civil servants were approved quite frequently, while those from other persons, especially businessmen, only rarely.²⁹

Such an exception occurred in the case of the daughters of the great industrialist Josef Werndl (1831–1889). He had received the Order of the Iron Crown, Third Class, in 1870, but was not interested in the knighthood associated with it.³⁰ He died without male issue and his vast fortune was inherited by two daughters who married into aristocratic families – Caroline (1859–1923) became the wife of Count Joseph Friedrich von Lamberg (1856–1904) and Anna (1861–1943) of Baron Max von Imhof zu Spielberg und Oberschwemmbach (1858–1922). Although they acquired titles of nobility by marriage, in 1902 they petitioned the monarch to be elevated to the nobility in their own right. They justified their request on the grounds that they wanted “*an die Verdienste unseres Vaters zu ehren, unserer gesellschaftlichen Stellung wegen und um unserer Kinder willen von hohen Werte auch selbst den Adel zu erlangen*”. In other words, they were interested in their children being considered the offspring of noble parents, not of noblemen and non-noble women. This would greatly improve their social position. Taking into account the accomplishments of Josef Werndl and the status of the families of the two ladies’ husbands, Emperor Franz Joseph I granted their request.³¹

A significant strengthening of the position of women and other bereaved persons (again, however, only on the basis of the father’s or husband’s merits) was brought about by the imperial decree published on 24 January 1915 in the *Wiener Zeitung* newspaper.³² This concerned the right of officers to be promoted

(1854–1910), was raised to the rank of Free Lord, with her children Johannes (1884–1913), Karl (1885–1931) and Sidonia (1885–1950), and in 1906 Anna Dobrženský von Dobrženicz geb. Kolowrat-Krakowský (1865–1934) was elevated to a countship with her sons Anton (1889–1915) and Heinrich (1892–1945).

²⁸ Županič, *Habsburská šlechta*, 431–432.

²⁹ Cf. the ennoblement of the families after the death of minister Karl Giskra (barony for the bereaved, d.1894) or Julius Glaser (d.1892). See Županič, *Habsburská šlechta*, 537–540.

³⁰ Stögmüller, *Josef Werndl*, 37.

³¹ Cit. after: undated petition by Anna von Lamberg and Caroline von Imhof both née Werndl. AVA, Adelsarchiv, Caroline und Anna geborene Werndl, Adelstand 1902/1903. Their noble titles were conferred on 23 August 1902.

³² On this question in more detail: Županič, *Habsburská šlechta*. *Wiener Zeitung*, 24 January 1915, 6–7. Cf. e.g. the ennoblement of A. Winternitz and his sons, surviving dependents of Walter Winternitz, lieutenant-colonel of the 18th Landwehr infantry regiment, who fell in September 1914 at the village of Viharos (now Viška, Ukraine). AVA, Adelsarchiv, Alexandrine Winternitz und Söhne, Adelstand (Edler von Viharos), 1916–1917. See also record of the Impe-

to the nobility after thirty years of service and participation in battle (the so-called *systematisierter Adelstand*). Surviving dependents of fallen officers could also apply for ennoblement, including widows without offspring.³³

*

The granting of nobility to women on the basis of their own merits was, however, on a completely different level. In this respect, the Austrian Empire was extremely liberal, even pioneering, although of course few women were so honoured. It was typical of the Habsburg monarchy that women in religious service were the first to receive nobility. Unlike men, in Austria they could not acquire a title of nobility associated with a Church office.³⁴ The sole exception was the office of abbess of the Theresian Institute of Noblewomen at Prague Castle, to whom the right to crown Bohemian queens passed after the dissolution of the Benedictine monastery of St. George at Prague Castle (1782). However, since only Austrian archduchesses could hold this office, this was a mere formality.³⁵

The two known cases of the ennoblement of women religious were members of the Congregation of Jesus (*Englische Fräulein* or English Ladies). In the 19th century, the members of this congregation were divided into two groups: ladies of the first class were of noble birth and were entitled to be addressed as *Fräulein*, while ladies of the second class came from non-noble families and were addressed as *Jungfrau*. According to custom, the head of a house of the order was always a lady of the first class, i.e. a noblewoman. Only under exceptional circumstances could a lady of the second class be promoted to a lady of the first class, but the prerequisite was the acquisition of a noble title.

The first such case in Austria occurred on 22 September 1822, when Countess Julia Mailáth, Major Superior of the all Institutes of English Ladies in Austria, asked Emperor Franz I. to grant a title of nobility to Ludmilla Mally. In doing so, she requested that the diploma include the following as a justification for this ennoblement:

*“weil sie sich nach dem Urtheile ihren Vorgesetzten, durch einen tadellosen Wandel in ihrem Berufe, durch Hingebung für selben, und durch Anwendung ihres Vermögens für das Beste des Hauses vorzüglich verdient gemacht hat”.*³⁶

rial & Royal Interior Ministry no. 1400/A from 1914 in: AVA, Adesgeneralien, Kt. 17a Offiziere (1914–1916).

³³ HHStA, KK, 460/1916. Cf. e.g. the ennoblement of childless widow Maria Kasal, widow of Colonel Rudolf Kasal of the 30th Landwehr infantry regiment in 1917. See AVA, Adelsarchiv, Maria Kasal, Adelstand (Edle von Sanstätt) 1917.

³⁴ These were certain archbishops and bishops, and from 1881 the Bohemian-Austrian Grand Prior of the Order of the Knights of Malta. An exception was the superior of the Savoy Noblewomen's Institute in Vienna (Savoysches Damenstift in Wien) established in 1772, who, however, was not a church figure. However, after the resignation of the first of them, Countess Maria Anna Friederike Gianini (1705–1788) née Landgravine von Hessen-Darmstadt in 1778, her successors did not use it. On this question see Kotz, *Amtsadel für Frauen*, 121–122.

³⁵ Žáková, *Tereziánský ústav šlechtičien*, 240, 263–267.

³⁶ Cited after: AVA, Ludmilla Mally, Adelstand (von Frommenburg) 1822.

However, the file itself shows that Mally was to be appointed superior of the Congregation in Prague, which focused on the education of aristocratic children. A governess with a noble title could better represent the institute and better meet the demands of the pupils' parents.

A very similar course was followed by the ennoblement of Marie Mariacher (1802–1878) in 1848. This woman had been the head of the convent of the Congregation of Jesus at Rovereto since 1847. However, this function was reserved for noblewomen, so the Major Superior Countess Mailath requested her elevation to the nobility. The reason was not only the exercise of that office, but in particular Mariacher's contributions to the founding of the institute in Lodi, Lombardy, her work as a teacher and novice mistress at Vicenza, and her success in reorganizing the school and convent at Rovereto. The petition was also supported by the Tyrolean Governor Count Clemens Brandis. He stressed the achievements of Mariacher in uplifting education, but also pointed out that it was not appropriate for "*eine bürgerliche Jungfrau [...] über adelige Fräulein regierte*".³⁷ The titles were conferred (as on all religious) *ad personam*, because the ladies were bound to celibacy.³⁸

The fact that the only women to be elevated to the nobility in the first half of the 19th century for their own merits were two members of the Congregation of Jesus led the lawyer and genealogist Rudolf von Granichstaeden-Czerva to believe that in their case too it was a title associated with the holding of office, as in the case of the aforementioned bishops and archbishops. But the reality was different. The clerical nobility (German: *Amtsadel*) was so closely linked to the holding of ecclesiastical office that the actual ennoblement of these persons did not occur at all, since they acquired the title immediately after taking office. Conversely, the moment they resigned their office, they also lost the title associated with it.³⁹ The reasons for the ennoblement of the two ladies can be described as a combination of merit and courtesy – they had considerable involvement in the development of the Convent of the English Ladies, which led to them becoming superiors (*Vorsteherin*). However, as this office was, according to the rules, to be held by noblewomen, they were subsequently (and not upon taking office!) granted a title of nobility.

Interestingly, the ennoblement of women religious ended with the Revolution of 1848, apparently as a result of the introduction of equality before the law and the abolition of most noble privileges. Ladies elevated to the nobility after that date were granted titles solely on the basis of their exceptional merits, which were at least comparable to those for which men were granted peerages.

³⁷ Cit. after: AVA, Adelsarchiv, Maria Mariacher, Adelstand (Edle von Friedenstern) 1848. The noble title was granted on 5 June 1848. Maria Mariacher von Friedenstern became General Superior at St. Pölten in 1863 and later Superior of all the Institutes of English Ladies in Austria.

³⁸ Otherwise, of course, Austrian aristocratic law did not include the institution of personal nobility and titles were always hereditary. The issue of personal nobility was not addressed at government level until March 1918 and was not implemented. On this question in more detail see: Županič, *Habsburská šlechta*, 55–56.

³⁹ Granichstaeden-Czerva, *Ein Amtsadel*, 67. This was the case of the Olomouc Prince-Archbishop Theodor Kohn (1845–1915), who held the office in 1893–1903.

At the same time, it should be emphasised that women were not honoured for different reasons than men, although the range of their activities was considerably smaller. They were limited by the laws and customs of the time, which, among other things, excluded them from state or military service. The areas in which the ladies below excelled were therefore essentially threefold: teaching, serving at court and humanitarian activities.

The first case concerns Antonia Harrucker, who from the mid-1830s at the latest worked at the Educational Institute for Officers' Daughters at Hernals near Vienna (Offizierstöchter-Bildungsinstitut in Hernals) and from 1846 to 1891 was in charge of the institute as General Superior (Obervorsteherin).⁴⁰ Little is known about her life. From the press it appears that for many years she made small donations to charity, but her teaching and organisational works and the fact that she worked in an institute associated with the army, for which Franz Joseph I had a great affection, were undoubtedly crucial. Harrucker ran the institute for thirty years, earning the nickname *Mama Harrucker* for her attitude towards her charges, and was awarded the Gold Cross of Merit with Crown for her services to its development.⁴¹

Unfortunately, we do not know the details that led to her elevation to nobility. The reason for this is that the conferral of the title was based on a decision of the Emperor himself, by his personal letter (German: *allerhöchstes Handschreiben*). In such cases, however, officials did not prepare supporting materials for the monarch, which usually summarised the merits of the person proposed for the award, because the emperor knew them. Harrucker received her noble title on 16 December 1875, and it can be ascertained from the press that this was on the occasion of the 100th anniversary of the institution and on the eve of her retirement.⁴² However, she never applied for a diploma confirming her ennoblement and granting her a coat of arms, and given her profession, she was most likely unmarried and childless. The title therefore became extinct upon her death.⁴³

Fortunately, we have more information about other ennoblements. Undoubtedly the most interesting is the 1876 ennoblement of Clara Waagner (1788–1877). Clara came from a non-noble but very influential and wealthy family. Her father, Jakob Veith (1758–1833), was born into humble circumstances, but worked his way up to become a textile mill owner and acquired a large fortune through supplying the state during the Napoleonic Wars. The money he earned was mostly invested in the purchase of large estates. Although he did not acquire a noble title himself, he found partners for his children in the old noble families.⁴⁴ Clara was the exception. In 1815, at her father's château in Libochovice, she married Martin Anton Waagner (1788–1849), a wealthy Prague burgher whose father had also become rich as a

⁴⁰ Hof- und Staats-Schematismus des Österreichischen Kaiserthums, Bd. II, 154.

⁴¹ Pester Lloyd, 2 April, 1891, 5; Klagenfurter Zeitung, 9 April 1891, 2.

⁴² Three other teacher/matrons also received a Gold Cross of Merit with Crown, one a Gold Cross of Merit, and two more (as well as the institute's doctor) a Monarch's Commendation. Wiener Zeitung, 22 December 1875, p1; Die Presse, 25 December 1875, 9.

⁴³ AVA, Adelsarchiv, Antonie Harrucker, Adelstand 1875.

⁴⁴ On Jakob Veith: Županič, *Habsburská šlechta*, 695–698; Jouza – Jozová, *Veithové*.

textile entrepreneur. In the following years, the couple gradually bought several estates for the huge sum of 870,000 gold pieces and rebuilt their mansion, the Jirny Château near Prague, in the Neo-Gothic style.

They were also publicly active. Clara supported the Roman Catholic priest, mathematician and philosopher Bernard Bolzano (1781–1848), who often visited the Waagner family at Jirny, and the couple regularly gave money to humanitarian causes. However, it was only after her husband's death that Clara and her unmarried daughter Rosalie (1829–1897) became truly generous in their charitable work. The exact extent of her donations is unknown, but they must have been very large sums indeed.

At the beginning of 1876, the Bohemian Governor, Baron Philipp Weber von Ebenhof, proposed that she should be elevated to the status of nobility for these accomplishments. His superior, the Minister of the Interior, Baron Joseph Lasser von Zollheim, agreed with his recommendation and submitted the proposal to the Emperor on 5 March 1876. It was extremely interesting that both Weber and Lasser stated that the merits of Clara and her daughter Rosalie should be rewarded, and in view of the warm relations prevailing in the family and its esteemed social status, they also recommended that not only the two ladies but also Clara's sons should be raised to the nobility.⁴⁵

Franz Joseph I approved the proposal on 12 March 1876. This was an extraordinary event in the history of the Austrian nobility: the House of Waagner von Wallernstädt became the only one to owe its title to a woman.⁴⁶ By chance, all the other ennoblements had involved only one particular woman – either because she remained unmarried or for some other reason (see below).

It took almost 20 years for a further grant of nobility to a lady – in this case, a governess in the Imperial family, Eugenie Touzet née Delattre (1828–1902), was so rewarded. Born in Paris, she undoubtedly received a very good education and probably also married in France in 1847. We do not know when she settled in Austria, but she was widowed in 1879 and probably then began working as a governess in aristocratic families.⁴⁷ She was undoubtedly a woman of extraordinary talents, for not long after the death of Crown Prince Rudolf (1858–1889) she became governess to his daughter, Archduchess Elisabeth (1883–1963).⁴⁸ She became part of the miniature chamber (German: *Kammer*) of this favourite granddaughter of Emperor Franz Joseph, which consisted of its superior (*Kammer-Vorsteherin*) Countess Elisabeth von Coudenhove, two chambermaids (*Kammerdienerin*), a butler

⁴⁵ HHStA, KK 938/1876. These were Heinrich (1820–1890) and Karl (1823–1889). The youngest child, Jakob (1825–1865), was already dead by this time, and the peerage was thus granted to his offspring.

⁴⁶ AVA, Adelsarchiv, Clara Waagner und ihre Kinder, Adelstand (Edle von Wallernstädt) 1876. The diploma was issued on 19 June 19th 1876.

⁴⁷ Very brief biographical information can be found in her request for the issuance of a diploma, dated 31 January 1896 in: AVA, Adelsarchiv, Eugenie Touzet, Adelstand (Edle von Treuenzöwlf) 1895/96.

⁴⁸ First mentioned in the Hofeschematismus in 1890. Vgl. *Handbuch des allerhöchsten Hofes*, 1890, 87.

(*Kammerdiener*), two footmen (*Leiblakai*), two housemaids (*Hausdiener*) and one attendant (*Kammermagd*).⁴⁹ Touzet (like Harrucker) received her noble title directly from the monarch, on 22 December 1895. The exact reason is again unknown, but it was undoubtedly in recognition of her services to Archduchess Elisabeth.

Interestingly, even though Mrs Touzet had a son, the promotion was treated as a personal one. In the diploma of 24 February 1896, which granted her the coat of arms and the predicate *Edle von Treuenzöwlf*, the usual passage about heredity was crossed out.⁵⁰ The reason undoubtedly lay in her French origins; we do not know what citizenship she held, but her son was certainly a citizen of the French Republic and an officer in the Navy of the Republic⁵¹ – a fact that would prevent ennoblement by succession. While the French government did not prevent its citizens from being elevated to the nobility, it did prohibit them from using their titles in France. This was unacceptable to Austria, which therefore granted nobility to French citizens only exceptionally and on condition that they were permanently settled in the Monarchy;⁵² although Eugenie met that requirement, her son lived permanently in France and could not therefore obtain an Austrian title.⁵³

The last grant of Austrian nobility to a lady dates from the very end of the Monarchy. This time it was a businesswoman, Anna von Liebig née Knoll (1855–1926), owner of a large North Bohemian textile factory. Unlike Clara Waagner, who also came from a business family, Anna von Liebig was self-employed and very successful. She ran the family business of Franz Liebig & Comp., founded in 1843 by her father-in-law Franz Liebig the Elder (1799–1878), completely independently after the death of her husband Knight Ludwig von Liebig (1846–1909), transforming it into a joint-stock company in 1920.

While we do not know whether the ladies mentioned above (Harrucker, Waagner and Touzet) were actively interested in the nobility, this is quite clear for Frau von Liebig. Unlike the others, she applied for the title herself. She suffered from a strong inferiority complex in relation to the younger branch of the von Liebig family, which had held a baronetcy since 1868. Her brother-in-law, Franz the Younger von Liebig (1827–1886), formerly head of the family firm, had also received a title in 1883, but he died childless. Her husband was only a knight.

⁴⁹ *Handbuch des allerhöchsten Hofes*, 1898, 115.

⁵⁰ AVA, Adelsarchiv, Eugenie Touzet, Adelstand (von Treuenzöwlf) 1895/95.

⁵¹ Sport und Salon, 21 June 1902, 8.

⁵² Cf. e.g. the ennoblement of the French citizen and wholesaler in Trieste Alexander Daninos (30 December 1879). Spis č. 5364 in: AVA, Inneres, MdI Präsidium, Kt. 1141/1880. He received a knighthood only because he was permanently settled in Austria, and both of his sons had obtained Austrian citizenship. Županič, *Habsburská šlechta*, 283–284.

⁵³ Eugenie Touzet von Treuenzöwlf retired in 1900, when, on the occasion of Archduchess Elisabeth's forthcoming eighteenth birthday, preparations began for the transformation of her chamber (Kammer) into a separate court (Hof). Her position was temporarily filled by Sidonia Gräfin Chotek (1861–1946), eldest sister of Sophia (1868–1914), later wife to the heir to the throne, Franz Ferdinand d'Este. At this point Touzet received the Order of Elisabeth II. Class. See *Handbuch des allerhöchsten Hofes*, 1899, 126; *Handbuch des allerhöchsten Hofes*, 1900, 131; Illustriertes Wiener Extrablatt, 12 June 1902, 7.

In Austria, however, the awarding of a noble title for meritorious business achievements was practically impossible from the beginning of the 19th century onwards, and entrepreneurs had to have rendered other services to the state: engaging in politics, cooperating with state authorities, or (most often) donating large sums of money to charitable and public causes.⁵⁴

We have no information on whether Anna von Liebieg was active in the humanitarian sphere for a long period of time, but she supported the Catholic Church, for which she received an award *Pro ecclesia et pontifice* from Pope Leo XIII in 1903.⁵⁵ It was not until the First World War that she became extensively involved in the social field.⁵⁶ It is not impossible that she was touched by growing poverty and suffering, but the available material rather suggests that it was part of her quest for social ascent. In fact, her first documented donations date back to the end of August 1914. In early February 1915 Liebieg was awarded the Decoration for Services to the Red Cross II Class, a distinction that was given for providing a certain amount of money.

While the majority of businessmen elevated to noble status for merit in the humanitarian field donated a single sum or a gift of high financial value (real estate, objets d'art) to charity,⁵⁷ for Anna von Liebieg several hundred financial contributions were involved. The great majority of these sums were very low: „2 Broschüren für Kriegsfürsorge“ for 2 Kronen, „Geschenk für verwundete Soldaten“ (3 K) or „Kuchen für Rotes-Kreuz-Konzert“ (6.40 K). The highest amount was K 20,407.50, which, however, was not a donation in the strict sense of the word, but a so-called war supplement (*Kriegszulage*), which had to be paid to its officials and employees by order of the government. Anna claimed, however, that her merit lay in the fact that she had paid this money to her employees despite the serious problems of running a business in wartime, thus helping to reduce distress and reduce rising inflation. She even attached a detailed list of these gifts to her application for promotion to the status of Free Lady, which was highly unusual. The fact that she had subscribed considerable funds to war loans may also have played a role.⁵⁸

But there is no doubt that this strategy of hers was successful. It undoubtedly found its way to the Czech Governor Count Max von Coudenhove, who fully supported her plea. Moreover, as his letter to the Minister of the Interior, Prince Konrad of Hohenlohe-Schillingsfürst, shows, he respected her not only as a patron but above all as an excellent businesswoman and economic expert:

⁵⁴ On this question in detail: Županič, *The Making of Business Nobility*; Županič, *Nobilitierungspolitik*, 494–499, 511.

⁵⁵ Prager Tagblatt, 7 May 1903, 2.

⁵⁶ Only a few smaller gifts are documented from earlier times. For example, in 1908 200 K for the construction of a children's home in Stráž nad Nisou (German: Althabendorf). Nordböhmisches Volksblatt, 30 June 1908, 7.

⁵⁷ Županič, *Habsburská šlechta*, 730–759.

⁵⁸ E.g. her third war loan in 1915 for 200,000 K. Prager Abendblatt, 1 October 1915, 5; Wiener Zeitung, 7 November 1915, 34.

“Der grossen Aufgabe, die damit an sie herantrat, wusste sie, gestützt auf umfangreiche Kenntnisse und die Erfahrungen ihrer Jugend, in vollkommener Weise gerecht zu werden und die umfangreichen Unternehmungen, die wohl einen Wert von Millionen Kronen repräsentieren, trotz manigfachen Schwierigkeiten tadellos und erfolgreich zu leiten. Die Etablissements wurden während der Dauer ihrer Wirksamkeit als Chefin mit bedeutendem Aufwande der Modernisierung unterzogen.”

He therefore recommended her petition, among other things, *“in Ansehung seiner hervorragenden sozialen Stellung”*, an argument that played an important role in Austria in the granting of noble titles.⁵⁹

Minister Hohenlohe did not dispute his conclusions. In his report to the Emperor, he stated that Anna, on the death of her husband as his universal heir *“gestützt auf reiche Erfahrung und tüchtige Fachkenntnis, die umfangreichen, Millionenwerte darstellenden Unternehmungen dieser Firma mit dem besten Erfolge.”* He recommended her request and was sympathetic to her desire for parity with the baronial line of the family: the Frau von Liebieg

*“beruft sie sich daran, daß sie zurzeit das einzige Mitglied der Großindustriellenfamilie Liebieg sei, welches des Freiherrnstandes nicht teilhaftig ist, ein Umstand, dessen mißverständliche Auffassung sie als Versteherin der Firma des öfteren in peinliche Situationen gebracht und in ihr den Wunsch nach einer Gleichstellung mit den übrigen Familienangehörigen erweckt hat.”*⁶⁰

Franz Joseph I agreed with the recommendation and granted Anna the barony;⁶¹ in this case too, however, it was an ennoblement *ad personam* – she had no children, and the title died with her. However, this does not change the fact that her ennoblement was quite extraordinary and qualitatively different from the previous ones: the strategy she adopted in pursuit of the baronial title was no different from that of male entrepreneurs. The surviving official correspondence shows that even the highest state officials recognised her abilities and respected her as one of the leading representatives of Austrian industry. This was unmistakable evidence of the changing conditions and the emancipation of women, which was reflected in the radical transformation of society after the end of the First World War.

Conclusion

In the Habsburg monarchy, as in most of Europe, a title of nobility was a symbol of belonging to the elite of the state. The conferment of nobility was both a confirmation of an exceptional social status, very often resulting from the possession of extensive property (often land), and a distinction awarded by the monarch to persons who had rendered significant service to the state or dynasty.

⁵⁹ Cit. after: Max Coudenhove for Konrad Hohenlohe, 27 April 1916. In: AVA, Adelsarchiv, Anna von Liebieg, Freiherrnstand 1916/1917.

⁶⁰ Hohenlohe for Emperor Franz Joseph I, 7 July 1916, *ibid*.

⁶¹ The title was granted on 18 July 1916, the diploma issued on 7 February 1917. AVA, Adelsarchiv, Anna von Liebieg, Freiherrnstand 1916/1917.

Due to the disadvantaged legal position of women in the society of the time, ennoblement was for a long time limited only to men; however, since noble titles granted in the Habsburg Monarchy were always hereditary (except for ecclesiastics), the acquired privileges (the right to a noble title, coat of arms, judicial privileges, etc.) were also transmitted to the wife and descendants. For a long time, women were raised to the nobility only rarely, usually on the merits of their husbands (if they had already died) or on the antiquity of their lineage. Ladies who married members of the Habsburg family and whose marriage was approved by the Austrian Emperor constituted an exception. They were not entitled to the status of archduchess, but were granted a different title of nobility and coat of arms.

The situation began to change in the second decade of the 19th century, when Ludmilla Mally, a member of the Convent of English Ladies, was ennobled for exceptional merit. In her case, however, and in the case of another member of this spiritual congregation, Marie Mariacher, the elevation to nobility was an interesting combination of personal merit and social considerations, since both ladies held offices reserved for noblewomen.

The social position of women, however, gradually (albeit slowly) improved, and the state began to look for ways to recognise their merits. The first possibility was the Cross of Merit instituted by Emperor Franz Joseph in 1850. Although its recipients were again predominantly male, it was awarded to dozens of women over the following decades, ranging from female benefactors and artists to nurses and factory workers.

It soon became apparent, however, that emancipation was proceeding faster than most men in Austria had anticipated. This was also reflected in the awarding of honours. Women were playing an increasingly important role, even if their influence remained limited to a few areas - the arts, culture, education or (more rarely) business. However, their role as patrons and generous donors was indispensable, among whom we can find both aristocrats and ladies from wealthy bourgeois circles.

The unexpectedly rapid rise in the social prominence of women caused considerable problems for the responsible state officials. Increasingly, it became apparent that it was necessary to recognise their services with some kind of award, but the monarchy did not have one available. While men could receive not only the Order or the Cross of Merit, but also the title of "councillor" (privy, imperial, court or commercial – in German *Geheimer Rat*, *kaiserlicher Rat*, *Hofrat* and *Kommerzialrat* respectively), women could be awarded only the Cross of Merit. However, this was a decoration intended mainly for the lower social classes and it was unthinkable that it be bestowed upon ladies from genuinely influential and wealthy families.

The solution turned out to be the granting of peerages, which were highly prestigious, but at the same time were often awarded to women (with the specific exception of Hungary). Now, however, women were not granted nobility for courtesy reasons or on the merits of their husbands or fathers, but solely on their own merits. Thus, during the second half of the 19th century, three ladies were ennobled in Austria for merit in their respective fields – Antonia Harrucker in 1875 for her pedagogical contributions, Clara Waagner in 1876 for her philanthropy, and

Eugenie Touzet in 1895 for her work as a governess. All the women were awarded the lowest title of nobility, the so-called “*einfacher Adelstand*”, which was still a very prestigious award and was also given to very important officials, officers or businessmen.

The situation with regard to women's rewards changed at the end of the 19th century. This was undoubtedly due to the establishment of an all-female Order of Merit, the Order of Elisabeth (1898) with three (from 1918 onwards four) classes, supplemented by a medal (the *Elisabeth-Medaille*) and, from 1918, the Elisabeth Cross (*Elisabeth-Kreuz*).⁶² This decoration was intended for ladies from all social classes – the highest grades for members of the ruling and most important aristocratic families, while the medals were intended for women from the lower classes, including employees of state institutions (postmistresses, commissionaires, etc.). The gender specific character of this order was further strengthened by a decision of Emperor Charles I of 29 December 1916: he handed over the responsibility for the Order of Elisabeth to his wife Zita, who was to decide upon whom it would be conferred.

The very last female ennoblement in Austria in 1916 – the granting of a barony to Anna von Liebieg – was proof of increasing emancipation. While the aforementioned ladies had been granted their nobility for merit in what could be described as exclusively or predominantly female domains, Liebieg was also awarded for humanitarian merit, but at the same time the state authorities recognised her quite extraordinary achievements in managing one of the most important textile factories in Bohemia.

Compared to the total number of ennoblements during the Austrian Empire, women were granted a negligible number of noble titles.⁶³ However, the mere fact that they were not denied such honours is testimony to the ever-increasing role of women in the life of the Danubian monarchy. An unmistakable milestone was the case of Madame von Liebieg, which under different historical circumstances would have opened the way for the more frequent awarding of higher titles of nobility to ladies of her position. The dissolution of the Austro-Hungarian Empire in the autumn of 1918, however, brought the question of the further evolution of the Austrian nobility to a definitive close.

⁶² Dikowitsch, *Die österreichischen Damenorden. Der österreichisch kaiserliche Elisabeth-Orden*.

⁶³ The total number of noble titles granted by the Austrian monarchs between 1804 and 1918 is unknown. An analysis of available information sources suggests that there were at least 9,532. Županič, *Habsburská šlechta*, 109.

Sources and Literature

Sources

Archive Sources

- Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsarchiv (c.1500–c.1918), Hofadelsakten (1600–1918), Akten (AVA, Adelsarchiv).
- Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Inneres (c.1550–1918), Ministerratspräsidium (1860–1918), Ministerratspräsidium, Akten (AVA, Inneres, Minister-ratspräsidium)
- Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Inneres (c.1550–1918), Präsidium (1848–1918), Akten (AVA, Inneres, MdI, Präsidium).
- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv (1523–1918), Kabinettskanzlei (1683–1918), Kabinettskanzlei Vorträge (1848–1918), Akten (hereafter: HHStA, KK).

Published Sources

- Handbuch des allerhöchsten Hofes und des Hofstaates seiner k. und. k. apostolischen Majestät, Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1890.
- Handbuch des allerhöchsten Hofes und des Hofstaates seiner k. und. k. apostolischen Majestät, Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1898.
- Handbuch des allerhöchsten Hofes und des Hofstaates seiner k. und. k. apostolischen Majestät, Wien: Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1899.
- Handbuch des allerhöchsten Hofes und des Hofstaates seiner k. und. k. apostolischen Majestät, Wien: Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1900.
- Hof- und Staats-Schematismus des Österreichischen Kaiserthums, Wien: k. k. Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey, 1835, Bd. II.
- Statuten für den erhabenden österreichisch-kaiserlichen Leopoldsorden, Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerey, 1808.

Newpapers

- Die Presse
- Illustriertes Wiener Extrablatt
- Klagenfurter Zeitung
- Nordböhmisches Volksblatt
- Pester Lloyd
- Prager Abendblatt
- Prager Tagblatt
- Sport und Salon
- Wiener Zeitung

Literature

- Bahenská, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*, Praha: Libri, 2005.
- Boenicke, Albert, *Die Ehe zur linken Hand. Ein Beitrag zur Lehre vom deutschen Fürstenrecht mit kurzen Ausblicken auf das Fremde Recht*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde bei der Juristischen Fakultät der Universität Leipzig, Berlin 1915.

- Dikowitsch, Hermann, Die österreichischen Damenorden. Der österreichisch kaiserliche Elisabeth-Orden, in: Stolzer, Johann – Steeb, Christian (Hrsg.), *Österreichs Orden vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1996, pp. 189–193.
- Göbl, Michael, *Die Frau und das Wappen im Hl. Römischen Reich und der Habsburger-Monarchie*, (online), in: <<http://oktogonal.at/Goebel/frauenwappen.htm>>, downloaded: 2 July 2025.
- Granichstaedten-Czerva, Rudolf, Ein Amtsadel für Frauen in Österreich, in: *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik*, 4. (XVIII.) Bd., 1957, pp. 121–122.
- Granichstaedten-Czerva, Rudolf, Geadelte Frauen, in: *Monatsblatt Adler, Zeitschrift für Genealogie und Heraldik*, März/April 1954, 8. Heft, pp. 104–106.
- House Law of the Austrian Imperial Family, Familienstatut* (1839), (online), in: <<https://www.heraldica.org/topics/royalty/hg1839.htm>>, downloaded: 2 July 2025.
- Jouza, Ladislav – Jouzová, Miroslava, Veithové. *Od tkalcovského stavu ke šlechtickému titulu*, Mělník: Regionální muzeum Mělník, 2008.
- Kořalka, Jiří, Zvolení ženy do Českého zemského sněmu roku 1912, in: Pešek, Jiří – Ledvinka, Václav, *Žena v dějinách Prahy*, in: *Documenta Pragensia XIII.*, Praha: Scriptorium, 1996, pp. 307–313.
- Kotz, Wolfgang, Ein Amtsadel für Frauen in Österreich, in: *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik*, 4. (XVIII.) Bd., März/April 1957, pp. 121–122.
- Malíř, Jiří – Marek, Pavel et al., *Politické strany, I. díl 1861–1938: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004*, Brno: Doplněk, 2005.
- Neudorfllová, Marie L, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha: Janua, 1999.
- Sedláček, August, *Pýcha urozenosti a vývody u starých Čechův a Moravanů*, in: *Věstník Královské České Společnosti Nauk*, Praha 1914.
- Stekl, Hannes, Der Wiener Hof in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Karl Möckl (Hrsg.): *Hof und Hofgesellschaft in den deutschen Staaten im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert* (Deutsche Führungsschichten in der Neuzeit. Bd. 18), Boppard am Rhein 1990, pp. 17–60.
- Stögmüller, Hans, *Josef Werndl und die Waffenfabrik in Steyr*, Steyr: Ennsthaler 2010.
- Wiesflecker, Peter, *Studien zur habsburgischen Heirats- und Familienpolitik im Zeitalter Kaiser Franz Josefs I. Austritte aus dem Kaiserhaus und Ehen mit Bürgerlichen*, Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 1989.
- Wurzbach, Constant von, *Biographisches Lexicon des Kaiserthum Österreich*, Bd. 6, Wien: Verlag der Universität, 1860.
- Žáková, Michaela, *Tereziánský ústav šlechticů na Pražském hradě*, Praha 2021.
- Županič, Jan, *Habsburská šlechta. Proměna elit podunajské monarchie v dlouhém 19. století*, Praha: Nakladatelství Pankrác, 2024.
- Županič, Jan, Nobilitierungspolitik der letzten Habsburger. Der neue Adel im Zeitalter Franz Josefs und Karls, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 106, 4/2019, pp. 473–518.
- Županič, Jan, The Making of Business Nobility. The Social Rise of Austrian Businessmen after 1848, in: *Studia historica Slovenica*, 3/2021, pp. 655–694.

POVZETEK

Spol in podeljevanje plemiških naslovov v Avstrijskem cesarstvu. Preobrazba plemstva v kontekstu vprašanja žensk

Jan Županič

Študija raziskuje mehanizme, pogoje in pomen podeljevanja plemiških naslovov ženskam v habsburški monarhiji, s posebnim poudarkom na primerih podeljevanja plemstva na podlagi osebnih zaslug. Medtem ko je bilo prenašanje plemiškega stanu po očetovski ali zakonski liniji običajna norma v monarhiji, je bilo neposredno povzdigovanje žensk med plemstvo razmeroma redko in je pogosto zahtevalo posebno utemeljitev, utemeljeno na običaju, pravni tradiciji ali služenju državi. Vendar pa je razvoj družbenega in pravnega položaja žensk v 19. stoletju omogočil posameznim izjemnim osebnostim, da so presegle te omejitve.

Na habsburškem ozemlju je lahko ženska pridobila plemiški status na štiri glavne načine: z rojstvom, s poroko, s povzdignjenjem bližnjega moškega sorodnika ali z neposrednim podeljevanjem plemstva s strani monarha. Medtem ko so bili prvi trije načini pogosti in urejeni z uveljavljenim pravom in prakso, je bil četrti – neposredno podeljevanje – redek in politično pomemben. Bil je eden redkih legitimnih načinov, s katerimi je monarhija lahko priznala javne zasluge žensk v družbi, ki jih je sicer izključevala iz državne in vojaške službe.

Do srede 19. stoletja je bilo povzdigovanje žensk med plemstvo običajno povezano z njihovimi družinskimi vezmi, bodisi kot priznanje zaslug moža ali očeta, bodisi kot del običajnih privilegijev, ki so pripadali ženam in hčeram aristokratov. V primerih Morganičnih porok – tj. porok med habsburškimi nadvojvodami in ženskami nižjega družbenega stanu – so bile ženske običajno izključene iz naslova »nadvojvodinja«, čeprav so lahko prejele plemiški naziv in grb, ki je odražal njihovo poreklo in primernost. Ti redki primeri kažejo, kako strogo je dinastija varovala plemiške privilegije in nazive.

Prvi znaki sprememb se pojavijo v zgodnjem 19. stoletju, ko sta bili dve članici reda Jezusa (Englische Fräulein) – Ludmilla Mally in Marie Mariacher – povzdignjeni v plemstvo. Čeprav so bile te podelitve predstavljene kot individualne nagrade za izjemne zasluge na področju izobraževanja in upravljanja samostanov, odražajo tudi napetost med službo in plemiškim statusom v ženskem verskem kontekstu. Ker so morale biti predstojnice plemiških samostanov same plemkinje, sta bila povzdigovanji Mally in Mariacher deloma tudi sredstvo za uskladitev kanonskega prava in cesarske prakse.

Preobrazba se je pospešila po revoluciji leta 1848 in uvedbi pravne enakosti pred zakonom. Od tedaj naprej so bile ženske vse pogostejše počaščene zaradi lastnih zaslug, ne več zgolj zaradi vpljivosti ali rodu. Nova utemeljitev za podeljevanje plemstva se je osredotočala na vodstvo na področju izobraževanja, dobrotelost in izjemne zasluge za dinastijo ali državne ustanove. Pomembni primeri vključujejo Antonio Harrucker, ki je več kot tri desetletja vodila Zavod za hčere častnikov v Hernalsu; Claro Waagner, dobrotelnico, katere družina je bila povzdignjena zaradi njenih obsežnih karitativnih dejavnosti; in Eugenie Touzet, francosko guvernantko v gosposdinstvu nadvojvodinje Elizabete, ki je prejela osebni naslov.

Primer Clare Waagner je bil posebej izjemen: plemstvo ni bilo podeljeno le njej, temveč tudi njenim otrokom, vključno s sinovi, zaradi česar je postala osrednja osebnost pri nastanku nove plemiške družine — kar je bila redkost v cesarski praksi. Ti primeri kažejo, da je bila država pripravljena prilagoditi obstoječe konvencije, da bi nagradila družbeno vplivne ženske, katerih ravnanje je bilo v skladu z imperialnimi vrednotami služenja, izobraževanja in katoliške pobožnosti.

Vrhunec teh sprememb je bil dosežen med prvo svetovno vojno, ko so bile ženske, kot je Anna von Liebieg, industrijska podjetnica iz severne Češke, povzdignjene ne le zaradi dobrotelnih prispevkov, ampak tudi zaradi poklicnih dosežkov. Za razliko od prejšnjih primerov je Liebieg sama zaprosila za plemiški naslov, uporabila enake strategije kot moški podjetniki in bila

izrecno pohvaljena s strani visokih uradnikov za svoje vodstvene sposobnosti in gospodarsko znanje. Njen primer pomeni najvišjo točko v spolni preobrazbi podeljevanja plemiških priznanj v monarhiji – obliko simbolne enakopravnosti tik pred zlomom cesarskega sistema leta 1918.

Vzporedno s temi razvoji je monarhija ustvarila tudi poseben red zaslug za ženske – Red Elizabete (1898) – s čimer je dodatno institucionalizirala čast, namenjeno izključno ženskam. Vendar podeljevanje plemstva ženskam zaradi zaslug nikoli ni postalo razširjen pojav. Čeprav je država pokazala določeno prožnost in so ženske postopoma pridobivale vidnost v javnem življenju, je sistem še vedno močno privilegiral moške. Kljub temu primeri, predstavljeni v tem članku, kažejo, kako je cesarska Avstrija skušala uskladiti vztrajnost tradicionalnih družbenih hierarhij z vse večjo vlogo žensk na področjih kulture, izobraževanja in humanitarnosti.

Za zaključek: podeljevanje plemstva ženskam v habsburški monarhiji ni bilo zgolj podaljšek patriarhalnega privilegija, ampak se je sčasoma razvilo v mehanizem za priznavanje ženskih zaslug in družbenega vodstva. Čeprav redki, ti primeri kažejo na subtilen, a jasen premik v državnem priznavanju žensk kot dejavnih nosilk javnih vrednot – premik, ki ga je prekinil razpad habsburškega imperija, a ki kaže na širše družbene spremembe v »dolgemu 19. stoletju«.

Endre Domonkos and András Schlett

The „New Course” and its impacts in Central and Eastern Europe: The case of Hungary

DOMONKOS, Endre, PhD, Associate Professor, Budapest University of Economics and Business, Faculty of International Business, Department of Social Sciences, H-1054 Budapest, Alkotmány u. 9–11, domonkos.endre@uni-bge.hu

ORCID: 0000-0003-1899-4798

SCHLETT, András, PhD, Associate Professor, Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Law and Political Sciences, Heller Farkas Institute of Economics, H-1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30, schlett.andras@jak.ppke.hu

ORCID: 0000-0001-5108-1734

The „New Course” and Its Impacts in Central and Eastern Europe: The Case of Hungary

Zgodovinski časopis, (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 3–4, pp. 378–407, 77 notes.

Language: En. (Sn., En., Sn.)

CC BY-SA

The death of Stalin on 5 March 1953 signified a watershed in international relations, which promoted to mitigate the tensions between the two main superpowers, the USA and the USSR. These events had repercussions in the Central and Eastern European countries. In the early 1950s, the economic policy based on forced industrialisation and the collectivization of agriculture clearly showed the deficiencies of the command economy. To avoid internal rebellion within the region, the new Soviet leadership decided to correct the mistakes made in economic policy.

The aim of the paper is to analyse the impacts of the „New Course” in Central and Eastern Europe based on a multi-disciplinary approach. It also gives an overview about the reforms of Imre Nagy during 1953–1955. Due to length constraints, the essay will not evaluate the foreign relations of each country, rather it focuses on the consequences of the “thaw” between 1953 and 1956.

Keywords: economic history, the „New Course”, Central and Eastern Europe, reform attempts, the de-Stalinisation process

DOMONKOS, Endre, dr. izr. prof., Budapest University of Economics and Business, Faculty of International Business, Department of Social Sciences, H-1054 Budapest, Alkotmány u. 9–11, domonkos.endre@uni-bge.hu

ORCID: 0000-0003-1899-4798

SCHLETT, András, dr. izr. prof., Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Law and Political Sciences, Heller Farkas Institute of Economics, H-1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30, schlett.andras@jak.ppke.hu

ORCID: 0000-0001-5108-1734

„Nova smer” in njeni vplivi v srednji in vzhodni Evropi: primer Madžarske

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 3–4, str. 378–407, 77 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

CC BY-SA

Smrt Stalina 5. marca 1953 je imela posledice tudi v državah srednje in vzhodne Evrope. V začetku 50. let prejšnjega stoletja je gospodarska politika, ki je temeljila na prisilni industrijalizaciji in kolektivizaciji kmetijstva, jasno pokazala pomanjkljivosti planske ekonomije. Da bi se izognili družbenim nemirom, se je nova sovjetska oblast odločila popraviti napake, storjene v gospodarski politiki.

Prispevek je analizira vplive „nove smeri” v srednji in vzhodni Evropi na temelju multidisciplinarnega pristopa. Nudi pregled reform, ki so bile izvedene na Madžarskem v času Imreja Nagyja (1953–1955) ter se osredotoča na posledice „odtanjaja” v obravnavanem obdobju.

Ključne besede: gospodarska zgodovina, „nova smer”, srednja in vzhodna Evropa, poskusi reform, proces de-stalinizacije

1. Introduction

The tumultuous period of reconstruction in East-Central Europe in the years following the devastation of the Second World War was linked to the violent communist takeover and the establishment of the Stalinist planned economy. The communist systems, as an alternative to the modernization of market economies, were based on the monopoly of the Marxist parties, the exclusivity of state ownership, and the dominance of bureaucratic coordination. The policy of very rapid growth was geared to vigorous, extensive industrial development, including heavy industry and energy. However, the social sacrifices of forced growth imposed by political terror were too great, with serious political consequences in the short term. As Baráth rightly stresses, the social discontent within the Socialist bloc increased to an unprecedented level. The pursuance of Stalinist economic policy in each country of the region caused lasting damages.¹

Stalin's death on 5 March 1953 had profound impacts on the economic and political development of Central and Eastern European countries. The fate of the countries in East-Central Europe was determined by the domestic politics of the Soviet Union. The Soviet dictator, however, had been interested in getting rid of all his potential successors, but this did not happen because a long struggle started among the members of the Politburo. As Kramer rightly notes, behind the scenes, a fierce competition was still under way among several of Stalin's associates, each of whom aspired to take over the leadership of the Soviet Communist Party without having to share the power.² From 1953 onwards, three groups emerged within the party: At first, it seemed that the winner was likely to be Georgi Malenkov, assisted by Lavrenti Beria, the Interior Minister and head of the KGB security services.³ Malenkov became prime minister of the USSR in the spring of 1953. He officially declared the policy of the "New Course", which placed emphasis on the measures to further increase the wellbeing of the population and stressed the pursuance of a new agricultural policy to improve the food supply. The new Soviet administration wanted to limit the drive to industrialisation and revise the economic policy objectives of the Stalinist era.⁴

¹ Baráth, *Válságkezelés a keleti blokkban Sztálin halála után*, pp. 269–270.

² Kramer, *Leadership Succession and Political Violence in the USSR Following Stalin's Death*, p. 71.

³ Kaposi, *Magyarország gazdaságtörténete, 1700–2000*, pp. 368–369.

⁴ Berend, *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, p. 99.

In parallel with the revision of former harsh repressive policies, the principle of “collective leadership” was introduced. Although Malenkov became First Secretary of the party and Prime Minister, subsequently he was compelled to yield the party leadership to Khrushchev in September 1953. Therefore, the two high-ranking positions within the Soviet Communist Party Presidium were separated. The first chapter of the struggle for absolute power ended in July 1953, when Beria was arrested and executed as a traitor. Malenkov’s position weakened within the party because, in February 1955, he was removed from the premiership. Although that post was given to Marshal Bulganin, in 1957 it was taken over by Nikita Khrushchev, who was able to consolidate his hold on supreme power.⁵ Based on archival documents and recently published memoirs, it can be stated that the notion of “collective leadership” was merely a compromise that sooner or later gave way to Khrushchev, who could exploit highly incriminating documents against his rivals within the CPSU Presidium and prevent them from using those materials against him.⁶

It can be stated that flurry domestic changes in the USSR during the first several weeks after Stalin’s death caused a stir in Soviet society. The sense of hope reemerged among the elites, intellectuals and ordinary people alike, to the end of World War II.⁷ Reports of local and regional officials, which were later sent to the central authorities in Moscow also stressed that citizens welcomed the political reforms.⁸ At the same time, the new Soviet leadership wanted to avoid any internal unrest and keep the Communist bloc under tight control. The joint resolution adopted by the CPSU Presidium on 5 March 1953, emphasized the “greatest unity of leadership” to “prevent any sort of disarray or panic” in Soviet society.⁹

Brus stresses that one of the most important changes happening after 1953 was the disappearance of the indisputably acknowledged semi-divine authority of Stalin. Internal differences and struggles within the Soviet leadership opened up some possibilities of manoeuvre for the leaders of the satellite countries. As a result of peculiar and pale form of pluralism that coupled with the rethinking of economic policy objectives, the bargaining position of individual countries increased gradually. At the Twentieth Congress of the Soviet Communist Party, which was held on 24–25 February 1956, Nikita Khrushchev emphasized that there were ‘different roads to socialism’, admitting that slavish copying of the Soviet model might give rise to errors.¹⁰ He also condemned the personality cult that had been developed around Stalin and others and officially acknowledged the peaceful co-existence between the two social systems.

⁵ Berend, *Terelőúton – Közép és Kelet-Európa, 1944–1990*, pp. 132–133.

⁶ Shepilov, “Vospominaniya,” *Voprosy istorii*, pp. 11–12.

⁷ Zubkova, *Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: Politika i povsednevnost, 1945–1953*.

⁸ “*O reagirovanii trudyashchikhsya Ukrainskoi SSR na Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ob amnistii*,” Memorandum 11-sv (Top Secret) from L. G. Mel’nykov, first secretary of the Ukrainian Communist Party, to Soviet Prime Minister G. M. Malenkov, April 1, 1953, in APRF, 3/52/101/12–16.

⁹ “Protokol sovместnogo zasedaniya Plenuma Tsentral’nogo Komiteta KPSS, Soveta Ministrov Soyuza SSR i Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 5 marta 1953 goda,” LI 1.

¹⁰ Brus, *The ‘Thaw’ and the ‘New Course’*, pp. 41–42.

After 1953, Soviet foreign policy was interested in maintaining stability at any cost in East Central Europe. As Békés points out, emergency crisis management was necessary to continue control over the region by the Soviet Union that erupted from March 1953 onwards in Bulgaria, Czechoslovakia, and the GDR in 1953. The Kremlin decided to employ a new model of cooperation, which would be more flexible and predictable for both parties in the course of day-to-day relations between Moscow and the East-Central European states. Instead of maintaining the positions of “little Stalins” in the countries of the region, Soviet leadership attempted to strengthen local collective leadership in each country and to build up regular contact with them.¹¹

In the last three decades, historians have mainly focused on evaluating the consequences of the Stalinist period in Central and Eastern Europe both economically and politically. Although the communist pattern of industrialisation and the collectivisation of agriculture in the region was analysed thoroughly in monographs and articles, the period between 1953 and 1956 and the overall impacts of the „New Course” from an economic point of view were not among the key objectives of research activities. The majority of measures introduced by the Communist Parties’ leaders in the region focused on improving the wellbeing of their population by placing more emphasis on the production of consumer goods and agriculture at the expense of heavy industry. Our hypothesis is that reform attempts in the mid-1950s achieved temporary results, but they did not overhaul the rigid and bureaucratic mechanisms of the centrally planned economy.

The paper is organised as follows. Whereas Section 1 briefly introduces the changes and challenges that Central and Eastern Europe had to face after Stalin’s death, section 2, and subsections 2.1 through 2.3 try to make a comparison by emphasizing the similarities and differences among the countries of the region, based on a multidisciplinary approach. Due to Tito-Stalin split in 1948, Yugoslavia pursued its own path of socialism, which was markedly different from the Soviet bloc, therefore, the analysis shall not focus on the key features of self-management and the reform attempts in the 1950s in the country. Section 3 focuses on a case study by explaining the Hungarian events, while subsections 3.1 and 3.2 give a comprehensive overview about the reform measures of the government led by Imre Nagy between 1953 and 1955. The country-specific analysis provides a strong basis for comparing the similarities and differences. Finally, concluding remarks are presented in Section 4.

¹¹ Békés, ‘Cold War, Détente, and the Soviet Bloc: The Evolution of Intra-Bloc Foreign Policy Coordination, 1953–1975’, pp. 249–250.

2. The impacts and outcomes of the „New Course” in Central and Eastern Europe: a comparative approach

2.1 Forced industrialisation and the weaknesses of the command economy

The irrational war preparations of the first five-year plans based on forced industrialisation and collectivisation caused tremendous political tensions in the region. The Soviet-style central planning led to a general scarcity in four areas: firstly, it placed emphasis on investment at the expense of consumption; secondly, the monocular focus on the development of heavy industry led to lasting distortions in the economy; thirdly, as a result of neglecting profitability and market incentives, the majority of enterprises produced only a limited range of manufactured goods; and, finally, resource-intensive production methods ignored cost and efficiency.¹²

The ‘heavy industry at all costs’ approach induced severe problems. Overstrained investments deprived the agriculture from the necessary resources to achieve the pre-war level of output and feed the population. Additionally, the elimination of *kulaks*, accompanied by the mass exodus from the land left large areas uncultivated and under-investment in the agrarian sector. As stressed by Aldcroft and Morewood, these problems were duplicated to a lesser or greater extent across Eastern Europe.¹³ In the early 1950s, the acute shortage of basic foodstuffs and consumer goods was accompanied by the decline of the living standards of the population, which resulted in an increasing social and political unrest in the socialist bloc.

In East Germany, the heavy industry programme ran into trouble through a dearth of materials. As a result of neglecting both the needs of agriculture and light industrial branches, food supply of the population deteriorated sharply in the country.¹⁴

In mid 1953, there were several problems indicating the deficiencies of the Czechoslovak economy. During the implementation of the first Five-Year Plan (1948–1953), rapid economic growth could not be attained due to the lack of fuel and raw materials supply. Internal disequilibrium at the national level was further exacerbated by the scarcity of basic foodstuffs and consumer goods. The concept of forced industrialisation could not be realised because agriculture was not able to provide the necessary labour force for the industry.¹⁵

The Soviet-style socialism with its rigid bureaucratic steering mechanisms increased the imbalances in the Polish economy. In 1955, the implementation of the Six-Year Plan was completed but none of its objectives were attained by the end of the planning period. Because of irrational high targets, the plan was revised both in 1953 and 1954. As a result of forced collectivisation, even in 1955 agricultural output did not regain the pre-war level, and real incomes declined by about

¹² Swain – Swain, *Actually Existing Socialism in Operation*, p. 112.

¹³ Aldcroft – Morewood, *A new start under socialism in the 1950s and 1960s*, p. 110.

¹⁴ Kaposi, *A 20. század gazdaságtörténete*, p. 287.

¹⁵ Teichova, *Die Tschechoslowakei 1918–1980*, p. 636.

10–20 per cent compared to the 1938 figure. Economic difficulties were further exacerbated by the general shortage of basic goods.¹⁶

Although the rate of accumulation rose by 28 per cent in Bulgaria over the period 1951–1952, this could be explained by the huge investments in heavy industry. Other sectors of the economy, agriculture and light industries were completely neglected. Prices for Bulgarian food exports were set too low to encourage specialisation. Imported machinery was typically outdated and repair facilities were often primitive. As Lampe rightly notes, most industrial workers and managers were poorly trained and inexperienced.¹⁷

Similarly, to Bulgaria, industrial policy in Romania, which was implemented between 1951 and 1955, ignored the resource endowment of the country. Forced industrialisation resulted in permanent shortages of basic commodities and food-stuffs. Despite the spectacular investments in the heavy industry and engineering, Romania's economic backwardness still lingered on.¹⁸

In the years 1952–53, it became obvious that heavy industrial growth at the fastest possible pace could not be maintained, therefore it was necessary to make corrections in the first Five-Year and Six-Year Plans.

2.2 Policy corrections and its impacts

The situation became too precarious; therefore, the Soviets decided to modify the economic policy objectives applied between 1949 and 1953. In early June 1953, East German party leaders were instructed to introduce a more liberal political direction to their country. This short-lived period of reform in East Germany was characterised not only by a reduction in heavy industrial production and a significant increase in the production of consumer goods but reduced restrictions on foreign travel and the suspension of the collectivisation of agriculture. Tax relief was given to peasants and craftsmen and measures were adopted to raise the living standards of the population.¹⁹

The East Berlin uprising of 16–17 June 1953 posed the first challenge to the Soviet bloc. With regard to the increase of work norms, East Berlin construction workers took umbrage at their reduced wages and went on strike. The strike quickly spread to other cities. Soon the mass demonstrations became anti-regime riots. Finally, the worried government requested assistance from the USSR and the uprising was suppressed through the intervention of Soviet troops.²⁰

¹⁶ Szokolay, *Lengyelország története*, p. 210.

¹⁷ Lampe, *The Bulgarian Economy In the Twentieth Century*, pp. 143–145.

¹⁸ Balogh, *Románia története*, p. 175.

¹⁹ Németh, *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*, p. 494.

²⁰ Aldcroft – Morewood, *Eastern Europe within the Soviet orbit*, pp. 143–144.

Table 1: *Personal consumption from net material product 1952–1957*

(1) Percentages of net material product

(2) Index numbers of per capita consumption (1953=100)

Country		1952	1953	1954	1955	1956	1957
Bulgaria	(1)	66.6	65.9	74.4	76.6	78.9	80
	(2)	85	100	110	123	131	141
Czechoslovakia	(1)	62	57	62	61	61	62
	(2)	104	100	113	122	128	138
GDR	(1) ^a	83.6	82.3	84	81.2	78.3	77.9
Hungary	(1)	52	46.4	57.7	70.3	84.5	71
	(2)	98	100	119	127	137	146
Poland	(1)	60.8	55.4	60	60.2	74.5	73.8
	(2)	99	100	115	123	134	

^a Includes reparations and export subsidies.Source: *Economic Survey of Europe in 1958*, Geneva, 1959, ch. IV, p. 3.

Note: Indices are calculated in constant prices: for Hungary the series for 1952–1954 is in 1949 prices and for 1954–1957 in 1954 prices, for Poland the series for 1952–1955 in 1950 prices and for 1955–1957 in 1956 prices

The events that occurred in the GDR forced the Ulbricht regime to make concessions to society. The Socialist Unity Party of Germany withdrew the work norms introduced in April 1953, while minimum pensions were raised. At the same time, the minimum wages of industrial workers rose by 20–38 German marks weekly. Despite these positive achievements, the East German leadership did not revise the main targets of its economic policy and made only tactical moves. Due to social discontent among the population in the autumn of 1953, the prices of basic foodstuffs were lowered by 10–25 per cent.²¹ Additionally, a loan of 485 million roubles from Moscow from the USSR helped to mitigate the economic difficulties in the East European country.²²

Similarly, to the GDR, unrest occurred in Czechoslovakia, too, where a small-scale revolt erupted in Pilsen, the location of the famous Skoda Works. The rioters trampled on pictures of the hated Stalin and violated the Soviet flag. The local Czech police forces were able to quell the disturbances.²³ The new president of the state, Antonín Zapotocký, delivered a speech on 4 September 1953 at the Congress of the Communist Party of Czechoslovakia, stressing overstrained investments and disproportionalities at the national level. A government decree was adopted in order to correct the planning mistakes by emphasizing the increase of the wellbeing of society and the development of the agriculture. In September 1953, targets of the first Five-Year Plan were revised, in which annual investments were reduced by 16.1 per cent, but additional resources were granted to housing construction. By

²¹ Németh, p. 498.²² Honvári, *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*, p. 384.²³ Aldcroft – Morewood, p. 143.

the end of 1953, the sums earmarked for cooperatives and investments in trade also increased by 665 million and 111 million crowns.²⁴

As far as agriculture was concerned, the list of kulaks was abolished. Private peasants were allowed to sell their surplus produces at high free market prices. In December 1953, compulsory deliveries ceased and procurement prices of farm products gradually improved. As a result of these measures, the membership of agricultural cooperatives fell from 381,000 to 304,000 between 1953 and 1954. According to official statistics, over the same period real wages and personal consumption rose by 10 and 14 per cent respectively.²⁵ Despite these mild policy corrections, the rigid steering mechanism of the command economy still remained in Czechoslovakia.

Political and social unrest was also clearly visible in Poland. Following Stalin's death on 5 March 1953, the leadership of the Polish United Workers' Party (PUWP) restrained to use the expression of the "New Course", although annual plans were modified in the fourth quarter of 1953, by placing more emphasis on the production of consumer industries and agriculture. As rightly noted by Kramer, Poland was the initial focus of Soviet concerns due to the series of events starting in June 1956. The Soviet leadership was concerned about the growing instability and rebellion in the country.²⁶ On 28 June 1956, workers protested in Poznań against the working conditions and the elimination of progressive piecework rates, which reduced their incomes by about three quarters. The demonstration turned into a bloody riot because 53 people were killed by the Polish authorities. The national uprising and Soviet repression were avoided by Władysław Gomułka, who became the first secretary of the PUWP in October 1956.²⁷

The Soviet leadership discussed a variety of options, including economic sanctions and military operation, but finally, all of them were rejected by the Politburo. According to the meeting on 21 October 1956, the CPSU Presidium unanimously decided to 'refrain from military intervention' and to 'display patience', at least for a while.²⁸ Both Gomułka's speech on 24 October and his follow-up discussions with Khrushchev convinced the Soviet leader that Poland would remain a loyal member of the Warsaw Pact.²⁹

The first secretary of the PUWP made major concessions to the population; however, the structure of one-party system was maintained until 1989. Therefore, the 'Polish October' was a milestone in the country's modern history, because it led to the end of collectivisation and the expulsion of Soviet officials from major government posts.³⁰ At the same time, the Economic Council was established, which operated as an advisory body and conducted independent analyses. In

²⁴ Honvári, pp. 384–385.

²⁵ Myant, *The Czechoslovak economy 1948–1988*, pp. 67–68.

²⁶ Kramer, *The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings*, p. 168.

²⁷ Slay, *The Polish Economy*, p. 28.

²⁸ "Rabochaya zapis' zasedaniya Prezidiuma TsK KPSS, 21 oktyabrya 1956 g.", L. 2.

²⁹ Chuev, *Sto sorok besed s Molotovym*, p. 113.

³⁰ Aldcroft – Morewood, *Eastern Europe within the Soviet orbit*, p. 144.

parallel with this process, an overarching discussion started about the economy's steering mechanism based on the 'Theses on Certain Directions of Change in the Economic Model'.³¹ Seeing that the collectivisation was officially halted in 1956, the number of cooperative farms fell from 10,200 to 1,700 between September 1956 and December 1957.³² Finally, workers' councils and industrial associations were legalised to participate in economic administration and management.³³

As indicated by the Polish example, the Soviets wanted to seek a *modus vivendi* with Gomulka and tolerated moderate reform attempts that did not contravene to the interests of the USSR. In return, Poland achieved greater leeway to follow its own 'road to socialism' within the Eastern bloc.

As far as Bulgaria and Romania were concerned, both countries showed a mixed picture. In Bulgaria, Chervenkov pursued a cautious policy and did not criticise overtly the failures of the previous years. The Communist leadership did not make any move towards radical reform measures. Industrial investments were slightly reduced, and additional sources were earmarked for the agriculture and services. According to Berend, mild policy corrections led to the increase of consumption from 66 per cent to 77 per cent of the material products in Bulgaria between 1952 and 1955.³⁴

In April 1956, Chervenkov's policy was harshly criticised by the Central Committee of the Bulgarian Communist Party (BCP). The plenum gave instructions to correct the failings of the second plan (1953–1957) because industrial production (especially output in heavy industry) lagged behind the original envisaged targets. Finally, Chervenkov was compelled to resign and Todor Zhivkov, who followed an anti-Stalinist stance, became the new leader of the BCP.³⁵

Contrary to Bulgaria, there was a resistance against the Soviet de-Stalinisation in Romania, which was accompanied by a long struggle among the members of the Romanian Workers' Party (RWP). The Politburo was divided into two main wings: the first group, led by Gheorghe Gheorghiu-Dej wanted to pursue the old Stalinist policy line and rejected to make any concession to the society, while other members of the party accepted the concept of Khrushchev to stabilise the regime with the introduction of moderate reforms. On 19–20 August 1953, a decree was adopted by the Central Committee of the RWP, envisaging to raise the living standards of the population and increase agricultural production at the expense of heavy industry. Despite these efforts, industrialisation was speeded up in the country, and disproportionalities between the main sectors of the economy (e.g. industry and agriculture) still remained. Although the Twentieth Congress of the Soviet Communist Party in February 1956 exerted positive influences on the political thinking of the reformist movement within the RWP, the de-Stalinisation process had only marginal effects on Romania's society.³⁶

³¹ Brus, 1957 to 1965: *In search of Balanced Development*, pp. 97–98.

³² Landau – Tomaszewski, *The Polish Economy In the Twentieth Century*, p. 262.

³³ Wilczynski, *Socialist Economic Development and Reforms*, p. 47.

³⁴ Berend, *An Economic History of Twentieth-Century Europe*, p. 178.

³⁵ Lampe, p. 141.

³⁶ Balogh, pp. 176–185.

Table 2: State gross investment by branch 1953–1956 (Rounded percentages)

Country	Industry			Agriculture		
	1953	1955	1956	1953	1955	1956
Bulgaria	40	39	37	14	20	22
Czechoslovakia	42	39	37	11	14	15
GDR	50	52	48	17	15	..
Hungary	48	41	46	6	11	..
Poland	52	43	44	10	15	17
Romania	57	57	55	7	14	10

Source: *Economic Survey of Europe, 1955*, Geneva, 1956, p. 229, and 1956, Geneva, 1957, ch. 8, p. 25, supplemented by national statistical yearbooks.

To better understand the impacts of the “New Course” it is essential to evaluate briefly the consequences of the reform attempt in the mid-1950s by way of emphasizing the similarities and differences among the selected countries in the region.

2.3 Aftermath of the “New Course”

As demonstrated by a detailed analysis of the selected countries in the region, only mild policy corrections and adjustments were made by the Communist leadership without making substantial modifications in the rigid and bureaucratic steering mechanism of the command economy. Taking into account both the external and internal circumstances, the following statements can be made by comparing each country:

1. In the course of a relatively short period, the wellbeing of East German population improved slightly, although the fourth Congress of the Socialist Unity Party of Germany in April 1954 meant the end of the reform process. In economic terms, the regime led by Walter Ulbricht focused on speeding up the industrialisation and the collectivisation of the agriculture in the country instead of providing additional resources for the consumer industries.

2. The immediate economic benefits of the “New Course” in Czechoslovakia were small compared to East Germany and Hungary because there was also very little change in political thinking. The Czechoslovak Communist leadership emphasized at the Ninth Congress of the Party that any mistakes were in its implementation. The Tenth Congress in June 1954 retained this official line, by invoking the achievements of the “New Course”, but many party activists sought a major revision of this policy. Leading figures of the Party talked about the “sharpening class struggle” and the need for strong security organs to “liquidate the enemies”.³⁷ Thus, in compliance with the old rhetoric, which encompassed the continuous fight against kulaks, collectivisation began to expedite in the summer of 1955.

³⁷ Myant, pp. 68–70.

3. The Polish reform attempt brought important changes both in the economic and social fields, however, the thaw that started after Stalin's death came to an end in 1957. As noted by Slay, the majority of measures introduced in 1956 were withdrawn by the Central Committee and the PUWP's authority was reasserted, which assumed full control over the workers' councils and all economic entities. "Of all the changes during 1954–1956, only the decollectivisation of agriculture survived the counter-reforms".³⁸

4. In Bulgaria, the death of Stalin caused only minor changes in domestic economic policy, but after Spring 1956, the new first secretary of the Bulgarian Communist Party, Todor Zhivkov started to follow an anti-Stalinist discourse.³⁹

5. Finally, in Romania, due to the internal division within the RWP, only a cautious and controversial policy line was pursued by the regime from August 1953 to December 1956, which focused on mitigating the domestic social and political tensions among the different strata of the society (e.g. industrial workers and the peasantry). It must be noted that the internal fighting within the Politburo ended in the summer of 1957, when Gheorghe Gheorghiu-Dej managed to consolidate his hold on supreme power.⁴⁰ Generally, it can be stated that self-criticism within the Romanian Workers' Party was rather mild and moderate. Although the first secretary of the RWP acknowledged the mistakes made in the economic policy prior to 1953, any radical change towards a more balanced economy was rejected by the old Stalinist line.

Table 3: Net material product generated in the socialist sector 1950 and 1955 (Percentages)

Country	1950	1955
Bulgaria	81.7 ^a	84.6
Czechoslovakia	78.9	92.0
GDR	56.8	69.9
Hungary	65.7	70.8
Poland	54.0	70.3
Romania	61.4	63.0

^a 1952.

Source: *Anuari statistikor*, 1959, p. 177.

As far as the fates of the Central and Eastern European countries were concerned, after 1953, the Soviets strove to mitigate social discontent in the region and to create a better climate for future negotiations with the West. The USSR also intervened politically in Hungary, when Rákosi was replaced by Imre Nagy in June 1953. There was never any question in Moscow that the satellite states would remain inside the Soviet sphere of influence. The next section of the paper evaluates the reform attempt in Hungary between 1953 and 1956. It also highlights the main consequences of the "New Course" both economically and politically.

³⁸ Slay, pp. 29–30.

³⁹ Lampe, p. 141.

⁴⁰ Balogh, p. 185.

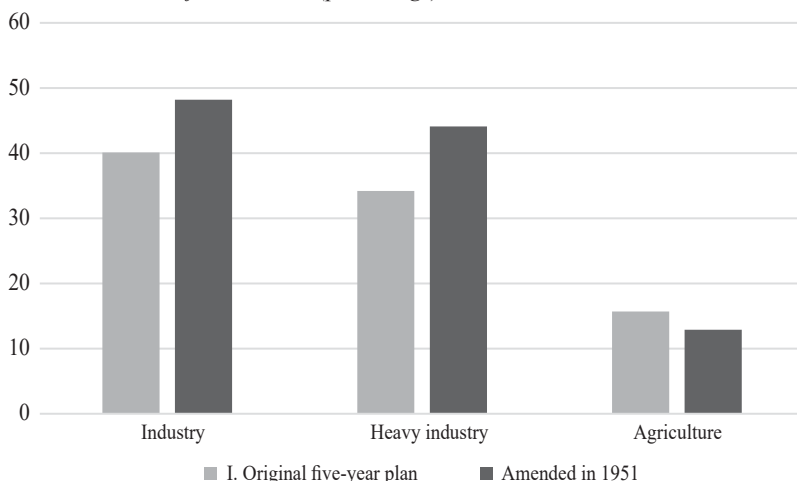
3. The case of Hungary

3.1 Forced disharmonic growth: 1951–1953

In Hungary, the first five-year plan period was between 1950 and 1954. By this time, the forcible expropriation of industrial and commercial property had been completed. In agriculture, the first wave of collectivization was underway, making individual farming impossible and terrorizing farmers by all kinds of means. The communist leadership considered the high reconstruction growth of the post-war years to be the result of socialist management and envisaged a continued high rate of growth, i.e. no slowdown in the rate of economic growth.⁴¹ The extremely high plan numbers were seen as a way of exploiting the potential of the communist economic model.

The five-year plan aimed at a massive restructuring of the economy, rapid industrial development, and internal restructuring of industry. The investment was concentrated on heavy industry, including energy. In 1951, the investment targets set by the first five-year plan were further increased to four times the level of the previous three-year plan, from two and a half times. The increased plan called for a 280 per cent increase in production in heavy industry and 145 per cent in light industry. A large amount of investment was launched, which was increasingly out of step with technical planning. Capacity shortages became an acute problem: there were not enough building materials, skilled workers, and machinery, with the result that the share of uncompleted investments in the annual investment performance increased rapidly. In 1952, this rate had already reached 50 per cent.⁴²

Figure 1: Distribution of investments (percentage)

Source: Ungvárszky, *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon 1948 – 1988*, p. 36.

⁴¹ Bródy, *Gazdasági növekedésünk üteme, 1924-1965*, pp. 419-420.

⁴² Csillik, *Az „ötvenes évek” problematikája* Bauer Tamás, Jánossy Ferenc, Kornai János munkáinak tükrében, p. 52.

The investment expansion was backed by an artificial contraction in consumption. The average wage per worker and employee was 12.1 per cent lower in 1951 and 20.3 per cent lower in 1952 than in 1949.⁴³ The steady increase in the amount of work imposed and the year-on-year increase in the appropriations for “peace loans” were also aimed at reducing purchasing power. The subscription to the plan loan at the end of 1949 and the five peace loans issued each year thereafter was formally voluntary, but in practice it was enforced by a heavy-handed approach, almost in the form of a tax.⁴⁴ Together, the six “peace loans” represented a very significant withdrawal from the population. The highest deduction was in 1952, when it amounted to 6.7 per cent of total wages paid.⁴⁵ The economic policy of forced growth was accompanied by political terror and lawsuits.⁴⁶ The Ambassador of the Soviet Union to Hungary, Yevgeny Kiselyov, in a note to Foreign Minister A. Y. Vishinsky attached to his report of 25 December 1952, expressed concern that the often unfounded judicial and administrative prosecutions of large masses of the Hungarian population exerted a negative effect on the mood of the population.⁴⁷

The strong investment phase ran up against capacity constraints. The rush to economic growth soon made material supply critical, investment capacity (materials and skilled labour) was in short supply, and disruptions to consumer goods increased. Serious signs of a crisis emerged and, from 1952 onwards, external and internal imbalances became permanent. Severe food shortages threatened to bring about a total collapse of public supplies, but the import requirements of industry meant that cereal exports had to be met. From 1952 onwards, additional price increases were introduced in an attempt to further restrict the already tight purchasing power. At the turn of 1952/1953, the energy system was also threatened with collapse. The boom in investment was accompanied by a substantial trade deficit due to imports of raw materials and capital goods.

The country’s external debt also grew at a great rate.⁴⁸ The rapidly growing debt was partly due to the fact that although both Eastern and Western trading partners were keen to buy agricultural products, Hungary insisted on exporting manufactured goods.^{49 50}

⁴³ Gyenes, *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949-1955*, p. 101.

⁴⁴ Cseszka, *Az 1956-os forradalom gazdasági okai*. In: Botos Katalin (Szerk.): *1956: fordulat a gazdaságpolitikában*, p. 38.

⁴⁵ *Részletes kimutatások az államkölcsonökről*, MNL XIX-A-83-a 44/299. ő. e.

⁴⁶ See Zinner, *A magyar nép nevében? Tanulmányok a népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról*.

⁴⁷ Volokityina et al. (ed.), *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944-1953. II. 1949-1953*. Moszkva-Novoszibirszk, Szibirszkij hronograf, 1998. 853-854.

⁴⁸ The country’s external debt was 2.5 times higher than in 1950

⁴⁹ Cseszka, *A Rákosi rendszer válsága. Változások a gazdaságpolitikában 1953 és 1956 között*. p. 319.

⁵⁰ *Előterjesztés a Gazdasági Bizottsághoz*, MNL OL XIX-F-17-ah, 1. d.

3.2 The „New Course”: Alignment experiment from 1953

By 1952/1953 at the latest, it had become obvious that it was impossible to continue industrialisation at the pace and in the manner previously pursued, but adjustments were possible after Stalin's death. By this time, it had become clear to the new Soviet leadership that the situation in Hungary was untenable. The party leadership in Moscow wanted a leadership in Hungary that could guarantee the existing political system even after withdrawal from Austria.

Disagreements also surfaced in the leadership of the Hungarian Communist Party, due to economic failure, food shortages and political discontent among the masses. The party leaders were aware of the tensions and the discontent of the masses. In March, two proposals addressed the problems of the peasantry and agricultural production. And a May report said that coal mining was 10 per cent behind the annual plan. In May, however, there was no suggestion that the Party's policy was wrong, and a decision was taken to speed up the pace of the organisation of the cooperatives. However; after the events in Berlin, preparations for a meeting of the Central Executive began apace.⁵¹ By the spring and summer of 1953, a serious internal political crisis had arisen in Hungary as a result of external and internal events.

In the late spring of 1953, the changes in the Soviet Union gave direction to the Hungarian leadership. Following Mátyás Rákosi's visit to Moscow, he informed the Hungarian government that the Soviet Union was planning major economic transformations aimed at increasing the production of consumer goods, raising the living standards of workers, and reducing investment in heavy industry. In this context, Hungary was advised to make similar changes, as over-investment was hampering improvements in living standards.⁵²

After Rákosi's return home, a committee was set up to review the economic plans and it was found that the over-investment had failed to develop the sectors that would raise living standards. The MDP leadership eventually decided to reduce investment moderately, but this was not enough to improve the economic situation, as the largest investments were not substantially touched.⁵³ The measures were eventually overruled by an invitation from the SCP KB to Budapest.

The Soviet leadership invited a Hungarian delegation to Moscow. Of the four leaders at the time, József Révai and Mihály Farkas were not invited, while Imre Nagy and András Hegedűs were. József Révai and Mihály Farkas were hard-line Stalinist representatives of the Soviet-style dictatorship, who strictly followed the directives of the Soviet Union. In contrast, Imre Nagy, in particular, was already

⁵¹ Papp, *Magyarország 1953-1956. Az „új szakasz” – egy megghiúsított kísérlet. Kerekasztal-beszélgetés a kor tanúival*, p. 5.

⁵² Germuska, *A szocialista iparosítás Magyarországon 1947–1953 között*. In *1956 Évkönyv* 9, 2001, p. 167.

⁵³ Az MDP KV Államgazdasági Bizottsága előterjesztése a népgazdaság 1953. évi tervének módosításáról. Az MDP Titkársága 1953. június 10-i ülésének jegyzőkönyve. MNL M-KS 276. f. 54. cs. 247. ő. e.

emphasising the need for reform. He advocated a relaxation of Stalinist economic policy, especially with regard to the collectivisation of agriculture, and a reduction in political repression.

Severe criticism was voiced in Moscow. They criticised the Hungarian leadership for the 750,000 acres of fallow land and considered the excessive development of the iron industry to be adventurism because it was based on imported raw materials. And Mikoyan criticised the large-scale requisitioning of war material, even though there were food shortages in Hungary.⁵⁴ During the trip, the Hungarian party leadership did not decide on any substantive changes.

By then, some in the party leadership were convinced that an immediate improvement in living conditions was essential for political stability. In order to overcome the contradictions and tensions created by the first five-year plan, a partial modification of the methods followed up to that point was deemed necessary.

It was against this background that the Hungarian Workers' Party's (Communist Party) Central Executive met on 27–28 June 1953. The resolution adopted at the meeting, which saw the mistakes made in previous years in

- the excessively rapid pace of industrialisation, especially the development of heavy industry, which did not take account of the country's potential.
- Agricultural production had been neglected and the large-scale conversion of agriculture had been pursued at an unrealistic pace.
- The standard of living of the population declined and the needs of the population were neglected.
- Administrative methods and judicial procedures were excessive, and arbitrary actions against the population were rampant.

Adopted in June, the full text of the Central Executive's decision on this issue was not made public, and only a short, excerpted version was circulated to the party's mid-level organs; perhaps because the decision was only about mistakes, not results, and this would have made it difficult for the old, compromised leaders to remain in office.⁵⁵ The public could only learn about the content of the resolution from Prime Minister Imre Nagy's speech to Parliament on 4 July 1953, and thus about the steps planned to correct the mistakes made.⁵⁶

Imre Nagy, the new President of the Council of Ministers, said in his speech that “the party's economic policy must be radically changed, the pace of industrialisation must be reduced, and above all the pace of development of heavy industry, and the development plans of the national economy and investments must be reviewed.”⁵⁷ In his speech, he condemned the forced expansion of heavy industry and called for an increase in living standards and support for agriculture. His speech

⁵⁴ T. Varga, *Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól 1953. június 13–16.* Múltunk, 1992. 2–3. p. 242.

⁵⁵ Szabó, Új szakasz az MDP politikájában. 1953–1954. pp. 36–37.

⁵⁶ Honvári, *Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958)*, pp. 547–548.

⁵⁷ Nagy, *Miniszterelnöki beszéd*, p. 1.

marked the beginning of a period of adjustment. This period is often referred to as the ‘Socialist Enlightenment’ and is associated with Imre Nagy.

The decision of the Central Executive Board already considered it important to support individual farms and improve the security of agricultural production, but the Prime Minister’s speech emphasised this and put it first. “The Government considers it a priority task to support the production of individual farms, to provide them with means of production and labour, equipment, fertilisers, improved seeds and other means of agrotechnology.” He added that “the Government intends to do everything possible to consolidate the security of peasant production and property.” However, little emphasis is given to the section on producer cooperatives. Imre Nagy spoke only of “the most viable way to the uplift of the peasantry”, adding that the government would continue to give its full support to cooperatives, but would not consider them exclusive.

The parliamentary speech also differed from the resolution in that it did not detail the mistakes of the previous period and did not discuss the situation within the party. Meanwhile, the arrest on 26 June of Beria, who had been the most outspoken attacker of the hard-line Rákosi just a month earlier, suggested a change in the Soviet leadership. Sensing a shift in the Soviet leadership, Rákosi went on the counterattack.⁵⁸ By July, the split within the party had become apparent, although propaganda still spoke of complete unity in 1954.

The detailed presentation of the June decisions and the drafting of the guidelines were delayed, and only in September were they presented to the party organisations. The reason for the delay was that it was not yet clear to what extent the Soviets were deviating from Stalin’s views, and the resolution was therefore ideologically neutral. In contrast, the other annexed countries of the socialist bloc had already drawn up their government programmes after the fall of Beria.^{59 60}

The 1953 annual plan was amended in accordance with the new economic policy direction announced at the July 1953 Diet, and the 1954 plan was also drafted in the same spirit. The government curbed economic growth, reducing the target from the original 14 per cent to 3.4 per cent. These measures were aimed at correcting the structural imbalances in the economy (consumption-accumulation, heavy industry-light industry, industry-agriculture). Their main features were a reduction in the share of investment in heavy industry and an increase in investment in agriculture, stating that “the question of boosting agricultural production is now the key issue for our development because only by tackling it can we ensure a steady and adequate rise in living standards.”

⁵⁸ Papp, *Magyarország 1953-1956. Az „új szakasz” – egy megghiúsított kísérlet. Kerekasztal-beszélgetés a kor tanúival.* p. 7.

⁵⁹ Cseszka, *A Rákosi rendszer válsága. Változások a gazdaságpolitikában 1953 és 1956 között.* pp. 309–310.

⁶⁰ See Naumov, V. P. – Szigacsov, Y. (ed.): Lavrentij Berija. 1953. Sztynogramma ijulskogo plenum CK KPSZSZ i drugije dokumentü. Moskva, Meczsdunarodnűj Fond „Demokratyija”, 1999.

The share of national income spent on investment was reduced by 30 per cent, with the share of heavy industry falling from 43.7 per cent to 33.6 per cent, while the share of investment in agriculture increased by 45 per cent. Ongoing investments were also reviewed, with about 14 per cent of them being either temporarily or permanently halted, including some extremely costly large investments, e.g. the construction of Stalin City (now Dunaújváros) and the Budapest metro.

3.3 Raising living standards

The aim of reducing investment in heavy industry and increasing investment in agriculture was to increase household consumption. At the same time, the consumer goods sectors received more investment, which increased the production of public goods.⁶¹ In 1953, the government implemented several price reductions, increased the wages of workers and employees, reduced the burden on the peasantry, and waived certain arrears of fees and taxes.⁶²

Certain debts and tax arrears were abolished, collection requirements were fixed three years in advance, and the cooperative peasants' backyard land was allowed to be 1 cadastral acre per member. An amnesty was declared, the rehabilitation of victims of the *Concepción* trials was begun and a decree was issued on the dismantling of internment camps.

The most significant agricultural policy measure in the new government program was undoubtedly the possibility for members to leave the cooperative at the end of the marketing year, and if two-thirds of the membership decided to do so, the cooperative could be dissolved in the autumn. Although the decree regulating the process put those who left in a difficult situation, it was not possible to prevent the dissolution of cooperatives that had been brought together under duress.

Table 4: Number, area and membership of agricultural cooperatives 1953-1954

Date	Arable land as a percentage of the country's arable land	Number of cooperatives	Number of members
30 June 1953	20,3	3768	300370
31 December 1953	13,6	3307	193328
31 December 1953	12,6	3239	174583

Source: Honvári, p. 551.

⁶¹ Honvári, *Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945-1958)*, pp. 552-554.

⁶² Government Decision No. 1037/1953 stated that all unpaid fee arrears of the *tenés* and individually farmed peasants to the machinery stations from before 1 July 1952 should be released. (The combined fee arrears of individual and collective farms at that time amounted to HUF 115.5 million.)

As a result of these measures, real wages and salaries in the second half of 1953 were 12 per cent higher than in the first half of the year and nearly 18 per cent higher than in 1952, approaching the level of 1949. The real income of the peasantry rose by more than this in the second half of 1953.

As a result of price cuts and wage and pension increases, the population sought to make up for the shortfall in purchases made in previous years and that in the supply of industrial goods. However, the distorted structure of the industry was not able to meet even the relatively small increase in demand. Although the situation was only slightly improved in the short term by the fact that it was made much easier for small-scale industrialists to practice their trade, which doubled their numbers between 1953 and 1955.⁶³ Industry produced more public necessities as a result of the changeover, and retail trade was able to distribute many more goods. Retail trade sold 21.4 per cent more goods in the first quarter of 1954 than in the same period in 1953. Demand increased particularly for consumer durables. Purchases of building materials increased considerably, but even so, the growing demand could not be met, and shortages, although reduced, did not disappear, supply and demand were not in balance.

3.4 The beginnings of theoretical reform work

In the field of economic theory, a critical process of research and analysis has also begun. András Hegedűs,⁶⁴ one of the emblematic leaders of the new phase, wrote in his memoirs about the process that began in 1953: *“From June 1953 onwards, an elementary process of enlightenment began throughout Eastern Europe, but especially in Hungary. The Enlightenment identified itself with the critical spirit, with the rejection of ready-made theorems and ‘truths’. It was a process of striving for independent thought, the elimination of prejudices, and mystical thinking.”*⁶⁵ In 1954, the *Economic Review*⁶⁶ was relaunched and the Institute of Economics of the Hungarian Academy of Sciences was established. The analyses became more critical but did not go beyond the limits of political-ideological tolerance. They did not seek to change the system, but only to modify it, and their main area of investigation were the fundamental problems of the economic mechanism.

In economic journals (above all in the *Economic Review*, which was relaunched in 1954), several studies that examined the contradictions of the direct control mechanism were published. The debate focused on the economic policy to

⁶³ Cseszka, *A Rákosi rendszer válsága. Változások a gazdaságpolitikában 1953 és 1956 között*. p. 311.

⁶⁴ Deputy Minister for Agriculture from 3 November 1951 to 5 January 1952, Minister for State Agriculture and Forestry from 5 January 1952 to 6 June 1952, Minister for State Farms and Forests from 6 June 1952 to 4 July 1953, First Deputy President of the Council of Ministers from 4 July 1953 to 18 April 1955, Minister for Agriculture from 4 July 1953 to 30 October 1954, and President of the Council of Ministers from 18 April 1955 to 24 October 1956.

⁶⁵ Hegedűs, *A történelem és a hatalom ígézetében*. p. 208.

⁶⁶ A long-established monthly journal on economics from 1893, it was discontinued in 1949. It was relaunched in October 1954.

be followed, the economic mechanism, and socialist development. Many elements of the economic policy of the post-1956 revolution are already present here, so it can be said that, albeit with some setbacks and setbacks, it theoretically prepared the ground for the reform of the mechanism introduced in 1968.

Based on their work, two economists, György Péter and János Kornai, had the greatest influence. György Péter, as President of the Statistical Office, recognized the economic problems of the 1950s relatively early on and soon published his critical thoughts in the *Social Review*.⁶⁷ He summarised his ideas in the *Economic Review*, where he argued that an economic system based on the autonomy and responsibility of enterprises was needed.⁶⁸ He later came to recognize the real profit motive and the role of the market.

János Kornai submitted his doctoral dissertation in 1956 as a fledgling researcher at the Institute of Economics of the Hungarian Academy of Sciences, in which his critical thoughts on central planning first appeared. The defense took place in mid-October 1956, two weeks before the revolution. It was an extraordinary success, leading to his promotion from assistant to staff member. He also began work on a proposal for economic reform at the Institute. The work was finally published in book form in February 1957 under the title *Excessive centralization of economic management*.⁶⁹

The studies that appeared in successive years paid more and more attention to the questions of economy and, in this connection, to the methods of planned management of the national economy, criticizing the existing shortcomings and mistakes and searching for ways to eliminate them. The focus was on closely inter-related issues such as the optimal reconciliation of centrally planned management and local autonomy, ensuring the harmony of individual interest, group interest, and social interest, and the correct application of the principle of material interest.

The search for a theoretical way forward also brought to the fore the issue of corporate autonomy, which was not only politically sensitive but also raised several unresolved problems that strongly divided economists of the time. In a study by Sándor Balázs, he argues for the justification of workers' councils, while stressing that the benefits of this form of organization can only be realized if certain conditions are met (e.g. corporate autonomy).⁷⁰

3.5 Political debates

The practical economic policies of the new phase have been the subject of considerable debate from the outset. From the beginning, the orthodox line led by

⁶⁷ Péter, *Az egyszemélyi felelős vezetésről*. pp. 109–124.

⁶⁸ Péter, *A gazdaságosság és jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban (1)*. Közgazdasági Szemle, 1956. 6. pp. 659–711. Péter, *A gazdaságosság és jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban (2)*. Közgazdasági Szemle, 1956. 7–8. pp. 851–869.

⁶⁹ Kornai, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. (Overcentralization in Economic Administration)*.

⁷⁰ Balázs, *Üzemi munkástanács, vállalati önállóság, iparvezetés*, pp. 1293–1306.

Rákosi tried to use economic arguments to get Imre Nagy deposed. To their credit, the hasty interventions generated several new controversies and gave rise to serious conflicts of interest and serious opposition.

The National Plans Office, the Ministry of Coal and Mechanical Engineering, and the heavy industry lobby obstructed the implementation of the measures wherever possible.⁷¹ The ministry and big business leaders involved blocked the reallocation of investment. And dogmatic leaders who had been sidelined from power continued to press for a return to pre-1953 economic policy. The evolution of Soviet policy also played into their hands: the direction of economic reform was again pushed into the background.

The debt situation has not improved under Imre Nagy's new course but rather worsened. The difficulties in foreign trade came into being because exports of agricultural products have been cut sharply and export-oriented enterprises have also performed poorly.

In the first year of Imre Nagy's premiership, the indebtedness of the West increased two and a half times, and by 1 July 1954 the national debt reached HUF 2 billion. Unable to cover its imports from its own revenues, Hungary had to use its gold reserves. As a result, while in 1949 the freely usable gold amounted to 36.1 tonnes, by June 1954 it had fallen to 13 tonnes and by September 1955 to five tonnes.

Imre Nagy's situation was aggravated by the fact that in 1955 the Soviets refused his Hungarian request for exports and imports. They refused to accept the Hungarian products offered to them, and a large part of the goods requested by the Hungarians were not made available. No explanation was given for this unusual decision. As a result, the missing goods had to be sourced from Western Europe, which in turn exacerbated the debt situation. As a result of Rákosi's intervention, Moscow finally agreed to increase Hungarian exports by 130 million roubles and imports by 94 million roubles. In the absence of adequate Soviet sources, one can only speculate as to the reasons behind this unexpected Soviet decision. One of them may have been to weaken Imre Nagy's position. This is suggested by the fact that Moscow raised the contingent after his resignation.

The second half of 1954 saw the maturation of changes that led to a backward direction. In international politics, confrontation again came to the fore. In the autumn of 1954, the previous international détente was replaced by a renewed increase in tensions. West Germany's membership in NATO threatened to upset the military balance in Europe, and this was compounded by the US 1953 proclamation of a doctrine of peaceful liberation rather than a policy of containment. In the Soviet Union, economic reform was again pushed into the background, and this had consequences in Hungary.

The rise of Cold War tendencies played into the hands of the Rákosi family, who from the outset sought to use economic arguments to get Imre Nagy deposed. After the Political Committee's approval, Mátyás Rákosi wrote a letter to Khrushchev on 16 December 1954, requesting that the Presidium of the USSR Communist

⁷¹ Honvári, *Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945-1958)*, p. 558.

Party's Central Committee receive the Hungarian Workers' Party's delegation.⁷² Ernő Gerő⁷³ had already stated that the only way out of the crisis would be to persuade Imre Nagy to admit his mistakes and not to 'take his line'. Finally, on 12 January 1955, the Soviet leadership invited the Hungarian leadership to another inter-party consultation.⁷⁴

Rákosi intended to support his old domestic policy. In the spring of 1955, the defense policy and military-industrial plans of the time were reviewed and amended. Among the reasons for the criticism was the shortage of ammunition. In his criticism of Khrushchev's MDP/HWP Political Committee delegation, he also indirectly denounced the military policy practices of the Imre Nagy government: *"There will or will not be a war; we must develop industry. There will be enough bacon, but if there are no planes, there will be trouble."*⁷⁵ Later that year, the Warsaw Pact institutionalized the Soviet military presence in Eastern Europe.

In the party leadership, the group that had seen the policy of the previous year and a half as a forced detour, a departure from the path of socialist construction, was reasserting itself. In this spirit, a decision was taken as early as December 1954 to speed up the development of heavy industry. The Central Executive condemned Imre Nagy for the withering away of heavy industry and for 'undermining the defense capabilities of the socialist homeland'.

On 13 January 1955, in accordance with the Moscow negotiations, the Political Committee took a stand in favour of the previous (pre-July 1953) economic policy, but there was no question of Imre Nagy's dismissal or exclusion from the party. His recall took place only at the April 14th Central Committee meeting. Imre Nagy's surroundings were under constant surveillance by the Soviets, because 'he did not cease his hostile activities'.⁷⁶ Imre Nagy was finally expelled from the party on 3 November 1955, which caused a great outcry in reformist circles and among intellectuals.

From 1955 onwards, the reversal process began. The party decided to raise the standards for the machinery industry by 12 per cent and then to issue the 6th Peace Loan. At the same time, the most important goal became the restoration of the balance of foreign trade. Economic policy, which returned at the end of 1954, resolved to cut Western debts substantially within two years. The way to do this was to reduce imports of various import products decisively and to increase Hungarian exports, especially food exports. Achieving a balance was also given priority over living standards policy.

⁷² Cseszka, *A Rákosi rendszer válsága. Változások a gazdaságpolitikában 1953 és 1956 között*, p. 320.

⁷³ Leading communist functionary. In November 1950, together with Mátyás Rákosi and Mihály Farkas, they set up a secret top committee (*troika*) which ruled the country with full power until 1953. In 1954–56, as chairman of the Economic Policy Committee of the Central Executive, he led the political actions to abolish the reforms introduced by Imre Nagy.

⁷⁴ Baráth, *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései*, p. 212.

⁷⁵ Rainer – Urbán, „Konzultációk”. *Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben*, p. 147.

⁷⁶ Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956, p. 219.

By 1956 tensions had grown enormously in both the economy and society. The disillusionment caused by the halt in the reform process and the backwardation of the economy was exacerbated by a further drastic deterioration in living standards. As a result of the new increases in standards, some lathe workers at the Rákosi Works went on strike on 30 June and there were also strikes at the brickworks in Debrecen. As the input needs of industry could only be met by the export of agricultural products, the shortage of goods became severe, and the situation threatened to lead to the collapse of public services. In the crisis, the leadership turned to the Soviet Union for help, which undertook to supply 100,000 tons of oil and 70,000 tons of coke in exchange for Hungarian industrial goods by the end of the year, and in September 1956 to grant a 100 million rouble loan to help Hungary's economy.⁷⁷ At its meeting in early October, the Council of Ministers saw the fuel supply for the last quarter as being solvable only by extraordinary measures, by further substantial imports, including large-scale imports of the equivalent of dollars.

In a situation close to the explosion, the Council of Ministers stopped issuing domestic state loans on 4 October, but this did not prevent the political collapse in October 1956.

In the summer and autumn of 1956, intellectual circles, especially the Petöfi Circle, took an active role in political debates. These debates openly criticised the party leadership and voiced the demand for reform. These events radicalised public opinion, especially among students and young intellectuals. The events of the Poznań workers' uprising had a strong impact on Hungarian youth, as did the feeling of solidarity with the Poles. Although the uprising was crushed in blood by the Polish government, it allowed Gomułka to return to power and Poland to gain some autonomy from Moscow. These events gave the Hungarians hope for change.

On 22 October 1956, the Association of Hungarian Colleges and Universities issued its *16 Points*, calling for political freedom, the return of Imre Nagy and the withdrawal of Soviet troops. These points became one of the central demands of the demonstration of 23 October and, in its wake, of the revolution.

4. Conclusions

The socialist bloc consisted of a series of countries with different levels of development and social complexity. Nevertheless, it cannot be disputed that these former socialist countries were the scene of the greatest economic and social transformation experiment in modern history.

In discussing the events of the 1950s in the group of East-Central European countries, the Soviet imperial context and socialist ideology are two of the dominant components. The direct role of both can easily be detected in the repeated choice of certain strategic solutions and the rejection of others. If either of these two factors is neglected – either the imperial or the ideological element – the analysis

⁷⁷ Baráth, *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései*, p. 359.

remains one-sided. It is in the spirit of these two factors that a specific, grandiose experiment in modernization, driven and imposed from above, has taken place.

Even beyond the individual moments, the basic identity of the structure of the socialist attempts at modernization can be demonstrated. Looking at their chronological sequence, we can see that classical socialism was only a few years in the making: in Hungary between 1949 and 1953, but Poland remained in many respects the eternal exception, where neither the autocracy of ideology nor the common agricultural economy could be temporarily rooted.

It can be said that the reform efforts were almost contemporaneous with the planned economy, but the period after Stalin's death is a clear dividing line in the East-Central European group of countries. The imbalances that had developed by then, the deteriorating economic indicators, and the growing social resistance all reflected an extreme departure of economic policy from reality.

The death of Stalin in March 1953 and the protracted struggle among the members of the Politburo had repercussions in the Central and Eastern European countries. The new Soviet leadership revised the economic policy objectives of the Stalinist era, which was based on forced industrialisation and started to put more emphasis on increasing the wellbeing of the population. The new foreign policy doctrine was to mitigate the tensions between the two main superpowers, the United States and the USSR. As far as Central and Eastern Europe was concerned, the Soviet Union wanted to maintain stability at all costs and never wanted to let the satellite states desert the communist bloc. The increasing social and political unrest in the region forced the USSR to make concessions towards the countries of the region.

As the comparison of the selected countries in the region shows that reform measures which were implemented in Central and Eastern Europe between 1953 and 1956 focused on correcting the failures of the central planning without modifying the rigid and bureaucratic steering mechanism of the command economy. Although the pattern of investments across the different branches of the economy (agriculture and consumer goods industries versus heavy industry) was slightly modified, obligatory targets within the annual planning were retained at the micro level. Thanks to the abolition of cooperatives and compulsory deliveries on individual farmers, agricultural profitability improved gradually. Despite the positive changes, at the end of the 1950s, practically all countries in the region returned to the Soviet-type centrally planned economic system. Therefore, mild policy corrections were only temporary and ad hoc solutions to the problems, caused by the deficiencies of the centrally planning in the Central and Eastern European countries.

As the examples of the selected countries in the region show that the satellite states attempted to adjust to the changed circumstances in compliance with the new guidelines launched by the Kremlin leadership. These steps led to fierce political struggles and conflicts in Central and Eastern Europe. Hungary was especially a striking example that experienced intense changes as a result of the “New Course”.

After Stalin's death, a period of adjustment began in Hungary, which raised high hopes in Hungarian society. The main aim of this attempt at adjustment was to raise living standards and correct the distorted economic structure. The change

triggered a serious economic and ideological conflict between the orthodox and the new tendencies, while changes within the Soviet political leadership were constantly reflected in political struggles. In parallel with these changes, economic theorizing on the reformability of the socialist plan-guided system and its main directions began, which, albeit intermittently, set in motion a process of searching for a way forward in which the earlier economic policy dogmas were at least partly challenged.

At the same time, the hasty, often ad hoc economic policy decisions of the new policy stance have been fraught with contradictions, such as the abandonment of investments that are already 80–90 per cent complete and a growing trade deficit. These economic problems, together with adverse external events, gave the orthodox forces the opportunity to launch a counterattack and discredit Imre Nagy's reform policies before the Soviets. With the return of the orthodox line, heavy industry-oriented economic policies came to the fore again in 1955, increasing the burden on workers and the discontent of the population. Measures to rebalance the external economy, such as reducing imports and increasing exports, further worsened living standards.

Economic difficulties, the reversal of reforms, political purges and growing popular discontent combined to create the basis for revolution. During the prolonged crisis of the Rákosi dictatorship, the 1.5-year period of the new phase, marked by Imre Nagy, brought some relief to society. It is no coincidence that one of the main demands of the series of demonstrations that erupted on 23 October 1956 was: "We want new leadership, we have confidence in Imre Nagy!"

Sources and Literature

Sources

Archival sources

- CK KPSZSZ: Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CC CPSU) [ИКК КПСС – Тсентрал'nyi Komitet Kommunisticheskoi Partii Sovetskogo Soyuza, A Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága] Russian State Archive of Contemporary History (RGANI) ul. Bol'shaya Dmitrovka, 15. Moscow, 125009, Russia <https://statearchive.ru>
- Decision of the Hungarian Workers' Party Central Executive. Hungarian National Archives, National Archives of Hungary, Hungarian Communist Party Collection, Fond 276, File 53, Item 127.; File 54, Item 247. pp. 7, 75–80, 81–84. [Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség határozata. MNL OL M-KS, 276 fond, 53. csomag, 127. ő.e.; Fond 276. fond, 54. csomag, 247. ő.e. 7, 75–80, 81–84.]
- Documents of the Hungarian Workers' Party and the Hungarian Socialist Workers' Party. Hungarian National Archives, National Archives of Hungary, Hungarian Communist Party Collection, Fond 276, File 102. [A Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL) Magyar Kommunista Párt iratanyaga (M-KS) 276 fond, 102. cs.]
- MNL OL: Hungarian National Archives – National Archives, 324 Bécsi Road, Budapest 1037, Hungary [Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár], 1037 Budapest, Bécsi út 324. <https://mnl.gov.hu/>

- M-KS: Hungarian Communist Party Collection, 324 Bécsi Road, Budapest 1037, Hungary [Magyar Kommunista Párt iratanyaga] 1037 Budapest, Bécsi út 324.]
- Minutes of the Hungarian Workers' Party Secretariat meeting of 10 June 1953. Hungarian National Archives, National Archives of Hungary, Hungarian Communist Party Collection, Fond 276, File 54, Item 247. [A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1953. június 10-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL MK-S 276. fond, 54. csomag, 247. ő.e.]
- Minutes of the meeting of the Hungarian Workers' Party Secretariat of 10 June 1953, the proposal of the State Economy Committee of the Hungarian Workers' Party of the National Assembly for the amendment of the 1953 plan of the national economy. Hungarian National Archives, National Archives of Hungary, Hungarian Communist Party Collection, Fond 276, File, 54, Item 247. [A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1953. június 10-i ülésének jegyzőkönyve, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Államgazdasági Bizottsága előterjesztése a népgazdaság 1953. évi tervének módosításáról. MNL OL MK-S 276. fond, 54. csomag, 247. ő.e.]
- Naumov, V. P., – Sigachev, Y. (eds.). Lavrentii Beria, 1953: Transcript of the July Plenum of the Central Committee of the CPSU and Other Documents. Moscow: International Democracy Foundation, 1999. [Naumov, V. P., – Sigachyov, Y. (eds.). Lavrentiy Berija. 1953. Sztycnogramma ijul'szkogo plenum CK KPSZSZ i drugije dokumenty. Moszkva, Meczsdunarodnij Fond „Dcmokratyija. 1999.] <https://statearchive.ru>
- “On the Reaction of the Working People of the Ukrainian SSR to the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on Amnesty,” Memorandum No. 11-sv (Top Secret) from L. G. Mel'nykov, First Secretary of the Communist Party of Ukraine, to Soviet Prime Minister G. M. Malenkov, April 1, 1953. Archive of the President of the Russian Federation (APRF), Fond 3, File 52, Item 101. pp. 12–16. [“O reagirovanii trudyashchikhsya Ukrainskoi SSR na Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ob amnistii,” Memorandum 11-sv (Top Secret) from L. G. Mel'nykov, first secretary of the Ukrainian Communist Party, to Soviet Prime Minister G. M. Malenkov, April 1, 1953, in APRF, 3/52/101/12–16.] <https://statearchive.ru>
- “Protocol of the Joint Meeting of the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU), the Council of Ministers of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), and the Presidium of the Supreme Soviet of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), dated March 5, 1953.” [“Protokol sovместnogo zasedaniya Plenuma Tsentral'nogo Komiteta, Kommunisticheskaja partija Szovjetszkogo Sojuza (KPSS), Soveta Ministrov Soyuza Sovetskaya Sotsialisticheskaya Respublika (SSR) i Prezidiuma Verkhovnogo Soveta Soyuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik (SSSR) ot 5 marta 1953 goda,” LI 1.] <https://statearchive.ru>
- Resolution of the Hungarian Workers' Party, Central Executive, 27-28 June 1953. Records of the Hungarian Working People's Party and the Hungarian Socialist Workers' Party – Section M, Central Organs of the MDP. Political Committee – Resolution Minutes, October 28, 1953. Hungarian National Archives, National Archives of Hungary, Hungarian Communist Party Collection, Fond 276, File 53. [A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség 1953. június 27-28-i határozata. A Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai – M szekció, Magyar Dolgozók Pártja központi szervei. Politikai Bizottság – Határozati jegyzőkönyv, 1953. oct. 28. MNL OL M-KS 276. fond, 53. csomag]
- Submitted by the Hungarian Workers' Party, Central Executive, Committee on Political Economy, 10 June 1953. Hungarian National Archives, National Archives of Hungary, Hungarian Communist Party Collection, Fond 276, File 54, Item 247. [A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség, Államgazdasági Bizottsága előterjesztése a népgazdaság 1953. évi

tervének módosításáról. A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1953. június 10-i ülésének jegyzőkönyve. MNL M-KS, 276. fond, 54. csomag, 247 ö.e.]

- Volokitina, T. V. – Islamov, T. M. – Murashko, G. P. – Noskova, A. F., – Rogovaya, L. A. (eds.). *Eastern Europe in Documents from Russian Archives, 1944–1953. Vol. II: 1949–1953.* Moscow – Novosibirsk: Sibirsky Khronograf, 1998. [Voloikityina, T. V. – Iszlamo, T. M. – Murasko, G. P. – Noszkova, A. F. – Rogovaja, L. A. (eds.), *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszjjszkij arhivov 1944-1953. II. 1949-1953.* Moszkva – Novoszibirszk, Szibirszkij hronograf, 1998. T. V. Voloikityina T. M. Iszlamo – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – L. A. Rogovaja. „Szibirszkij hronograf” Moszkva-Novoszibirszk, 1998.]
- “Working Notes of the Meeting of the Presidium of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU), October 21, 1956,” Russian State Archive of Contemporary History Leaf 2. [“Rabochaya zapis’ zasedaniya Prezidiuma TsK KPSS, 21 oktyabrya 1956 g.”, Mezhdunarodnyj Fond “Demokratiya” L. 2.]

Literature

- Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven, A new start under socialism in the 1950s and 1960s. In: Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (eds.), *Economic Change in Eastern Europe since 1918.* Aldershot: Edward Elgar Publishing Limited, 1995, pp. 105–128.
- Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven, Eastern Europe within the Soviet orbit. In: Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (eds.), *Economic Change in Eastern Europe since 1918.* Aldershot: Edward Elgar Publishing Limited, 1995, pp. 128–156.
- Balogh, László, *Románia története* [History of Rumania]. Budapest: Aula, 2001.
- Balázsy, Sándor, Üzemi munkástanács, vállalati önállóság, iparvezetés [Works council, company autonomy, industrial management] *Közgazdasági Szemle* 11–12, 1956, pp. 1293–1306.
- Baráth, Magdolna (ed.), *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszelfjov és Andropov titkos jelentései.* [Soviet ambassador’s papers on Hungary 1953–1956. Secret reports by Kiselyov and Andropov]. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.
- Baráth, Magdolna, „Testvéri segítségnyújtás” Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon [“Fraternal assistance” Soviet advisers and experts in Hungary]. *Történelmi Szemle* 3, 2010, pp. 357–387.
- Baráth, Magdolna, Válságkezelés a keleti blokkban Sztálin halála után [Crisis management within the Eastern bloc after the death of Stalin]. *Történelmi Szemle* 2, 2014, pp. 269–286.
- Bauer, Tamás, *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok* [Planned economy, investment, cycles]. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- Borhi, László, *A vasfüggöny mögött* [Behind the Iron Curtain]. Budapest: Ister Kiadó, 2000.
- Bródy, András, Gazdasági növekedésünk üteme, 1924–1965. [Our economic growth rate, 1924–1965]. *Közgazdasági Szemle*, 4, 1967, pp. 417–431.
- Berend, Ivan Tibor, *An Economic History of Twentieth-Century Europe. Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization.* Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Berend, Ivan Tibor, *Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery.* Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Berend, T. Iván, *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990* [Detour. Attempt of socialist modernisation in Central and Eastern Europe, 1944–1990]. Budapest: Vince, 1999.
- Békés, Csaba, *Cold War, Détente, and the Soviet Bloc: The Evolution of Intra-Bloc Foreign Policy Coordination, 1953-1975’.* Budapest: Cold War History Research Center at HAS Centre for Social Sciences and Corvinus University of Budapest, 2018, available at http://coldwar.hu/publications/cold_war_detente.pdf.

- Brus, Włodzimierz, The ‘Thaw’ and the ‘New Course’. In: Kaser, Michael Charles (eds.), *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Oxford: Clarendon Press, 1986, Vol. III, pp. 40–71.
- Brus, Włodzimierz, 1957 to 1965: In Search of Balanced Development. In: Kaser, Michael Charles (eds.), *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Oxford: Clarendon Press, 1986, Vol. III, pp. 71–139.
- Chuev, Feliks, *Sto sorok Besed s Molotovym*. Moscow: Terra, 1991.
- Csató, Katalin, *Az akadémiai közgazdasági gondolkodás formálódása a politika “bordásfalán”: Időutazás az ötvenes és a hosszantartó hatvanas évekbe* [The formation of the academic economics in the fifties and sixties]. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute of Economics, 2019.
- Cseszka, Éva, A Rákosi rendszer válsága. Változások a gazdaságpolitikában 1953 és 1956 között [The crisis of the Rákosi regime. Changes in economic policy between 1953 and 1956]. In: Ötvös, István (ed.), *Variációk: ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2004, pp. 309–329.
- Cseszka, Éva, Az 1956-os forradalom gazdasági okai [Economic causes of the 1956 revolution]. In: Botos Katalin (ed.), *1956: fordulat a gazdaságpolitikában*. Szeged, Generál nyomda, 2007, pp. 27–44.
- Csillik, Péter, Az „ötvenes évek” problematikája Bauer Tamás, Jánossy Ferenc, Kornai János munkáinak tükrében [The problem of the “fifties” in the light of the works of Tamás Bauer, Ferenc Jánossy and János Kornai]. In: Botos Katalin (ed.), *1956: fordulat a gazdaságpolitikában*. Szeged, Generál Nyomda, 2007, pp. 45–58.
- Germuska, Pál, A szocialista iparosítás Magyarországon 1947–1953 között [Industrialisation in socialist Hungary between 1947 and 1953]. In: *1956 Évkönyv* 9, 2001, pp. 147–174.
- Gyenes L., György (ed.), *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955*. [Data and contributions to the study of the development of the national economy 1949–1955]. Budapest, KSH, 1957.
- Hegedűs, András, A történelem és a hatalom igézetében. [Under the spell of history and power]. Budapest Kossuth Kiadó, 1988.
- Honvári, János, *Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958)*. [Economic development of Hungary after World War II (1945–1958)]. In: Honvári, János, (ed.), *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, Aula Kiadó, 2003, pp. 429–583.
- Honvári, János, *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig* [Economic History of Hungary from Trianon to the change of regime]. Budapest: Aula, 2005.
- Jánossy, Ferenc, *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok* [Economic development trend lines and recovery periods]. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1966.
- Kaposi, Zoltán, *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000* [Economic history of Hungary, 1700–2000]. Budapest–Pécs: Dialóg–Campus, 2002.
- Kaposi, Zoltán, *A 20. század gazdaságtörténete* [Economic history of the 20th century]. Budapest–Pécs: Dialóg–Campus, 2004.
- Kramer, Mark, Leadership Succession and Political Violence in the USSR Following Stalin’s Death. In: Hollander, Paul, (ed.), *Political Violence. Belief, Behaviour, and Legitimation*. New York: Palgrave Macmillan, 2008, pp. 69–92.
- Kramer, Mark, The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings. *Journal of Contemporary History*, 33(2), 1998, pp. 163–214. DOI: 10.1177/002200949803300201
- Kornai, János, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* [Overcentralization in Economic

- Administration]. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.
- Lampe, John R, *The Bulgarian economy In the Twentieth Century*. London & Sydney: Croom Helm, 1986.
- Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy, *The Polish economy in the Twentieth Century*. London & Sydney: Croom Helm, 1985.
- Myant, Martin, *The Czechoslovak economy 1948–1988. The battle for economic reform*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Nagy, Imre, *Miniszterelnöki beszéd az országgyűlésben*, 1953. július 5. [Prime Minister's speech in Parliament, 5 July 1953]. Hungarian Electronic Library, <https://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/meexp4s.htm>
- Németh, István, *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)* [History of Germany. From unity to the unity, 1871–1990]. Budapest: Aula, 2002.
- Papp, Gábor, Magyarország, 1953–1956. Az „új szakasz” – egy megghiúsított kísérlet. Kerekasztal-beszélgetés a kor tanúival [Hungary, 1953–1956. The “new phase” - a failed experiment. Round table discussion with witnesses of the time]. *Világosság* 1, 1989, pp. 1–11.
- Péter György: Az egyszemélyi felelős vezetésről [On single person responsible management]. *Társadalmi Szemle* 8–9, 1954. pp. 109–124.
- Péter György: A gazdaságosság és jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban (1). [The importance of economy and profitability in plan management (1)]. *Közgazdasági Szemle* 6, 1956. pp. 659–711.
- Péter György: A gazdaságosság és jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban (2) [The importance of economy and profitability in plan management (2)]. *Közgazdasági Szemle* 7–8, 1956. pp. 851–869.
- Rainer, M. János – Urbán, Károly, „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben [“Consultations”. Documents on the Hungarian and Soviet party leaders in Moscow in 1954–1955]. *Múltunk* 4, 1992, pp. 124–148.
- Rainer M., János, Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953 [Stalin and Rákosi, Stalin and Hungary, 1949–1953]. In 1956 Évkönyv 6, 1998, pp. 91–100.
- Shepilov, Dmitrii, “Vospominaniya,”. *Voprosy istorii* (Moscow), 8, 1998, pp. 11–12.
- Schlett, András, Három nemzedék [Three generations]. In. Katon, Klára (ed.), *Növekedésösztönzési kísérletek és kudarcok*. Budapest, Pázmány Press, 2018, pp. 55–91.
- Slay, Ben, *The Polish Economy. Crisis, reform, and transformation*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994.
- Swain, Geoffrey – Swain, Nigel, Actually Existing Socialism in Operation. In. Swain, Geoffrey – Swain Nigel (eds.), *Eastern Europe since 1945. The Making of the Modern World*. London: Palgrave, 1993, pp. 101–126.
- Szalai, Béla – Szabó, Kálmán, Népgazdaságunk fejlesztésének 1954. évi terve [The 1954 plan for the development of our national economy]. *Társadalmi Szemle* 1, 1954, pp. 37–50.
- Szokolay, Katalin, *Lengyelország története* [History of Poland]. Budapest: Balassi, 1997.
- T. Varga, György, Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól 1953. június 13–16. [Minutes of the talks between Soviet and Hungarian party and state leaders, 13–16 June 1953.] *Múltunk*, 1992, 2–3, p. 242.
- Teichova, Alice, Die Tschechoslowakei 1918–1980. In. Wolfram, Fischer – Van Houtte, Jan A. – Kellenbenz, Hermann – Mieck Ilja – Vittinghoff, Friedrich (eds.), *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. Stuttgart, Klett-Cotta, pp. 598–639.
- Tomka, Béla, *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi*

- összehasonlításban *az első világháborútól napjainkig* [Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig]. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011.
- Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988)* [Economic policy cycles in Hungary (1948–1988)]. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Zinner, Tibor, *A magyar nép nevében? Tanulmányok a népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról* [In the name of the Hungarian people? Studies on people's courts, lawyers, dictatorship]. Budapest: NEB, 2021.
- Zubkova, Elena, *Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: Politika i povsednevnost, 1945–1953*. Moscow: ROSSPEN, 2000.
- Wilczynski, Jozef, *Socialist Economic Development and Reforms. From extensive to intensive Growth under central planning in the USSR, Eastern Europe and Yugoslavia*. London: Macmillan, 1972.

POVZETEK

„Nova smer” in njeni vplivi v srednji in vzhodni Evropi: primer Madžarske

Endre Domonkos in András Schlett

Smrt Stalina 5. marca 1953 je imela politične in gospodarske posledice za vse države srednje in vzhodne Evrope. V začetku leta 1953 je postalo očitno, da je bila prisilna industrializacija, ki je temeljila na sovjetskem modelu, možna le na račun kmetijstva in drugih sektorjev gospodarstva. Prekomerne naložbe in iracionalne vojne priprave iz prvih petletnih načrtov so privedle do dramatičnih posledic v regiji. Sovjetski model planske ekonomije z njegovim togim birokratskim mehanizmom usmerjanja je še poslabšal gospodarske težave. Pomanjkanje osnovnih prehrabnih izdelkov in potrošniških dobrin je bilo splošno. Življenjski standard prebivalstva se je na splošno poslabšal, kar je privedlo do naraščajočih političnih in socialnih napetosti v srednji in vzhodni Evropi. Nova sovjetska oblast, pod vodstvom Georgija Malenkova, se je zelo dobro zavedala socialnih nemirov, ki so izbruhnili v vzhodnem bloku. Zaradi naraščajočih težav so se v Sovjetski zvezi odločili spremeniti cilje gospodarske politike, ki so veljali od leta 1949 do 1953. Prvotni cilji prvih petletnih načrtov so bili spremenjeni tako, da se je večji poudarek dal na razvoj kmetijstva in povečanje blaginje prebivalstva na račun težke industrije in oboroževanja. Na podlagi pregleda literature lahko ugotovimo, da je bil proces reform v srednji in vzhodni Evropi razmeroma kratek in ni privedel do pomembnih sprememb v togem in birokratskem mehanizmu usmerjanja centralno načrtovane ekonomije. Blagi politični popravki, ki so bili izvedeni v vsaki državi, so pomenili le začasno rešitev gospodarskih težav. Pri primerjavi izbranih držav je treba poudariti, da so bili takojšnji gospodarski učinki „nove smeri” na Češkoslovaškem in v Romuniji zanemarljivi, saj je bila stara stalinistična linija, ki je odločno zavračala vsak poskus prehoda v bolj uravnoteženo gospodarstvo, še vedno prevladujoča. Čeprav je upor v Vzhodnem Berlinu poleti 1953 prisilili oblast v Vzhodni Nemčiji, da je popustila v odnosu do prebivalstva, so večino ukrepov, kot sta na primer bila olajšano potovanje v tujino in ustavitev kolektivizacije kmetijstva, razveljavili na četrtem kongresu Stranke socialistične enotnosti Nemčije aprila 1954.

Poskus reform na Poljskem je bil mejnik v sodobni zgodovini države, saj je privedel do konca kolektivizacije in sovjetski uradniki so izgubili vladne položaje. Novi vodja Poljske enotne delavske stranke (PUWP) je postal Władysław Gomułka s katerim so Sovjeti dosegli modus vivendi ter priznali zmerne reforme, ki niso bile v nasprotju z njihovimi interesi; zlasti so bili zavrnjeni kakršni koli koraki k nadaljnji liberalizaciji.

Tudi v Bolgariji se je kazala mešana slika. Valko Červenkov, generalni sekretar Bolgarske komunistične stranke, je sprva sledil previdni politiki in ni ostro kritiziral neuspehov prejšnjih let. Izvedeni so bili le blagi politični popravki v državi in Červenkov je bil aprila 1956 prisiljen odstopiti. Novi vodja bolgarskih komunistov je postal Todor Živkov, ki je zasledoval antistalinistični diskurz.

Na Madžarskem je začetek „nove smeri” sredi leta 1953 sprožil kratko obdobje političnih in gospodarskih reform, ki so se odvijale v vzdušju socialnega nezadovoljstva in globokih gospodarskih neravnotežij. Kot njeni regionalni pandani je tudi Madžarska po letu 1949 sledila stalinistični poti prisilne industrializacije in obsežnega centralnega planiranja, kar je privedlo do dramatičnih posledic: kmetijska proizvodnja se je sesula, realne plače so padle, osnovne potrošniške dobrine so kronično primanjkovala. Breme naložb je padlo predvsem na prebivalstvo, zlasti na kmetijstvo, medtem ko je državni represivni aparat zatrti nasprotovanje in razprave. Smrt Stalina in sprememba sovjetskega vodstva sta odprla prostor za omejeno revizijo. Imre Nagy, imenovan za predsednika vlade julija 1953, je postal obraz reform. Njegov program je želel ublažiti ekscese stalinističnega gospodarskega modela z zmanjšanjem poudarka na težki industriji, podporo kmetijstvu, izboljšanjem življenjskega standarda in decentralizacijo določenih administrativnih funkcij. Politična represija je bila omiljena, manj je bilo internacij, prišlo je do revizij političnih procesov, politični zaporniki pa so bili izpuščeni. Zaustavljena je bila kolektivizacija kmetijstva, ideološka togost pa je – za kratek čas – popustila in omogočila previdne eksperimente.

Vendar pa so bili reformni napor od začetka omejeni. Madžarska delavska partija je bila globoko razdeljena. Medtem ko je zmerna frakcija pod vodstvom Nagyja podpirala reformistično smer, so stalinistični trdorokci pod vodstvom partijskega sekretarja Mátyása Rákosija nasprotovali spremembam, saj so se bali erozije partijske moči. Znotraj enega leta so notranje napetosti eskalirale, sovjetska podpora Nagyjevemu programu pa je slabela. Aprila 1955 je bil odstranjen z oblasti, njegove reforme pa so bile sistematično odpravljene. Rákosijev režim, se je vrnil k ortodoksnim politikam, ponovno vzpostavil centralizacijo in zatiral disidentstvo.

Madžarska izkušnja osvetljuje tako strukturne omejitve „nove smeri” kot specifične politične dinamike, ki so oblikovale njeno izvajanje. Čeprav so bili doseženi začetni napredki – zlasti pri izboljšanju razmer na podeželju in v obnovi družbenega zaupanja – se niso uspeli obdržati. Neuspeh Nagyjevega programa je imel dolgoročen posledice: javna pričakovanja po smiselni spremembi so se obrnila v razočaranje, kar je prispevalo k eksplozivnim frustracijam, ki so privedle do revolucije leta 1956. „Nova smer” je na Madžarskem tako predstavljala več kot le začasno politično preusmeritev; označila je ključni trenutek, ki je razkril notranje protislovja sovjetskega socializma in zasadil semena širšega političnega razkola.

V celoti gledano „nova smer” v državah socialističnega bloka ni bila koherenten reformni načrt, temveč razdrobljen sklop ukrepov, ki so bili sproženi pod zunanjim pritiskom. Čeprav je program odražal zavedanje o sistemskih težavah v sovjetskem bloku, je bila njegova izvedba nekonsistentna. Madžarska izkušnja ponazarja, kako je lahko reformistični zagon za kratek čas zaživel tudi v togi enopartijskih sistemih, preden je bil zatrt zaradi ideološke ortodoksne in notranjih bojev za oblast. Neuspeh „nove smeri” v regiji – še posebej na Madžarskem – kaže na omejene zmožnosti z vrha vodenih reform v avtoritarnih socialističnih sistemih in na to, kako takšni poskusi pogosto nenamerno sprožijo globlje politične nemire, namesto da bi obnovili legitimnost ali stabilnost.

David Hazemali, Dominik Herle,
Žana Plejč in Matjaž Klemenčič
Slovenska kapela v Washingtonu D. C.:
Zgodovina nastanka in njen kulturni,
politični in verski pomen za Slovence
in slovensko-ameriško skupnost

HAZEMALI, David, dr., znan. sod., Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160, david.hazemali@um.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9776-8224>

HERLE, Dominik, mag., doktorski študent na programu Ameriške študije, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2, dominikherle@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0556-8545>

PLEJČ, Žana, mag. um. zgod. in zgod., Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160, zana.plejč@student.um.si

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0053-7885>

KLEMENČIČ, Matjaž, dr., red. prof., Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, matjaz.klemencic11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2796-9367>

Slovenska kapela v Washingtonu D. C.: Zgodovina nastanka in njen kulturni, politični in verski pomen za Slovence in slovensko-ameriško skupnost

Zgodovinski časopis, Ljubljana 79/2025, št. 3-4, str. 408-438, 136 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek: jezik: Sn., (En., Sn., En.)

CC BY-SA

V prispevku analiziramo nastanek slovenske Kapele brezjanske Marije Pomagaj v baziliki narodnega svetišča Brezmadežnega spočetja v Washingtonu D. C. in njen kulturni, politični in verski pomen za Slovence in slovensko-ameriško skupnost. Ideja za njen nastanek se je začela z individualnimi pobudami sredi šestdesetih let 20. stoletja, te pa so sčasoma prerasle v institucionaliziran projekt, ki je presegel ideološke razlike in povezal precejšen del slovensko-ameriške skupnosti. Prispevek rekonstruira njen razvoj na podlagi ohranjene pisne zapuščine njenih snovalcev in časopisnega poročanja. Posebna pozornost je namenjena analizi končne podobe kapele – njeni arhitekturni zasnovi, notranji opremini in umetniški simboliki, ter posvetitveni slovesnosti leta 1971, ki je na simbolni ravni združila ljudi z različnimi prepričanji in poudarila njihovo skupno identiteto ter pripadnost slovenstvu.

Ključne besede: slovenska kapela, Kapela brezjanske Marije Pomagaj, slovenski Američani, slovensko-ameriška skupnost, ZDA, Washington D. C.

HAZEMALI, David, PhD, Research Associate, University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160, david.hazemali@um.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9776-8224>

HERLE, Dominik, MA, PhD student at the American Studies Program, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2, dominikherle@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0556-8545>

PLEJČIČ, Žana, MA in Art History and History, University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160, zana.plejic@student.um.si

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0053-7885>

KLEMENČIČ, Matjaž, PhD, Professor, Institute for Ethnic Studies, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, matjaz.klemencic11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2796-9367>

The Slovenian Chapel in Washington, D.C.: The History of Its Foundation and Its Cultural, Political, and Religious Significance for Slovenians and the Slovenian-American Community
Zgodovinski časopis, (Historical Review), Ljubljana 79/2025, No. 3-4, pp. 408–438, 136 notes.

Language: Sn. (En., Sn., En.)

CC BY-SA

In this paper we analyse the creation of the Slovenian Chapel of Our Lady of Brezje in the Basilica of the National Shrine of the Immaculate Conception in Washington, D.C. and its cultural, political, and religious significance for Slovenians and the Slovenian-American Community. The idea for its creation began with individual initiatives in the mid-1960s. In the late 1960s, these ideas eventually grew into an institutionalized project that transcended ideological differences and brought together a significant part of the Slovenian-American community. The paper reconstructs its development on the basis of the surviving written legacy of its creators and newspaper reports. Special attention is devoted to the analysis of the final form of the chapel - its architectural design, interior decoration and artistic symbolism, and the dedication ceremony in 1971, which brought together people of different beliefs and emphasised on a symbolic level their common identity and belonging to the Slovenian community.

Keywords: Slovenian chapel, The Chapel of Our Lady of Brezje, Slovenian-American community, USA, Washington D.C.

Uvod¹

Leta 1971 je slovensko-ameriška skupnost² v Združenih državah Amerike doživela pomemben zgodovinski mejnik: posvetitev slovenske Kapele brezjanske Marije Pomagaj v ameriškem narodnem svetišču Brezmadežnega spočetja v Washingtonu D. C., s čimer je po mnenju nekdanjega rektorja tega svetišča, kasnejšega generalnega vikarja in pomožnega škofa čikaške nadškofije ter škofa Orlanda (Florida) Thomasa Gradyja³ »Slovenija stopila na mednarodni zemljevid«. ⁴ Ob tej slovesni priložnosti je slovenskokoroški duhovnik, pisatelj in publicist, avtor prve poljudnoznanstvene knjige o ameriških Slovencih Jurij M. Trunk, ki je tistega leta praznoval stoti rojstni dan, izrazil globoko ganjenost nad dosežkom skupnosti z naslednjimi besedami:

Dragi slovenski rojaki!

Ko nam je gospod Vital Vodušek prinesel sem v Ameriko podobo brezjanske Matere Božje za Slovensko kapelo v Washingtonu, nam je z njo prinesel del domovine. Mati božja v Brezjah je naša domovina.

Pozdravljena, Mati božja z Brezij, Ti si nam domovina!

Naj vsem rojakom Slovincem povsod na svetu deli milost iz Slovenske kapele v Washingtonu!

*Tako želi vsem stoletnik Jurij M. Trunk.*⁵

¹ Prispevek je nastal v okviru podoktorskega temeljnega raziskovalnega projekta Prilagoditev v stiski: južnoslovanski »sovražni tujci« iz Avstro-Ogrske v ZDA med prvo svetovno vojno (Z5-60179) ter programske skupine Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje (P5-0081), ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

² Imena organizacij, društev in zvez so ob prvi omembi zapisana s polnim slovenskim imenom ter angleško različico v oklepaju. Pri nadaljnjih omembah se uporablja le slovenska kratica.

³ Uredništvo, *Bishop Thomas Grady* (spletni portal <https://www.orlandodiocese.org/bishop-thomas-grady/>, dostop 14. 2. 2025).

⁴ Bazilika narodnega svetišča Brezmadežnega spočetja v Washingtonu (angl. *Basilica of the National Shrine of the Immaculate Conception*) je največja katoliška cerkev v ZDA in ena največjih cerkev na svetu sploh. Zgrajena je bila leta 1959 med drugim z namenom, da služi vernikom različnih etničnih skupnosti Katoliške cerkve v ZDA. V njej so dobile prostor posebne etnične (»narodne«) spominske kapele tistih etničnih skupnosti, ki so »prispevale k razvoju Katoliške cerkve in kulture v Združenih državah«, ter katoliških redov. Pred slovensko kapelo so svoje kapele dobili med drugim Poljaki, Litovci, Slovaki, mehiško-ameriška skupnost in Hrvati. IHRC, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Zbirka za slovensko kapelo v Narodnem svetišču v Washingtonu, str. 1.

⁵ Trunk, *Dragim slovenskim rojakom*, str. 26; Klemenčič: *Jurij Trunk*, str. 395.

Slovenska Kapela brezjanske Marije Pomagaj (dalje: slovenska kapela, angl. *The Chapel of Our Lady of Brezje*) v baziliki⁶ narodnega svetišča Brezmadežnega spočetja v Washingtonu D. C. je ena od 80 tamkaj posvečenih kapel, ki predstavljajo katoliške etnične priseljske skupnosti in redove v ZDA. Kot edini slovensko-ameriški sakralni objekt v širšem območju ameriške prestolnice presega svojo strogo versko funkcijo; postala je namreč simbol kulturne identitete velikega dela pretežno katoliške slovensko-ameriške skupnosti ter duhovnega povezovanja med Slovenci in slovenskimi Američani. Nastala je kot rezultat večletnih pobud – najprej individualnih, nato pa z institucionalizacijo ideje organizirane vseslovensko-ameriške akcije. Za njeno postavitve je bilo z uspešno nabirko zbranih več kot 70.000 takratnih ameriških dolarjev (v letu 2025 bi to znašalo okrog pol milijona dolarjev), ki so jih prispevali posamezniki, etnične fare, narodni domovi, katoliško usmerjene bratske podporne in druge slovensko-ameriške organizacije ter rojaki s Koroške, iz Furlanije Julijske krajine, Argentine in Avstralije.⁷ Prizadevanja za postavitve kapele so dosegla vrh z njeno posvetitvijo leta 1971, ki je združila številne slovenske priseljence in njihove potomce ter pritegnila pozornost obiskovalcev iz večine držav sveta, v katerih so takrat živeli Slovenci in njihovi potomci.

Kljub očitnemu pomenu kapele za njene snovalce in podpornike z vseh koncev ZDA, drugih delov sveta in iz »stare domovine«, kjer je jugoslovanska oblast gojila sovražni odnos do povojnih političnih migrantov, ki so pri njeni izgradnji odigrali vodilno vlogo, ter odmevnosti njene posvetitve tematika še ni bila ustrezno znanstveno raziskana ali predstavljena. Edina izjema je razstava, ki jo je ob 50-letnici kapele na podlagi gradiva iz zasebnega arhiva svojega pokojnega moža Vladimirja Preglja postavila Leopoldina Plut-Pregelj.⁸ Kot bomo videli v nadaljevanju, je Vladimir Pregelj s svojim delom pomembno prispeval k uresničitvi kapele in spada med ključne organizatorje njene gradnje.

V prispevku obravnavamo ključne vidike nastanka in posvetitve slovenske Kapele brezjanske Marije Pomagaj v ameriški prestolnici. Z namenom čim bolj celovite rekonstrukcije zgodovinskega ozadja, opisa končne podobe kapele ter vrednostne sodbe njenega kulturnega, političnega in verskega pomena za Slovence in slovensko-ameriško skupnost združujemo metode zgodovinske in umetnostnozgodovinske analize. V prvem vsebinskem delu osvetljujemo okoliščine nastanka ideje o izgradnji slovenske kapele v ameriški prestolnici, pri čemer izpostavljamo začetne pobude posameznikov, ki so prispevale k njeni institucionalizaciji, ter podrobno obravnavamo proces zbiranja sredstev, ki je združil velik del slovensko-ameriške skupnosti. V drugem delu se posvečamo arhitekturnemu načrtovanju in gradnji kapele. Tretji del je namenjen podrobnemu pregledu notranje poslikave in opreme kapele, kjer se osredotočamo na umetniško simboliko ter pomen posameznih elementov, v katerih se zrcali kapelin pomen. V četrtem delu predstavimo

⁶ Status bazilike je svetišče pridobilo šele pod papežem Janezom Pavlom II., zato v besedilu, ko govorimo o času gradnje slovenske kapele, dosledno uporabljamo izraz *svetišče*.

⁷ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 64.

⁸ Porenta, *Razstava* (spletni portal <https://www.druzina.si/clanek/razstava-v-pocastitev-50-obltnice-slovenske-kapele-v-washingtonu>, dostop 27. 12. 2024).

analizo dela Odbora za posvetitev slovenske kapele ter dogodke, ki so spremljali to pomembno obeležje, kot sta bila slavnostna akademija in banket, ki sta dodatno poudarila zgodovinski pomen projekta. Zaključni, peti del obravnava posvetitev kapele in slovesno sveto mašo, pri čemer analiziramo njen potek, vlogo verskih in političnih predstavnikov ter širši družbeni odziv na ta dogodek, ki je simboliziral uresničitev dolgoletnih prizadevanj in pomenil enega pomembnejših trenutkov v zgodovini slovensko-ameriške skupnosti v ZDA.

Prispevek temelji na širokem naboru primarnih in sekundarnih virov, vključno s terenskim delom v slovenski kapeli. Ključne informacije o procesu načrtovanja, gradnje in financiranja smo pridobili s pregledom arhivskega gradiva odborov, pododborov in društev, ki so sodelovali pri njeni izgradnji, ter s pregledom poročil v slovensko-ameriškem časopisju ob zasnovi in gradnji kapele. Med pomembnimi osebnimi fondi, ki smo jih pregledali, sta posebej dragocena osebna fonda bratov Konrada (Conrada) in Cirila (Cyrila) Mejača (Mejac). Konrad Mejač,⁹ dolgoletni urednik slovenskih oddaj na *Glasi Amerike* (angl. *Voice of America*), je zapustil bogato dokumentacijo o kapeli v arhivu Immigration History Research Center (IHRC) na Univerzi v Minnesoti v Minneapolisu, medtem ko je fond dr. Cirila Mejača,¹⁰ učitelja jezikov na različnih srednjih in višjih šolah, shranjen v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. Cirila Mejača, ki je bil kasneje tudi tajnik pripravljalnega odbora za slovensko udeležbo na 41. Mednarodnem evharističnem kongresu v Filadelfiji leta 1976, ob Preglju prištevamo med najbolj zaslužne za postavitev slovenske kapele, saj je bil še zlasti v fazi izgradnje ter kasnejše posvetitve ključni povezovalni člen med različnimi skupinami in institucijami, ki so pri projektu sodelovale. Za razumevanje pomena posvetitve kapele za slovensko-ameriško skupnost velja izpostaviti tudi pričevanje kanonika dr. Ivana Merlaka,¹¹ romarja iz Slovenije, sicer tajnika ljubljanskega škofa Antona Vovka (1951–1957) in glavnega urednika tednika *Družina* (1965–1985), ki je o svoji izkušnji v ameriški prestolnici zapustil bogat spominski zapis.¹² V prispevku se opiramo tudi na zapise v slovensko-ameriškem etničnem časopisju, katoliških revijah, tisku, izhajajočem na slovenskem etničnem ozemlju, ter na maloštevilna relevantna objavljena znanstvena dela.

Zametki ideje o slovenski kapeli in njena institucionalizacija

Sistematična analiza arhivskega gradiva in drugih virov o slovenski kapeli v Washingtonu D. C. je razkrila več različnih interpretacij o začetku pobude za njeno izgradnjo, zaradi česar je težko nedvoumno določiti njenega prvega pobudnika. Skupno vsem pričevanjem je, da so se prve pobude pojavile v drugi polovici 60. let

⁹ IHRC, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Conrad Mejac: *My Life Being Loyal to Both, my Heritage and My New Country*; »Življenje v zvestobi dvema domovinama«. *Družina*, 27. 8. 2006, letnik 55, št. 34–35, str. 38.

¹⁰ Jevnikar, *Mejač, J. Ciril*, str. 402 (spletni portal <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi923680/>, dostop 1. 2. 2025).

¹¹ Komar, »Merlak, Ivan (1923–2015)«. *Obrazi slovenskih pokrajin*. Mestna knjižnica Kranj, 2020. (<https://www.obrazislovenskipokrajin.si/oseba/merlak-ivan/>, dostop 26. 2. 2025).

¹² Merlak, *Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine*, str. 6.

20. stoletja, ko so v svetišču že stale številne kapele drugih etničnih priseljenjskih skupnosti in katoliških redov. Te so bile obiskovalcem slovenskega porekla, še zlasti tamkajšnji washingtonski slovensko-ameriški skupnosti, gotovo v zgled in navdih. Prav tako se zdi, da ideja sprva ni izhajala iz slovensko-ameriških institucij ali organizacij, kot je bilo to značilno za druge podvige tovrstnih razsežnosti, temveč iz osebnega angažmaja posameznikov.

Med njimi se kot prvi pobudnik najpogosteje omenja takratni profesor na univerzi Georgetown dr. Ciril Žebot,¹³ slovenski politični emigrant, ideolog in avtor pomembnih del o slovenski državnosti. Clevelandski inženir slovenskih korenin Richard Terselic, eden od vidnejših članov kasnejšega washingtonskega odbora za gradnjo kapele, je v retrospektivi poudaril: »Zamisel o slovenski kapeli bi težko povezal z enim samim človekom, če že, bi najprej pomislil na dr. Cirila Žebota.«¹⁴ Njegova vloga se pogosto izpostavlja predvsem v kontekstu institucionalizacije pobude, o kateri bo govora v nadaljevanju, saj je bil dokumentirano on tisti, ki je idejo zavzeto širil med katoliške slovensko-ameriške bratske podporne organizacije in katoliško duhovščino ter jo predstavil kot širši projekt slovensko-ameriške skupnosti kot celote.¹⁵

Drugačnega mnenja je raziskovalna novinarka Helena Adamič, ki je ob 50-letnici kapele v *Družini* med drugim zapisala, da pri vprašanju prvotnega izvora pobude ne gre zanemariti vloge predstojnikov ameriškega narodnega svetišča v Washingtonu D. C., ki so bili po njenem mnenju ključni pri tem, da je ideja sploh zaživela. Prav oni naj bi prvi izrazili možnost postavitve slovenske kapele in jo predlagali Žebotu. Kot navaja:

Do njega je prek predstojnikov prišla ideja o postavitvi slovenske kapele v Baziliki nacionalnega svetišča Brezmadežnega spočetja. Ta velika katedrala je v dveh nadstropjih, v vrhnjem se nahaja osrednji cerkveni prostor, v spodnjem je kriptna, v kateri imajo različni narodi svoje kapele. Le zakaj je ne bi imeli tudi Slovenci? Ideja je bila Cirilu Žebotu pri srcu, prav tako Vladimirju Preglju in še nekaterim tam živečim Slovencem.¹⁶

Čeprav je Žebot kasneje zatrjeval, da je pobuda o kapeli vzniknila jeseni 1965 ob obeleževanju 1200-letnice »krščanske vere med Slovenci«¹⁷, in s tem poudarjal predvsem njeno simbolno vrednost v kontekstu etnične in verske identitete slovensko-ameriške izseljenske skupnosti, njegovo pričevanje ne nasprotuje trditvi Adamičeve, da je prvotna pobuda prišla iz vrst cerkvenih predstojnikov.¹⁸ Ti naj bi

¹³ Arnež, *Ciril Žebot in njegov politični nastop*; Mlakar, *Žebot, Ciril*, str. 935–936 in 965; Griesser-Pečar, *Ciril Žebot*, str. 277–300.

¹⁴ Stopar, *Slovenska kapela* (spletni portal <https://www.rtvsllo.si/kultura/dediscina/slovenska-kapela-brezjanske-marije-pomagaj-v-washingtonu-praznuje-50-let/590819>, dostop 12. 1. 2025).

¹⁵ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 63.; IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Pismo Cirila Žebota msgr. Bazniku z dne 8. 11. 1966.

¹⁶ »Slovenska kapela v Washingtonu«, *Družina*, 19. 8. 2021, letnik 70, št. 34, str. 11.

¹⁷ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Cyril A. Zebot, What does this Chapel Mean?, predavanje na Univerzi Georgetown, nedatirano, str. 1.

¹⁸ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Cyril A. Zebot, What does this Chapel Mean?, predavanje na Univerzi Georgetown, nedatirano, str. 1.

po spominih Preglja in Cirila Mejača pri snovanju prostorov v kripti svetišča celo namensko pustili prostor, predviden za slovensko kapelo.¹⁹

Za tretjo razlago je poskrbel Stane Šušteršič,²⁰ novinar tedanje slovenske redakcije *Voice of America* in član konzorcija mesečnika *Slovenska država* ter eden največjih zagovornikov samostojne slovenske države onkraj Atlantika. Ta je leta 1991, ob dvajsetletnici posvetitve kapele, med drugim zapisal, da sta »sprva /.../ za kapelo lobirali Antonia Turek in Albina Novak, slednja iz Čikaga, samoiniciativno in preko Slovenske ženske zveze«. ²¹ Ne oziraje se na to, ali sta bili prvi ali ne, veljata Turekova (podpisovala se je kot Toni), ki je bila predsednica Slovenske ženske zveze (SŽZ, angl. *Slovenian Women's Union of America*), in Novakova kot tajnica organizacije in nekdanja dolgoletna urednica glasila *SŽZ Zarje* poleg Žebota za najbolj zaslužni za institucionalizacijo ideje.²² To dokazuje tudi cirkularno pismo Novakove z vabilom na sestanek, da bi organizirali odbor za kapelo, sklican za 20. november 1967.²³

Poleg teh treh razlag začetkov pobude obstaja še četrta. Joseph J. Nemanich, dolgoletni predsednik Ameriške slovenske katoliške jednote (KSKJ, angl. *American Slovenian Catholic Union*) in kasnejši predsednik Sklada za slovensko kapelo – osrednjega organa, ki je bdel nad gradnjo kapele, kot prvega pobudnika navaja anonimnega »Slovenca iz Minnesote«. Po njegovem je ta oseba leta 1965 ali 1966 ob obisku svetišča samoiniciativno stopila v stik z upravo in se pozanimala o možnosti postavitve slovenske kapele.²⁴ Čeprav se zdi, da bi morali tej nič kaj poglobljeni razlagi pripisati manjšo težo – saj arhivsko gradivo kaže, da so tako Nemanich kot preostali Clevelandčani za idejo izvedeli šele prek washingtonske slovensko-ameriške skupnosti – je ne moremo povsem zavrniti. Urednika spominske knjige, v kateri je bila ta Nemanicheva razlaga objavljena, sta bila namreč Ciril Mejač in Pregelj, ki sta, kot bo razvidno v nadaljevanju, ne le bdela nad vsebino knjige, temveč sta imela eno ključnih vlog pri realizaciji projekta in sta razmerje sil ter potek dogodkov dobro poznala.

Po prvih individualnih pobudah za postavitve slovenske kapele v letih 1965 in 1966 se je ideja začela institucionalizirati. Proces je potekal v več fazah, ki so vključevale pridobitev podpore rektorja svetišča, organizacijo podpornih odborov ter zbiranje finančnih sredstev. Pobuda je iz osebnega angažmaja posameznikov prerasla v široko zasnovan projekt velikega dela slovensko-ameriške skupnosti.

Prvi formalni korak k institucionalizaciji pobude je predstavljalo uradno vabilo Izvršnega odbora svetišča, ki so ga tvorili ameriški škofje. Ta je leta 1966 slovensko-ameriški skupnosti ponudil možnost, da v sklopu svetišča postavijo svojo kapelo, in to v še zadnjem razpoložljivem primernem prostoru. Vabilo naj

¹⁹ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 63.

²⁰ Urednik, »Stanko Šušteršič«, *Zaveza*, št. 120, 30. 6. 2021 (spletni portal <https://www.zaveza.si/zaveza/stanko-sustersic/>, dostop 24. 2. 2025).

²¹ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, nedatirano poročilo, str. 4.

²² Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 64.

²³ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Pismo Albine Novak neznanemu prejemniku, 20. 11. 1967.

²⁴ Nemanich, *A Word of Introduction*, str. 2–3.

bi prišlo od samega rektorja svetišča, msgr. Thomasa J. Gradyja. To vabilo je bilo ključno, saj je zagotovilo podporo ameriške katoliške hierarhije in formalno potrditev projekta.²⁵ V tem obdobju so pomembno vlogo pri prvih organizacijskih korakih odigrali že omenjeni Antonia Turek in Albina Novak, ki sta kot funkcionarki SZZ lobirali za projekt na vseameriški ravni, Vladimir Pregelj, ki je lobiral v »prestonici« slovensko-ameriške skupnosti – Clevelandu,²⁶ ter Ciril Žebot, ki je lobiral še zlasti pri slovenski duhovščini v ZDA.²⁷ Novakova, ki je bila glavna tajnica SZZ, je imela osrednjo vlogo pri vzpostavljanju mreže, ki je omogočila formalizacijo pobude in njeno širjenje na vseameriško raven.

Leta 1967 so bile sprejete prve konkretne organizacijske odločitve, ki so postavile temelje nadaljnjemu razvoju projekta. Med 24. in 28. majem je na 14. triletni konvenciji SZZ v Washingtonu potekala razprava o podpori projektu, ki se je zaključila s sprejetjem resolucije, ki jo je zvezi predlagal Žebot, s katero se je organizacija zavezala k aktivnemu sodelovanju pri zbiranju sredstev za kapelo na vseameriški ravni. V resoluciji so med drugim zapisali:

»Priporoča se, da se skupno z drugimi slovenskimi katoliškimi organizacijami in s slovenskimi farami v Ameriki prične nabirka za slovensko kapelo v narodni romarski katedrali Brezmadežnega spočetja v prestolnici.«²⁸

Na čelo akcije zbiranja denarja so v Illinoisu stopile predsednica SZZ Turekova, glavna tajnica Novakova, urednica glasila SZZ *Zarja* ter vodja slovenskega radijskega programa na čikaški radijski postaji Corinne Leskovar.²⁹ O zgoraj omenjenem sklepu konvencije SZZ je Žebot že junija 1967 obvestil msgr. Gradyja.³⁰

Institucionalizacija projekta se je okrepila avgusta 1967, ko je bil v Washingtonu ustanovljen prvi (dalje: pomožni) odbor za slovensko kapelo (angl. *Washington Committee for a Slovenian Chapel in the Shrine of Immaculate Conception*), na čelo katerega so stopili že omenjeni Vladimir Pregelj, visoki uslužbenec kongresne knjižnice, zadolžen za spremljanje gospodarstva takratnih vzhodno evropskih držav in vodja porote za ugotavljanje krivde Richarda Nixona ob škandalu Watergate³¹, ter

²⁵ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Zbirka za slovensko kapelo v Narodnem svetišču v Washingtonu, str. 2.

²⁶ Podrobneje o zgodovini slovensko-ameriške skupnosti v Clevelandu: Klemenčič, *Slovenes of Cleveland*; Mrdenović in Šeruga: *Politična participacija*, str. 216–374.

²⁷ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, nedaritirano poročilo, str. 4.

²⁸ »Najvažnejši konvenčni sklepi«, *Zarja*, letnik 39, št. 7 (julij 1967), str. 169; »For a Slovenian Chapel«, *Zarja*, letnik 39, št. 8 (avgust 1967), str. 193.

²⁹ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, nedaritirano poročilo, str. 1.

³⁰ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Pismo škofa Gradyja Cirilu Žebotu, 15. 6. 1967.

³¹ »Umrli Sobočan Vladimir Pregelj, starešina porote, ki je raziskoval Watergate«, *Večer*, 6. 5. 2019 (spletni portal https://vecer.com/svet/poslovil-se-je-vladimir-pregelj---slovenec-ki-je-bil-zraven-ko-je-odstopil-nixon-10004211#google_vignette, dostop 15. 2. 2025).

brata Mejač. Zanimivo, Ciril Žebot kljub svoji vpetosti v projekt izgradnje kapele ni nikoli postal član tega odbora. Washingtonski pomožni odbor je na začetku deloval kot prvo začasno organizacijsko središče, kmalu pa je postal ključni vezni člen med upravo svetišča in kasnejšim glavnim odborom za slovensko kapelo, kasneje Skladom za slovensko kapelo iz Clevelanda, katoliškimi slovensko-ameriškimi bratskimi podpornimi organizacijami, etničnimi župnijami in premožnimi posamezniki, ki so se pridružili pobudi. Pomembno je poudariti, da je bil washingtonski pomožni odbor vzpostavljen pred glavnim odborom, ki je bil ustanovljen novembra istega leta v Clevelandu, in je tudi po ustanovitvi slednjega odigral osrednjo vlogo pri vseh nadaljnjih fazah izgradnje kapele. Poleg komunikacije z upravo svetišča, arhitekti in cerkvenimi oblastmi je koordiniral tudi umetniške in finančne vidike projekta ter bil glavni vir informacij za slovensko-ameriško skupnost.³²

Formalizirana organizacijska struktura je dobila vseameriške razsežnosti v novembru leta 1967, ko je bil na dobro obiskanem sestanku v Clevelandu ustanovljen glavni odbor, kasneje imenovan Sklad za slovensko kapelo (angl. *Slovenian Chapel Fund*).³³ Za predsednika je bil izbran predsednik KSKJ Nemanich, podpredsednika pa sta postala John Susnik, predsednik Ameriške dobrodelne zveze (ADZ, angl. *American Mutual Life Association*), in dr. Mate Roessmann, predsednik organizacije slovenskih političnih emigrantov Slovenskega državnega gibanja in kasnejši predsednik Ameriškega slovenskega sveta – organizacije, ki se je zavzemala za demokratizacijo in osamosvojitve Slovenije. Za tajnika je bil imenovan Frank A. Turek, urednik *Glasa*, glasila ADZ in predsednik Društva sv. Vida KSKJ št. 25, za blagajničarko predsednica SZZ Antonia Turek, za zapisničarko pa Rose Zelodec. John Pestotnik, uslužbenec clevelandskega šolskega odbora in član številnih društev in združenj, Anton Oblak, podjetnik in lastnik štirih večjih stanovanjskih kompleksov v Clevelandu, ter Mary Jeraj, dolgoletna predsednica St. Clair Pensioners Club, so bili imenovani za skrbnike, medtem ko so bili za odnose z javnostmi zadolženi Frank A. Turek, astronom Joseph Zelle, član ohajske akademije znanosti, radijski inženir in direktor radijskih postaj (v obdobju druge svetovne vojne je deloval pri Office of War Information) in dr. Uros Roessmann, zdravnik in profesor nevropatologije na Univerzi Case Western Reserve v Clevelandu. Vzporedno s tem je bilo vzpostavljeno tudi cerkveno pokroviteljstvo, ki so ga prevzeli štirje ugledni slovenski duhovniki v ZDA: monsinjorji Louis B. Baznik iz Clevelanda, Mathias J. Butala iz Jolieta, John J. Jershe iz Iron Rangea v Severni Minnesoti in John Zaplotnik iz Omahe v Nebraski.³⁴ Do konca leta 1967 sta bila ustanovljena še pomožna odbora v New York Cityju³⁵ in Čikagu³⁶, ki sta s pomočjo washingtonskega organizirala informativna srečanja, zbirala sredstva in širila zavest o projektu.³⁷ Prav iz Washingtona so preko Preglja, Žebota in Mejačev in nekaterih drugih prihajale ključne informacije, večina govorcev ter usmeritve za

³² Mejač in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 68–87.

³³ Nemanich, *A Word of Introduction*, str. 3.

³⁴ Nemanich, *A Word of Introduction*, str. 3.

³⁵ Podrobneje o slovensko-ameriški skupnosti v New Yorku: Arnež: *Slovenci v New Yorku*.

³⁶ Podrobneje o slovensko-ameriški skupnosti v Čikagu: Brunner, *Slovenes of Chicago*.

³⁷ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Pismo Washingtonskega odbora za Slovensko kapelo neznanemu prejemniku iz New York Cityja, 18. 10. 1967.

mobilizacijo slovensko-ameriške skupnosti, kar je omogočilo učinkovito izvedbo vsesplošne akcije v podporo izgradnji kapele.³⁸

Skupni strošek kapele je bil ocenjen na 70.000 dolarjev. Ta znesek je vključeval gradbene stroške, stroške začetnih arhitekturnih načrtov in notranje opreme kapele, gradbene stroške in, zanimivo, tudi stroške trajnega vzdrževanja. Vseameriška akcija zbiranja sredstev za kapelo se je ob podpori številnih bratskih podpornih in drugih organizacij in katoliških župnij slovensko-ameriške skupnosti uradno začela 19. novembra 1967 s slovesno sveto mašo v slovenščini v narodnem svetišču Brezmadežnega spočetja v Washingtonu D. C. Darovali so jo slovenski teolog in salezijanec Francis Blatnik, S. D. B., prior karmeličanskih samostanov v Wisconsinu in Washingtonu D. C. in profesor teologije v Erie (Pensilvanija) John Prah, O. C. D., in duhovnik Stanley Ceglar, S. D. B. Ta dogodek je simbolno zaznamoval prehod iz organizacijskih priprav k aktivni fazi zbiranja sredstev. Dne 27. novembra 1967, kmalu po ustanovitvi Sklada za slovensko kapelo, je predsednik Nemanich poslal uradni zahtevek za dodelitev prostora za slovensko kapelo v svetišču novemu rektorju le-tega msgr. Williamu F. McDonoughu, ki ga je nato posredoval izvršnemu odboru ameriških škofov. Po preučitvi predloga je odbor prošnjo uradno odobril, s čimer je bil dosežen pomemben mejnik v procesu institucionalizacije projekta.³⁹

Po potrditvi prošnje se je zbiranje sredstev za kapelo še krepilo. Kampanja je vključevala redne objave v slovensko-ameriškem časopisju, oglase in intervjuje na slovensko-ameriških radijskih programih, informativna srečanja, okrožnice, naslovljene na katoliške slovensko-ameriške bratske podporne organizacije, ter osebne stike, ki jih je v veliki meri koordiniral washingtonski pomožni odbor.⁴⁰

Tako široko zastavljena akcija je v slovensko-ameriški skupnosti vzbudila izjemen odziv, zaradi katerega je bil že v manj kot dveh mesecih zbran prvi obrok sredstev, potreben za prvo plačilo upravi svetišča, ter podpis pogodbe. Ta ključni mejnik je bil dosežen 19. januarja 1968, ob stoletnici smrti slovenskega škofa Friderika Ireneja Barage,⁴¹ ko je bil podpisan uradni dogovor o izgradnji kapele.⁴² Pogodbo so v imenu Sklada za slovensko kapelo podpisali njegov predsednik Nemanich, Frank A. Turek in Antonia Turek.⁴³ Že ob podpisu pogodbe je bil vplačan prvi obrok v višini 23.000 dolarjev, pri čemer so levji delež prispevali društva katoliških bratskih podpornih organizacij in posamezniki. Frank P. Kosmach,⁴⁴ predsednik verige hranilnic St. Paul Savings and Loan Association iz Čikaga, je prispeval kar

³⁸ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, neditirano poročilo, str. 1.

³⁹ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 64.

⁴⁰ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 64–65.

⁴¹ Podrobneje o Baragi in njegovem življenjskem delu: Marković, *Irenej Friderik Baraga*.

⁴² IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, neditirano poročilo, str. 4.

⁴³ »Pogodba o slovenski kapeli bo podpisana danes«. *Ameriška domovina*, 19. 1. 1968, letnik 76, št. 14, str. 1.

⁴⁴ Gobetz, *Frank Kosmach*.

1.000 dolarjev,⁴⁵ medtem ko je samo jolietško Društvo št. 2 SŽZ prispevalo 500 dolarjev. Isti vir poroča tudi o 17 posameznikih, ki so vsak prispevali zajetnih 100 dolarjev.⁴⁶ Hitrost, s katero je bila dosežena ta finančna prelomnica, je jasno pokazala močno podporo projektu in široko razvejano organizacijsko mrežo, ki je omogočila učinkovito izvedbo vseameriške akcije zbiranja sredstev.

Po podpisni slovesnosti je bila v svetišču darovana sveta maša v slovenščini z ljudskim petjem v spomin na smrt škofa Barage in po namenu vseh dobrotnikov kapele.⁴⁷ V juliju 1968 je Združenje slovenskih duhovnikov v ZDA in Kanadi organiziralo srečanje v Lemontu (Illinois), kjer so se posvetili predvsem vprašanjem, povezanim z gradnjo slovenske kapele v ameriški prestolnici ter novega poslopja (Papeškega)⁴⁸ slovenskega zavoda Slovenik – kolegija Slovenske škofovske konference v Rimu. Na srečanju, ki ga je obiskalo 27 duhovnikov, so bili tudi že omenjeni cerkveni pokrovitelji Sklada za slovensko kapelo.⁴⁹ Sestanka sta se udeležila tudi msgr. Ignacij Kunstelj, ravnatelj slovenskih duhovnikov med izseljenci, in prorektor zavoda Slovenik dr. Maksimilijan Jezernik. Zbrani so sklenili, da bodo z vsemi močmi podprli oba projekta.⁵⁰

Z uradno vzpostavitev organizacijske strukture, zagonom vseameriške akcije zbiranja sredstev ter s podpisom pogodbe se je delo za slovensko kapelo preselilo v bolj neposredno, praktično fazo.⁵¹

Načrtovanje in gradnja kapele

Kompleksen proces zasnove in kasnejše gradnje kapele je predsednik Sklada za slovensko kapelo Nemanich zaupal washingtonskemu pomožnemu odboru ter novoustanovljenemu Odboru za zvezo (angl. *Liaison Committee*), na čelo katerega je imenoval Cirila Žebota. Temu sta asistirala zgodovinar in uslužbenec Svetovne banke Bogomir Chokel⁵² in Vladimir Pregelj. Odboru za zvezo je *de iure* pripadlo usklajevanje dejavnosti med glavnim odborom Sklada in slovensko-ameriško skupnostjo na eni strani ter upravo narodnega svetišča, izbranim arhitekturnim podjetjem Maginnis and Walsh and Kennedy iz Bostona ter umetniki slovenskega porekla na drugi strani.⁵³ Vendar pa je, kot bomo videli v nadaljevanju, gradnjo kapele *de facto* nadzoroval in vodil washingtonski pomožni odbor.⁵⁴

⁴⁵ »Contributes \$ 1000 to Chapel Fund«. *Ameriška domovina*, 19. 1. 1968, letnik 70, št. 14, str. 6.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, neditirano poročilo, str. 4.

⁴⁸ 19. 6. 1973 je papež Pavel VI. odlikoval Slovenski zavod v Rimu z naslovom papeški.

⁴⁹ Msgr. Louis Baznik je takrat nastopal tudi v vlogi vodje ameriškega Odbora za podporo Sloveniku.

⁵⁰ Kolar, *Nekateri vidiki*, str. 279.

⁵¹ Nemanich, *A Word of Introduction*, str. 3.

⁵² Voje, *Pisma Gregorja Čremošnika*, str. 78; Chokel, *The Archives of Bulgaria*, str. 443–448.

⁵³ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 64–65.

⁵⁴ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Pismo Washingtonskega odbora za Slovensko kapelo neznanemu prejemniku iz New York Cityja, 18. 100. 1967.

Odbor za zvezo, pri katerem je glavno besedo vselej imel Žebot, je menil, da mora kapela izražati dve temeljni misli: začetek in razvoj krščanske vere pri Slovencih ter prispevek slovenskega krščanstva k ameriški družbi. Po Žebotovo naj bi kapela prav tako pričevala o prispevku slovenskih priseljencev in njihovih potomcev, rojenih v ZDA, ameriški državi in njenemu načinu življenja. Poudaril je, da kapela ne bo stala le kot spomenik slovenski krščanski tradiciji, temveč tudi kot simbol trdoživosti slovenskega naroda v luči njegove burne zgodovine.⁵⁵ Člani kasnejšega Odbora za posvetitev, med njimi še zlasti brata Mejač, se z Žebotom niso povsem strinjali; po njihovo naj bi bil temeljni namen kapele ta, da služi »kot trajno in častno priznanje delu ameriških Slovencev«, mladim rodovom slovenskega porekla pa še kot »spomenik o duhovnem izročilu njihovih očetov in našem slovenskem izvoru«. So si bili pa vsi enotni v tem, da se morajo arhitekti pri oblikovanju arhitekturne zasnove kapele zgledovati po slovenskem Marijinem narodnem svetišču Marija Pomagaj na Brezjah, ki velja za eno najpomembnejših verskih središč na slovenskem etničnem ozemlju.⁵⁶

Poleti 1968 je Odbor za zvezo vzpostavil stik z umetniki slovenskega porekla, da bi zagotovil njihovo sodelovanje pri oblikovanju ključnih umetniških del za kapelo. V skladu z željami vodilnih akterjev obeh washingtonskih odborov, ki so naposled dosegli konsenz, je bila upodobitev Marije Pomagaj zaupana akademskemu slikarju iz Slovenije Leonu Koporcu, ki je sledil originalni Layerjevi predlogi z Brezij. Za izdelavo osnutkov za notranje reliefe kapele so angažirali priznanega akademskega kiparja slovenskih korenin Franceta Goršeta.⁵⁷ Ta je po manjšem nesoglasju osnutke tudi izdelal,⁵⁸ arhitekturno podjetje Maginnis and Walsh and Kennedy pa je za izdelavo reliefov iz marmorja angažiralo umetnike iz Italije.⁵⁹ Takrat so ugledni posamezniki iz vrst slovensko-ameriške skupnosti zahtevali, da bi pri napisih v kapeli prevladoval slovenski jezik, vendar se s tem niso strinjali niti člani obeh washingtonskih odborov niti vodstvo svetišča.⁶⁰

Glavni odbor Sklada za slovensko kapelo in vodilni akterji obeh washingtonskih odborov so naposled pripravili obsežen seznam dorečenih podrobnosti in arhitekturnih značilnosti, ki so po njihovo odražale slovensko cerkveno tradicijo, ter ga posredovali glavnemu arhitektu Eugenu F. Kennedyju ml. s prošnjo, da se zagotovi pristnost končne zasnove kapele.⁶¹

⁵⁵ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Cyril A. Zebot, What does this Chapel Mean?, predavanje na Univerzi Georgetown, nedatirano, str. 1–7.

⁵⁶ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Posvetitveni odbor, Spominska knjiga, Posvetitev Slovenske kapele.

⁵⁷ Arnež, *Sculptor France Gorše*.

⁵⁸ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, nedatirano poročilo, str. 2.

⁵⁹ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Washington Committee For A Slovenian Chapel Meeting, February 10, 1969.

⁶⁰ »V slovensko kapelo v Washingtonu slovenski napis«. *Ameriška domovina*, 9. 8. 1969, letnik 69, št. 112, str. 2.

⁶¹ Mejač in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 66.

Sočasno z načrtovanjem umetniške podobe slovenske kapele je akcija za zbiranje sredstev zanj dobila nove razsežnosti. Sredi leta 1968 je washingtonski pomožni odbor izdal promocijsko brošuro, ki je z ilustriranimi vsebinami predstavila zgodovinski in verski pomen kapele ter vsebovala poziv k zbiranju sredstev. Brošura je bila izjemno priljubljena, njena prva naklada 10.000 izvodov je bila hitro razprodana, kar je zahtevalo dodaten ponatis 5.000 izvodov. Brošura se je izkazala kot eno ključnih orodij kampanje.⁶²

V tem letu je na nabirko pozitivno vplival obisk mariborskega škofa Maksimilijana Držečnika, ki je 29. avgusta 1968 daroval sveto mašo v narodnem svetišču v ameriški prestolnici ter nagovoril prisotne tako o pomenu bodoče kapele kot slovenskega zavoda Slovenik v Rimu. Ob drugih priložnostih med svojim obiskom Združenih držav, vključno s 75. obletnico slovenske župnije sv. Vida v Clevelandu, je izrazil podobne spodbudne misli za oba projekta.⁶³

Do januarja 1969 je bilo skupno zbranih že 55.000 dolarjev, kar je omogočilo drugo plačilo svetišču v višini 32.000 dolarjev. Vzporedno so arhitekti pripravili podrobne tehnične načrte, s čimer so bila ustvarjena potrebna izhodišča za začetek gradnje poleti 1969.⁶⁴

Gradnja same kapele se je sicer začela poleti leta 1969, vendar je nato zastala zaradi stavk v italijanskih kamnolomih in ameriških pristaniščih, ki so do konca leta ovirale pravočasno dobavo gradbenega materiala.⁶⁵ Te zamude so vplivale na celoten potek gradnje in zahtevale prilagoditve prvotnim načrtom. Washingtonski pomožni odbor je, podobno kot v fazi načrtovanja, tudi med gradnjo pozorno spremljal potek del. S pogostimi konferencami in memorandumi je odbor podajal svoje predloge glede različnih detajlov kapele. Ta priporočila, ki so izhajala tako iz njihovih lastnih pripomb kot tudi pripomb glavnega odbora Sklada za slovensko kapelo, so bila ključnega pomena za usmerjanje gradnje.⁶⁶

Avgusta 1969 je slovenski duhovnik Vital Vodušek iz San Francisca ob vrnitvi iz takratne Socialistične republike Slovenije (SRS) v ameriško prestolnico prinesel Koporčevo sliko Marije Pomagaj.⁶⁷ Koporčeva stvaritev, formalno darilo slovenskih škofov, je bila prvič javno razstavljena med slovensko sveto mašo, ki jo je 1. septembra 1969 v svetišču daroval pomožni škof ljubljanske nadškofije Stanislav Lenič. Ta dogodek je predstavljal pomemben mejnik v procesu izgradnje slovenske kapele.⁶⁸ Trunk, ki je takrat kot Voduškov gost prav tako živel v San

⁶² The Washington Committee for the Slovenian Chapel, *Slovenian Chapel in the National Shrine*, str. 2–3.

⁶³ »Škof dr. Držečnik pride danes v Cleveland«. *Ameriška domovina*, 30. 8. 1968, letnik 66, št. 168, str. 2.

⁶⁴ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 66.

⁶⁵ »Millions strike in Italy«. *The New York Times*, 13. 2. 1969, letnik 118, št. 40563, str. 3; »Accords reached in Italian Strike«. *The New York Times*, 15. 11. 1969, letnik 118, št. 40838, str. 17.

⁶⁶ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 66.

⁶⁷ Merlak, *Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine*, str. 6.

⁶⁸ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, neditirano poročilo, str. 4.

Franciscu, je kasneje dejal, da je Vodušek s podobo brezjanske Marije prinesel v ZDA »del domovine«. »Mati božja na Brezjah je naša domovina,« je še pripomnil.⁶⁹

Vzporedno z gradnjo, ki je kljub zamudam napredovala, se je pojavilo vprašanje posvetitve kapele. Washingtonski pomožni odbor je na zahtevo glavnega odbora Sklada za slovensko kapelo v začetku leta 1970 začel iskati primeren datum za slovesnost ter prostore za poznejšo pogostitev. Kot najbolj primeren se je izkazal konec tedna ob prazniku Marijinega vnebovzeta, od 13. do 15. avgusta 1971. Ta datum je bil uradno potrjen na srečanju predstavnikov glavnega odbora Sklada za slovensko kapelo in washingtonskega pomožnega odbora v ameriški prestolnici maja leta 1970. Takrat je bil ustanovljen tudi Odbor za posvetitev slovenske kapele (angl. *Slovenian Chapel Dedication Committee*), ki je bil zadolžen za organizacijo tega pomembnega dogodka. Novi odbor je v svojih vrstah združeval že znane obraze washingtonske slovensko-ameriške skupnosti: izvršni odbor so sestavljali Nemanich, Žebot in Jože Zorc, med člani pa so izstopali brata Mejač, Vladimir Pregelj ter Richard Terselic.⁷⁰ Delil se je na tri pododbore: pododbor za logistiko, pododbor za informacije in propagando (promocijo) ter pododbor za program posvetitve.⁷¹ Na omenjenem srečanju je bila sprejeta tudi odločitev o izdaji posebne spominske znamke ob posvetitvi, vključno z dogovorom o njeni grafični podobi. Izdelava znamke je bila zaupana glavnemu uredniku publikacij za mednarodno numizmatiko in filatelijo pri Minkus Publ. Co. in kulturnemu delavcu iz New Yorka Rudyju Večerinu, ki je kasneje sodeloval tudi pri tehnični pripravi in izdaji spominske knjige ob posvetitvi slovenske kapele v Washingtonu.⁷² Sledila je distribucija znamk, ki je izdatno opozorila širšo slovensko-ameriško skupnost na ta pomembni dogodek.⁷³ V želji po dosegu prav tega cilja je v novembru Ciril Mejač v imenu Sklada za slovensko kapelo k nakupu znamk povabil tudi vsa društva takrat najštevilčnejše slovensko-ameriške bratske podporne zveze Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ, angl. *Slovene National Benefit Society*), ki je po svojem statutu verske dejavnosti ločevala od dejavnosti organizacije.⁷⁴

Zadnja faza zbiranja sredstev, ki je zajela tudi Kanado,⁷⁵ je dosegla svoj vrhunec konec julija 1970, ko je bila presežena načrtovana vsota 70.000 dolarjev. V spominski knjigi, ki sta jo za slovesnost ob posvetitvi kapele pripravila Mejač in Pregelj, so med darovalci posebej izpostavljeni (v slovenščini ali angleščini): slovensko-ameriške bratske podporne organizacije KSKJ, SŽZ, Ameriška bratska zveza (ABZ), Ameriška

⁶⁹ Merlak, *Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine*, str. 6.

⁷⁰ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, *Slovenian Chapel Dedication Committee – Meeting*, 2. 7. 1971.

⁷¹ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Pojasnilo Cirila Mejača o delovanju Odbora za posvetitev, nedatirano in nepodpisano.

⁷² »Izgubili smo prijatelja ...«. *Ameriška domovina*, 22. 4. 1974, letnik 76, št. 72, str. 2.

⁷³ NAŠL, Ciril Mejač, Kapela, Pismo Branimirja Chokla slovensko-ameriški skupnosti, 25. 9. 1970.

⁷⁴ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Pismo Cyrila J. Mejača predstavnikom in članom S.N.P.J., 11. 11. 1970.

⁷⁵ »Slovenska kapela v Washingtonu vabi«. *Slovenska država*, maj-junij 1971, letnik 22, št. 5-6, str. 1.

dobrodelna zveza (angl. *American Mutual Life Association*), Zapadna slovanska zveza (ZSZ); župnije Mother of God Church iz Waukegana (Illinois), Saint Joseph Church iz Joliet (Illinois), Church of the Queen of Holy Rosary iz Denverja⁷⁶ (Kolorado), Slovenska cerkev sv. Cirila v New York Cityju (New York), St. Lawrence Church iz Clevelanda (Ohio); ter podjetje A. Grdina & Sons Inc. in družina Birska iz Denverja. Z manjšimi zneski so svoje prispevala tudi društva in posamezniki z vseh koncev ZDA, s Koroške v Avstriji in iz Furlanije - Julijske krajine v Italiji ter iz drugih držav, v katerih so živeli Slovenci.⁷⁷ Del sredstev so prispevali tudi posamezniki in društva SNPJ.⁷⁸ S tem se je projekt izkazal za takšnega, ki presega ideološke razlike – združil je namreč ljudi z različnimi prepričanji.

Kapela je bila dokončana julija 1971, ob čemer je bilo izplačano še zadnje plačilo svetišču v višini 15.000 dolarjev.⁷⁹ Tik pred dokončanjem so v uredništvu *Slovenske države* novo kapelo pozdravili z naslednjimi pomenljivimi besedami: »Izmed vseh spomenikov, ki so jih postavili v tej deželi Ameriški Slovenci, bo Slovenska kapela najtrajnejši in najpomembnejši versko-kulturni spomenik«. ⁸⁰

Poslikava in oprema kapele

Slovenska kapela je postavljena na zahodni strani Spominske dvorane in po dostopnem viru v slovenskem jeziku ter prevodu le-tega v angleščino, ki je krožil med slovensko-ameriško skupnostjo, obsega bodisi 275⁸¹ bodisi 300 kvadratnih čevljev⁸² (dobrih 25 oziroma 27 kvadratnih metrov). Njena celostna umetniška podoba po mnenju snovalcev združuje arhitekturo, kiparstvo in slikarstvo v enovit izraz pobožnosti ter ponosa slovenskega naroda.

Na vhodu v kapelo, nad portalom, obiskovalca pričakajo pozdravni napis v angleščini »OUR LADY OF BREZJE PATRONESS OF SLOVENIA« (slov. *Naša brezjanska Gospa, zaščitnica Slovenije*) in posvetilni besedili, prav tako v angleščini, vklesani v obe steni. V levi je vklesano:

THE CHAPEL OF OUR LADY OF BREZJE WAS BUILT TO REFLECT THE SLOVENES' SPECIAL LOVE FOR THE BLESSED MOTHER. IT COMMEMORATES THE TWELVE HUNDREDTH ANNIVERSARY OF CHRISTIANITY AMONG THE SLOVENES AND HONORS ALL WHO HAVE CONTRIBUTED TO THIS

⁷⁶ Verbič-Koprivšek, *Razvoj etnične naselbine na primeru Slovencev v Denverju*.

⁷⁷ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 68–87.

⁷⁸ Tako je na primer v decembru 1970 finančno podprlo gradnjo kapele številčno Društvo št. 540 SNPJ. IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Pismo Društva št. 540 Slovenske narodne podporne jednote Mary Mejac, 21. 12. 1970.

⁷⁹ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 67.

⁸⁰ »Slovenska kapela v Washingtonu vabi«. *Slovenska država*, maj–junij 1971, letnik 22, št. 5-6, str. 1. Uredništvo, »Slovenska kapela v Washingtonu vabi«. *Slovenska država*, maj–junij 1971, letnik 22, št. 5-6, str. 1.

⁸¹ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Zbirka za slovensko kapelo v Narodnem svetišču v Washingtonu, str. 1.

⁸² IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Campaign for a Slovenian Chapel in the National Shrine in Washington, D. C. – Information Sheet, str. 1.

HERITAGE.⁸³ AMONG THESE ARE BISHOP ANTON MARTIN SLOMŠEK (REAR SCULPTURE ON THE LEFT), WHO INITIATED THE MODERN RENEWAL OF CHRISTIAN FAITH AND INDIGENOUS CULTURE OF THE SLOVENES, AND HIS CONTEMPORARY, BISHOP FREDERIC BARAGA (FRONT SCULPTURE ON THE RIGHT), WHO CAME TO AMERICA AS AN APOSTLE OF THE GREAT LAKES INDIANS AND BECAME A CO-FOUNDER OF THE CATHOLIC CHURCH IN THE UNITED STATES.⁸⁴

V desni steni pa je posvetilni napis:

THIS CHAPEL OF OUR LADY OF BREZJE, PATRONESS OF THE SLOVENES, WAS DEDICATED ON AUGUST 15, 1971, BY BISHOPS MAKSIMILIJAN DRŽECNIK OF MARIBOR AND JANEZ JENKO OF KOPER IN SLOVENIA. AN ANNIVERSARY MASS WILL BE OFFERED IN THIS CHAPEL EACH AUGUST 15 IN PERPETUITY, SO THAT THE CHRISTIAN FAITH AND CULTURE OF THE SLOVENES MAY ENDURE AMONG THEIR SUCCEEDING GENERATIONS. THE FRONT SCULPTURE ON THE LEFT SYMBOLIZES THE BAPTISM OF PRINCE GORAZD, MARKING THE BEGINNING OF CHRISTIANITY IN SLOVENIA. THE REAR SCULPTURE ON THE RIGHT ALLEGORIZES THE GIFTS OF FAITH AND CULTURE THAT SLOVENIAN IMMIGRANTS BROUGHT WITH THEM TO AMERICA.⁸⁵

Obiskovalca ob prihodu v kapelo najprej pritegne bogata stropna poslikava, ki jo je zasnovalo in izvedlo arhitekturno podjetje Maginnis and Walsh and Kennedy. Poslikava s svojimi bogatimi stiliziranimi geometrijskimi in vegetativnimi vzorci, ki temeljijo na barvah slovenske trobojnice, služi poudarjanju slovenskega značaja kapele.

Dekoratívni vzorci, ki so po stropu razporejeni v borduri svetlomodrega osemkotnika in po svoji obliki spominjajo na medaljon, v katerega je vrisan križ, se (najverjetneje) zgledujejo po motivih, ki jih lahko najdemo na slovenskih narodnih vezeninah. Med njimi lahko najprej prepoznamo nagelj, razporejen po krakih križa, ki je v skladu z upodobitvami na vezeninah naslikan v profilu in predstavlja enega

⁸³ Podobno misel so snovalci slovenskega zavoda Slovenik v Rimu vklesali v spominsko ploščo, ki se nahaja v njegovem preddverju: »Slovenci širom po svetu hvaležni za dar vere ob 1200-letnici pokristjanjenja izročajo Slovenik slovenskemu narodu, da bi mu hranil naprej v prihodnost plamen evangelija in luč kulture.« Kolar, *Nekateri vidiki*, str. 278.

⁸⁴ Prevod: Kapela brezjanske Marije Pomagaj je bila zgrajena kot odraz posebne ljubezni Slovencev do blažene Marije. Zaznamuje 1200-letnico krščanstva med Slovenci in časti vse, ki so prispevali k tej dediščini. Med njimi sta škof Anton Martin Slomšek (zadnja skulptura na levi), ki je začel sodobno prenovu krščanske vere in avtohtone kulture med Slovenci, in njegov sodobnik, škof Friderik Baraga (sprednja skulptura na desni), ki je prišel v Ameriko kot apostol Indijancev ob Velikih jezerih in postal soustanovitelj Katoliške cerkve v ZDA.

⁸⁵ Prevod: Kapelo brezjanske Marije Pomagaj, zavetnice Slovencev, sta 15. avgusta 1971 posvetila mariborski škof Maksimilijan Držecnik in koprski škof Janez Jenko. V tej kapeli se bo 15. avgusta vsako leto za vse večne čase darovala jubilejna maša, da bi se krščanska vera in kultura Slovencev ohranili med naslednjimi rodovi. Sprednja skulptura na levi simbolizira krst kneza Gorazda, ki pomeni začetek krščanstva na Slovenskem. Zadnja skulptura na desni slavi darove vere in kulture, ki so jih slovenski priseljenci prinesli s seboj v Ameriko.

od najpogostejših rastlinskih motivov na vezeninah,⁸⁶ sploh na Gorenjskem. V borduri osemkotnika lahko prepoznamo tudi druge geometrijske oblike, sploh križce in krožce, najpogosteje pa se pojavlja srce. To je na stropu upodobljeno dvakrat; znotraj bordure so drug za drugim razporejena srca ter v štirih kvadratih, ki so na konicah krakov grškega križa in tvorijo obliko štiriperesne deteljice. Znotraj večjega, svetlega osemkotnika je še en manjši, temno moder, znotraj katerega prepoznamo še en, na slovenskem etničnem ozemlju izjemno pogost motiv – drevesce, najverjetneje gre za upodobitev lipe, kar lahko sklepamo na podlagi njenih srčastih listov.

Stropna upodobitev združuje v sebi najbolj reprezentativne motive, značilne za slovenski prostor. S svojo barvo, motiviko in postavitvijo v središču kapele povezuje vse njene elemente v zaokroženo celoto, ki po viziji snovalcev kapele predstavlja slovenski narod in njegov prispevek h krščanstvu v Združenih državah.

Osrednje mesto med opremo kapele nedvomno zaseda oltar, posvečen brezjanski Materi božji, ki je bil posvečen leta 1971 skupaj s kapelo. Izdelan je iz svetlega marmorja botticino, dvignjen je nad tlemi ter postavljen na marmorno stopnico, na kateri je vrezana letnica 745, ki naj bi po interpretacijah snovalcev kapele označevala datum krsta karantanskega kneza Gorazda in s tem uradni začetek širjenja krščanstva med Slovenci,⁸⁷ ter besedna zveza »BAPTISM OF PRINCE GORAZD« (slov. *Krst kneza Gorazda*).⁸⁸ Sam oltar je postavljen na dveh nizkih podstavkih, kamor je postavljen antependij, na sredini katerega je v krožni niši vklesan slovenski emblema, ki vključuje polmesec s tremi šestkrakimi zvezdami ter angleško besedo »SLOVENIA«. Na menzi oltarja so z zlatimi črkami v slovenščini vklesane besede »MARIJA POMAGAJ Z BREZIJ, PROSI ZA NAS«.

Za antependijem in menzo je stenska plošča, ki zaradi rdečega marmorja deluje kot nastavek oltarja. Na njej je izklesana zlata elipsa, iz katere se vijejo sončni žarki. S svojo obliko spominja na medaljon oziroma svetinjo, vse skupaj pa deluje kot tron oltarja. V tronu je osrednji oltarni sakralni element kapele, reprodukcija podobe brezjanske Marije z detetom, ki jo je naslikal Leon Koporc, profesor umetnosti v Ljubljani. Koporčevo delo je reprodukcija originala, ki ga je naslikal Leopold Layer,⁸⁹ in se nahaja v baziliki Marije Pomagaj na Brezjah. Slikarsko delo prikazuje že uveljavljen, na slovenskem etničnem ozemlju pogost motiv Marije Pomagaj, upodobljene v tričetrtinskem profilu, ki v naročju drži malega Kristusa. Zlati kroni, ki ju na podobi nosita Marija in Kristus, sta prav tako verodostojni reprodukciji originalov, ki ju je izdelal Alojz Žmuc.

⁸⁶ Niklsbacher-Bregar, *Narodne vezanine*, str. 22.

⁸⁷ Letnica 745 lahko v zgodovinskem kontekstu kvečjemu označuje podreditev Karantancev Bavarcem in Frankom. Takrat so bili na Bavarsko odpeljani tudi talci, med katerimi sta bila Gorazd in Hotimir. Kdaj sta prejela krst, ni znano; vemo, da se je Gorazd okoli leta 749 vrnil v Karantanijo kot kristjan. Pokristjanjevanje Karantancev pa se je začelo šele leta 757, ko je v Karantanijo prišel škof Modest. Podrobneje: Štih in Winckler, *Zgodnjesevrednješki začetki*, str. 30 in 35.

⁸⁸ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Chapel of Our Lady of Brezje, str. 2.

⁸⁹ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, neda-tirano poročilo, str. 4.

Sam oltar naj bi nosil simboliko moči, odločnosti in vztrajnosti – kreposti, ki so jih naročniki z arhitektom pripisali slovenskemu narodu.

Slika 1: Oltar, posvečen brezjanski Materi Božji (foto: David Hazemali, junij 2018).⁹⁰

Celotno notranjščino slovenske kapele krasijo marmorne stenske plošče iz belega in rdečega marmorja. Bele marmorne plošče nosijo kiparsko okrasje, medtem ko imata dve rdeči izklesan napis v zlati barvi. Kiparsko okrasje, štiri stilizirane reliefne skupine, ki so umeščene na stene levo in desno od oltarja, je zasnoval takrat v New Yorku živeči kipar Gorše.⁹¹

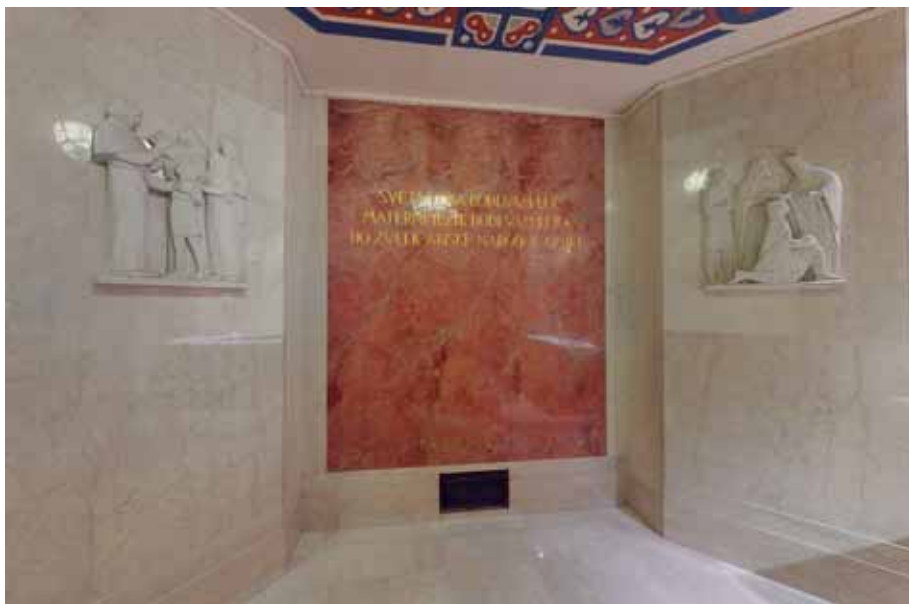
Prva skulptura, umeščena na levo steno zraven oltarja, prikazuje po mnenju snovalcev začetek širjenja krščanstva med Slovenci. V štirih stiliziranih, celopostavnih figurah lahko prepoznamo prizor krsta kneza Gorazda. Stoječa figura, upodobljena na desni strani skupine, pred katero kleči knez Gorazd, predstavlja škofa Modesta.

V drugi skupini, ki se prav tako nahaja na levi strani kapele, je upodobljenih pet stoječih, celopostavnih figur, med katerimi so štirje odrasli in otrok. Skupina ponazarja škofa Antona Martina Slomška, upodobljenega v profilu, v škofovskih oblačilih in s knjigo, ki se zavzema za širjenje krščanske omike med Slovenci. Slomšek je v skladu s svojo vlogo, ki jo je imel v slovenskem prostoru, in zapuščino upodobljen kot učitelj.

⁹⁰ Osebni arhiv Davida Hazemalija.

⁹¹ Arnez in Vecerin (ur.), *Sculptor France Gorše*, str. VI; Sedej, *Akademski kipar France Gorše*, str. 12–13.

Med obema skulpturama je stenska plošča iz rdečega marmorja, ki nosi zlat napis znane Slomškove misli o veri, materinščini in omiki: »SVETA VERA BODI VAM LUČ, MATERNI JEZIK BODI VAM KLJUČ DO ZVELIČANSKE (sic) NARODOVE OMIKE«.⁹²

Slika 2: Leva skupina reliefov (foto: David Hazemali, junij 2018).⁹³

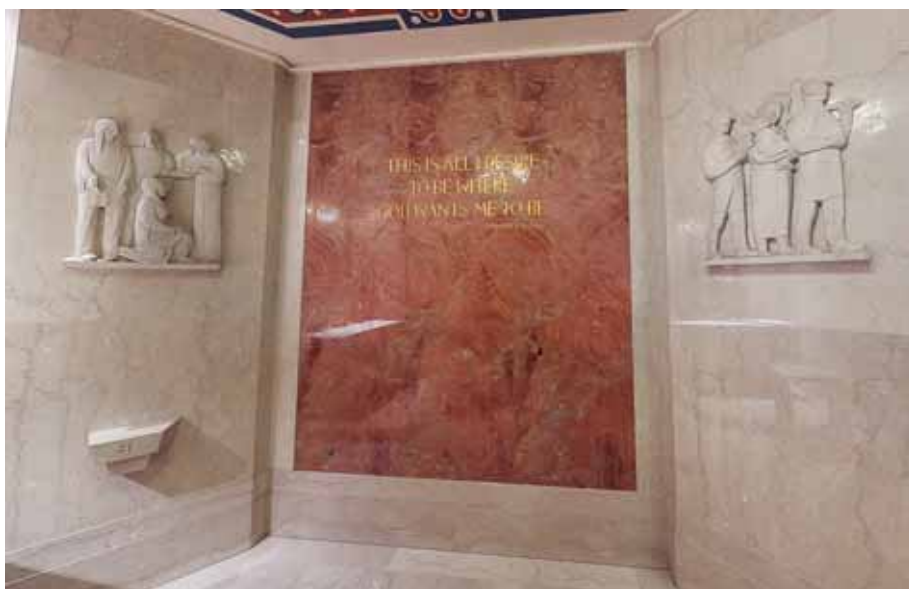
Druga skupina reliefov je na desni strani kapele. Skupini levo in desno od oltarja se tematsko navezujeta, saj je ponovno upodobljena skupina treh stoječih, celopostavnih figur ter četrti, klečeča figura. Celotna skupina ponazarja škofa Barago med njegovim misijonarskim delom pri staroselcih Velikih jezer.

Četrta skupina po svojem motivu najbolj izstopa. Upodobljeno vidimo skupino ljudi v gibanju, delavsko družino, kar prepoznamo po atributu – krampu, ki ga v rokah drži moška figura. Skupina prikazuje motiv Mati-Domovina-Bog, ki ga predstavlja delavska družina slovenskih priseljencev kot simbol slovenskega prispevka h katoliški veri in krščanski kulturi v ZDA. Na steni med obema ploščama je v angleščini vrezana znana Baragova molitev: »THIS IS ALL I DESIRE: TO BE WHERE GOD WANTS ME TO BE« (slov. *Moja edina želja je, da bi bil tam, kjer me želi imeti Bog*).⁹⁴

⁹² IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Chapel of Our Lady of Brezje, str. 2.

⁹³ Osebni arhiv Davida Hazemalija.

⁹⁴ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Chapel of Our Lady of Brezje, str. 2.

Slika 3: Desna skupina reliefov (foto: David Hazemali, junij 2018).⁹⁵

S tem so bili v kapeli prikazani po mnenju snovalcev ključni dogodki v zgodovini krščanstva na slovenskem etničnem ozemlju ter ovekovečeni spomini na oba slovenska škofa, Slomška, ki je deloval na slovenskih tleh, in Barago, čigar delovanje je bilo osredotočeno na območje Združenih držav in deloma tudi na Kanado.⁹⁶

Pomembni prispevki različnih umetniških delavnic dodatno bogatijo notranjost kapele. Oltarni nastavki so delo cenjene barcelonske delavnice Corbero. Dekoracijo stropa, ki prispeva k mističnemu vzdušju prostora, je oblikovalo podjetje Rambusch Decorating Company. Podjetje Metallic Arts of New England, Inc., je prispevalo izvrstna svetila, medtem ko je podjetje DiNatale Marble Co. strokovno položilo elegantne marmorne obloge. Skupaj so s svojo umetniško dovršenostjo prispevali k vzvišenemu vzdušju prostora in poudarili njegovo duhovno ter estetsko vrednost.

Nad portalom obiskovalca iz kapele pospremiijo besede velikana slovenske književnosti Ivana Cankarja: »THE MERCIFUL EYES OF OUR MOTHER OF BREZJE WILL LOOK UPON YOU AND YOU WILL BE CONSOLED« (slov. *Ozrle se bodo vate usmiljene oči Matere z Brezj in potolažen boš*).⁹⁷

Delo Odbora za posvetitev slovenske kapele

Odbor za posvetitev slovenske kapele je imel pred seboj zahtevno nalogo, saj so poleg gostov z vseh koncev ZDA pričakovali tudi romarje s slovenskega

⁹⁵ Osebni arhiv Davida Hazemalija.

⁹⁶ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, nedatirano poročilo, str. 2.

⁹⁷ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Chapel of Our Lady of Brezje, str. 2.

etničnega ozemlja in nekaterih drugih držav po svetu, v katerih so živeli Slovenci in njihovi potomci. Ciril Mejač in Pregelj sta v zvezi s tem zapisala:

*Posvetitev Slovenske kapele in z njo združene cerkvene in kulturne slovesnosti so bile verska in narodna manifestacija slovenstva v ameriški prestolnici, javna, s pravico in skupnim vabilom, da se udeleže vsi Slovenci.*⁹⁸

Posebna vabila so bila poslana slovenskim škofom, slovensko-ameriškim katoliškim organizacijam, predstavnikom društev SNPJ,⁹⁹ izvoljenim ameriškim političnim funkcionarjem slovenskega rodu ter izbranim predstavnikom Cerkve v Ameriki. V svojih spominih sta opozorila na to, da »nosilci in predstavniki oblasti v jugoslovanski Sloveniji niso bili povabljeni in na posvetitvi nihče ni niti zastopal niti uradno predstavljal komunističnega režima«.¹⁰⁰

Breme organizacijskih in drugih obvez je namesto izvršnega odbora moral nositi Ciril Mejač ob skromni pomoči nekaterih drugih članov. V zvezi s tem je Mejač v svojih spominih zapisal, da naj Žebot ne bi bil pomagal pri ključnih korakih priprav na posvetitev, čeprav so nanj gledali kot na neformalnega predsednika odbora. Žebot je ponujeno funkcijo predsednika celo zavračal, posledično je odbor *de jure* ostajal brez predsednika.¹⁰¹ Mejač se je pri vodenju odbora pogosto spoprijemal z odsotnostjo ključnih članov, med njimi Žebota in J. Zorca, ki se zadnjih nekaj mesecev pred posvetitvijo kapele nista redno udeleževala sestankov, kar poleg Mejačevih spominov potrjujejo tudi zapisniki sej odbora.¹⁰² Poleg tega je na predlog Antonie Turek Ciril Mejač postal še predsednik pododbora za program posvetitve.¹⁰³

Sočasno z zahtevnim logističnim podvigom je Odbor za posvetitev po različnih kanalih o posvetitveni slovesnosti komuniciral s predstavniki svetišča, duhovščino v »novi« in »stari domovini«, posamezniki z vseh koncev sveta pa tudi s predstavniki ameriške zvezne vlade. Poleg tega sta Ciril Mejač in Pregelj tačas aktivno urejala spominsko monografijo o slovenski kapeli, ki je luč sveta ugledala tik pred posvetitveno slovesnostjo. Spominsko knjigo s faksimili pozdravov in čestitk glavnih akterjev, (nad)škofov, kongresnikov slovenskega rodu in celo ameriškega predsednika Nixona ter papeža sta urednika izdala z namenom, da se ob posvetitvi slovenske kapele predstavijo Slovenci in slovensko-ameriška skupnost širši ameriški javnosti. Knjigo sta izdala v angleščini, čemur so, kot sta zapisala urednika, botrovale »tako praktične prednosti kot slovenske narodne koristi, ki jih knjiga ne bi imela, če bi bila izdana v slovenščini«. Kot drugi razlog za to odločitev

⁹⁸ Mejač in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 67.

⁹⁹ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Pismo Cyrila J. Mejača predstavnikom in članom S.N.P.J., 11. 11. 1970.

¹⁰⁰ Mejač in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 67.

¹⁰¹ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Pojasnilo Cirila Mejača o delovanju Odbora za posvetitev, nedatirano in nepodpisano.

¹⁰² Primer: IHRCA, Konrad Mejač Papers, šk. 6, Preparation (sic.) Committee for Dedication of Slovenian Chapel, Full Committee meeting, 30. 4. 1971; NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Slovenian Chapel Dedication Committee – Meeting, 2. 7. 1971.

¹⁰³ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Pojasnilo Cirila Mejača o delovanju Odbora za posvetitev, nedatirano in nepodpisano.

pa sta izpostavila »mladi rod ameriških Slovencev, ki slovenščine ne obvlada in ki jim bo (knjiga, op. p.) priročnik in ogledalo kulturnega in zgodovinskega izročila njihovih prednikov«. ¹⁰⁴

Med vsemi vnosi najbolj izstopa čestitka ameriškega predsednika Richarda Nixona. V čestitki piše:

V imenu vsega ameriškega naroda, ki nenehno črpa moč iz vašega vztrajnega prizadevanja, da bi ohranili slavna izročila svojih prednikov, prisrčno pozdravljam vse Slovence, ki te dni slavijo višek svojega delovanja za ohranitev krščanskega izročila. Kapela, ki ste jo posvetili brezjanski Materi božji in stoji v Narodnem svetišču Brezmadežnega spočetja, bo pričala ne le o dvanajstih stoletjih slovenskega krščanstva, temveč tudi o pečatu, ki ga je ta ponosna dediščina vtisnila vašemu življenju in prek njega tudi ameriški kulturi. Iskreno čestitam vsem, ki so pripomogli k uspešnemu sklepu te akcije in želim, da bi vsi, ki bodo v tej kapeli molili, našli tolažbo zase, obenem pa da bi tudi prosili Boga za pogum, potreben za ohranitev človeške svobode in za pomoč človeštvu pri ustvarjanju bratstva in miru. ¹⁰⁵

V spominski knjigi so v obliki pisem svoje misli ob posvetitvi kapele pustili tudi slovenski škofi. Ljubljanski nadškof in metropolit Pogačnik je med drugim zapisal:

Prvo, kar smo Slovenci dali nastajajoči Ameriki, so bili oznanjevalci evangelija. Komaj dobrih sto let je, odkar je umrl največji med njimi, Friderik Baraga. /.../ Konec prejšnjega in v začetku tega stoletja smo Slovenci dali Ameriki obilje delovne sile. Revni izseljenci, zlasti z Dolenjskega in Bele Krajine, so odhajali rudarit v Minnesoto in Michigan. Delali so v tamkajšnjih rudokopih, navadno kot črna živina, da so siromašnim družinam v domovini pošiljali zlate dolarje. /.../ Z našimi ljudmi ali vsaj z njimi so šli vedno tudi slovenski dušni pastirji, da so jim ohranjali vero. Kapela v narodnem svetišču v Washingtonu naj bi družila vse ameriške Slovence v veri in češčenju božje Matere, naj bi bila simbol njihove povezanosti med seboj in z nekdajno domovino, pa tudi simbol povezanosti z vsemi narodi nove domovine, s katerimi jih družijo ista državljanska zavest. ¹⁰⁶

Mariborski škof Držičnik se je v svojem pismu spomnil dni, ki jih je leta 1968 preživel med Slovenci v ZDA in njihovimi potomci:

S posebnim veseljem se spominjam obiska ameriškega narodnega svetišča v Washingtonu, ki so ga zgradili ameriški škofje na čast Brezmadežni. V tem svetišču so uredili številni drugi narodi, ki prebivajo v Ameriki, svoje kapele. Tem se pridružuje sedaj še slovenska kapela, ki ste jo uredili in okrasili slovenski rojaki v Ameriki. V njej bo podoba brezjanske Matere božje, pa tudi spomin na oba naša velikana, božjega služabnika Antona Martina Slomška in Friderika Baraga. Ta kapela vas bo odslej tesneje povezovala z ameriški katoličani, pa tudi z domovino, iz katere ste izšli ... ¹⁰⁷

¹⁰⁴ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Cyril J. Mejac in Vladimir Pregelj, Pojasnilo – Izjava, nedatirano.

¹⁰⁵ Merlak, *Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine*, str. 1.

¹⁰⁶ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 11.

¹⁰⁷ Ibid., str. 12.

Apostolski administrator Slovenskega primorja škof Jenko pa je zaželel, da naj

*Slovenska kapela v Washingtonu in Slovenski duhovniški zavod v Rimu vsemu svetu zgovorno pričata o malem katoliškem slovenskem narodu, njegove verne pripadnike v domovini, zamejstvu in zdomstvu pa povezujeta in spodbujata, da z navdušenjem in stanovitnostjo delamo za velike narodne in verske ideale.*¹⁰⁸

Na narodnopolitično vlogo kapele je opozoril ameriški kongresnik slovenskega rodu iz ameriške zvezne države Kansas Joe Skubitz. V svoji spomenici je izrazil prepričanje, da je z izgradnjo kapele slovensko-ameriška skupnost poskrbela za to, da sta odslej »tudi slovenski narod in njegova kultura trajno vgrajena v to cerkev, ki bo, upamo, stala še čez tisoč let«.¹⁰⁹

V spominski knjigi najdemo še čestitke apostolskega delegata v ZDA Luigija Raimondija, washingtonskega kardinala P. O'Boyle, marquetskega škofa Salatke, nekdanjega senatorja zvezne države Ohio slovenskih korenin Franka Lauscheta, ob Skubitzu še dveh ameriških kongresnikov slovenskega rodu – Johna Blatnika in Phillipa Ruppeja ter še mnogo drugih.¹¹⁰

Večina od 169 romarjev iz »stare domovine« je skupaj s škofoma Držečnikom in Jenkom na letališče Dulles v bližini ameriške prestolnice prispela 13. avgusta. Od tam so jih organizatorji prepeljali v hotel Sheraton Park. Za vse slovenske romarje so v soboto zjutraj priredili sveto mašo kar v hotelu, nato pa so jih organizatorji s posebnimi avtobusi peljali na ogled mestnih znamenitosti. Sledil je ogled pokopališča Arlington in muzeja Smithsonian, kjer so si ogledali razstavo o delu in življenju slovenskih priseljencev, ki jo je pripravil Bogomir Chokel.¹¹¹ Ti so romarjem na avtobusih razdelili tudi izvode spominske knjige.¹¹²

Dan pred slovesno posvetitvijo kapele, 14. avgusta, sta v hotelu potekala slavnostna akademija in banket. Dvourni kulturni program, ki se je začel ob 17. uri, je nosil naslov »Krščansko izročilo Slovencev«. Združeval je nastope slovensko-ameriških zborov, gledališke uprizoritve, recitacijo Cankarjeve »Večerne molitve« ter projekcijo dokumentarnega filma »Brezje« ob 70-letnici posvetitve brezjanske cerkve, dopolnjene z branjem odlomka iz Baragovih spisov v jeziku Indijancev plemena Ojibve.¹¹³

Po akademiji je bil v sosednji dvorani banket za okoli 1400 gostov. Sledilo je več govorov eminentnih gostov, med njimi obeh prisotnih slovenskih škofov in p. dr. Romana Tominca, zastopnika slovenske province frančiškanskega reda, ki

¹⁰⁸ Ibid., str. 14.

¹⁰⁹ »Ameriški zvezni poslanec Joe Skubitz iz Kansasa o Slovenski Kapeli«. *Slovenska država*, september–oktober 1971, letnik 22, št. 9–10, str. 1.

¹¹⁰ Mejac in Pregelj (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*, str. 15.

¹¹¹ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Pojasnilo Cirila Mejača o delovanju Odbora za posvetitev, nedatirano in nepodpisano.

¹¹² »Slovenska kapela v Washingtonu vabi«. *Slovenska država*, maj–junij 1971, letnik 22, št. 5-6, str. 1.

¹¹³ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, nedatirano poročilo, str. 3.

je oskrboval Brezje. Med številnimi častnimi gosti je bil takrat že nekdanji senator slovenskih korenin Frank Lausche, ki je svoj nagovor v slovenščini zaključil s pomenljivo mislijo:

*Ta kapela Brezjanske Matere božje bo spominjala ljudi vsepovsod – in to po pravici – na pomembnost slovenskega naroda, na njegove kulturne doprinose vsemu svetu in na dvanajst stoletij dosledne krščanske zgodovine.*¹¹⁴

Slavnostna akademija se je končala s plesom. Ivan Merlak se je v svojih spominih spomnil pomenljivega dialoga, ki ga je imel s prisotnimi člani slovensko-ameriške skupnosti. Na vprašanje, zakaj ameriški Slovenci med seboj večinoma govorijo angleško, naj bi več prisotnih v en glas dejalo naslednje:

*Če ne govorimo slovensko, ne smete misliti, da nič slovenskega ne znamo. Vsakdo govori najrajši tisti jezik, ki ga najboljše zna. Mi znamo bolje angleško, ker smo se tega jezika učili v šolah. Slovensko smo se naučili pri mami v kuhinji. Tretja in četrta generacija naših izseljencev slovensko skoraj ne zna več. Vendar so ponosni na svojo slovenski rod.*¹¹⁵

Tega dne je mariborski škof Držečnik tudi blagoslovil oltar slovenske kapele.¹¹⁶

Posvetitev kapele in sveta maša

V nedeljo, 15. avgusta, na dan posvetitve, so za romarje in vse zainteresirane priredili ogled svetišča in razstave slovenske knjige na bližnji Katoliški univerzi Amerike. Avtobusi so že kmalu po deseti uri začeli vernike voziti k svetišču. Po pričevanju Merlaka je bilo dovolj časa za ogled obojega. V svetišču so si romarji ogledali Meštrovičevo Marijo in angela nad vhodom v svetišče ter kapele drugih etničnih priseljenjskih skupnosti in katoliških redov.¹¹⁷ Organizatorji so pred svetiščem organizirali samopostrežno pogostitev. Po pričevanju Merlaka je bilo pred slovesnostjo tam vse polno vernikov slovenskega porekla, ki so pričakali svoje rojake iz »stare domovine« in drugih držav po svetu. Prihajali so z vseh koncev ZDA, največ iz Clevelanda, od koder je prispelo v ameriško prestolnico 10 avtobusov,¹¹⁸ in Čikaga z okolico ter zveznih držav New York in Michigan. Nekaj jih je prišlo tudi iz slovenskega zamejstva, kanadskega Toronta pa tudi iz Argentine in drugih držav sveta.¹¹⁹

¹¹⁴ Ibid., str. 3.

¹¹⁵ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Ivan Merlak, Kratko srečanje z Ameriko in ameriškimi Slovenci.

¹¹⁶ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Chapel of Our Lady of Brezje, str. 2.

¹¹⁷ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, nedatirano poročilo, str. 1–2.

¹¹⁸ »Med Slovenci: Chicago«. *Slovenska država*, september–oktober 1971, letnik 22, št. 9–10, str. 2.

¹¹⁹ Merlak, *Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine*, str. 1.

Slovesnost se je začela ob 13. uri. Škof Držečnik je ob sodelovanju škofa Janeza Jenka blagoslovil kapelo in še posebej podobo brezjanske Marije, nato pa okrog tri tisoč zbranim vernikom na kratko razložil zgodovino Brezij.¹²⁰ Za primerjavo: ko je leta 1926 škof Jeglič okronal brezjansko podobo v Lemontu, se je tam zbralo dva tisoč Slovencev. 70-članski pevski zbor Korotan iz Clevelanda je zapel pesem v čast brezjanski Mariji. Tedaj se je začel razvijati sprevod v zgornje nadstropje svetišča – glavno cerkev, namenjeno bogoslužju. Na čelu procesije so ob spremstvu častne straže romarji nosili križ z dvema svečarjema ter slovensko, ameriško in vatikansko zastavo. V procesiji so sodelovali tudi številni romarji v slovenskih narodnih nošah in člani duhovščine. Med slednjimi so bili msgr. William McDonough, rektor svetišča, washingtonski pomožni škof John S. Spence, škof R. Blanchette iz Jolieta, čikaški pomožni škof Grady in škof Salatka iz škofije Marquette, naslednik Barage. Somaševalo je 38 slovenskih duhovnikov.¹²¹ Procesijo sta sklenila slovenska škofa Jenko in Držečnik.¹²²

Ko so bili vsi na svojih mestih, je washingtonski pomožni škof prebral br-zojavko papeža v angleškem jeziku, prorektor Slovenika msgr. Jezernik pa je prebral posebni pozdrav papeža v slovenščini. Msgr. Butala, župnik iz Jolieta, je prebral posvetitveno spomenico v slovenščini, ki jo velja navesti v celoti:

*Ob 1200-letnici pokristjanjenja, v času, ko je v teku postopek za beatifikacijo škofov Antona Martina Slomška in Friderika Ireneja Barage, ob navzočnosti škofov in romarjev iz Slovenije, so ameriški Slovenci v letu Gospodovem 1971, na praznik Marije Vnebovzete posvetili to slovensko kapelo v ameriškem narodnem svetišču, v prestolnici Amerike, Bogu v zahvalo, Slovenstvu v ponos, slovenskemu krščanstvu v spomenik, prednikom v čast, sodobnikom v spodbudo, bodočim rodovom za zgled.*¹²³

Msgr. Baznik je nato prebral isto spomenico v angleščini.¹²⁴ Pri slovenskem bogoslužju so se jima pridružili še ameriški škofje iz Marquette, Čikaga, Jolieta in Washingtona. Prvo berilo je v slovenščini bral Vilko Čekuta iz Toronta,¹²⁵ drugo berilo pa predsednik glavnega odbora Sklada za slovensko kapelo Nemanich v angleščini. Evangelij je pel msgr. Anton Orehar, voditelj slovenskih duhovnikov v Argentini.

Pridigo je začel škof Držečnik v slovenščini. Uvodoma je ameriške rojake pozdravil v imenu vseh slovenskih škofov z metropolitom Pogačnikom na čelu, v imenu slovenskih romarjev in vseh Slovencev iz domovine. V pridigi je poudaril,

¹²⁰ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. avgust 1971.

¹²¹ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. 8. 1971, Ob dvajsetletnici Slovenske kapele v Washingtonu, neda-tirano poročilo, str. 2.

¹²² Merlak, *Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine*, str. 1.

¹²³ Ibid., str. 1.

¹²⁴ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. avgust 1971.

¹²⁵ NŠAL, Ciril Mejač, Kapela, Nepodpisano pismo člana Pripravljalnega odbora za posvetitev slovenske kapele Vladimirju Kralju in Vilku Čekuti, 13. 3. 1971.

da je domovina – kraj rojstva in vzgoje – temelj identitete slovenskega naroda, ki se je pod božjo previdnostjo oblikoval v deželi pod Triglavom in tam razvijal svojo kulturo, obogateno s krščanskim pečatom, ki sta ga prinesla sv. brata Ciril in Metod. Ob gospodarskih težavah preteklega stoletja in posledičnem množičnem izseljevanju v Ameriko so izseljenci ohranili močne vezi s »staro domovino« prek vere in maternega jezika. Praznovanje 1200-letnice pokristjanjenja Slovencev, ki je doseglo svoj vrh z gradnjo slovenske kapele v ameriški prestolnici, je po njegovem mnenju simboliziralo hvaležnost do krščanstva, ki je ključnega pomena za narodnost in obstoj Slovencev. »Duhovna velikana« Slomšek in Baraga sta s svojo zavzetostjo in predanostjo evangeliju ter vzgoji slovenskega ljudstva dokazala, da sta vera in materni jezik nepogrešljiva elementa ohranjanja slovenske narodne omike tako doma kot v novi domovini.¹²⁶ Zadnja škofova misel je bila posvečena Brezjam. Med drugim je povedal, da so Brezje v preteklem stoletju »postale naša največja božja pot, in brezjansko Marijo upravičeno imenujemo Kraljico Slovencev«.¹²⁷

Angleško je pridigal škof Grady, nekdanji rektor narodnega svetišča. Dejal je, da je »danes Slovenija stopila na mednarodni zemljevid. Milijoni obiskovalcev te cerkve bodo nanjo opozorjeni«. Škof irskega rodu je nato spomnil, da si Slovenci in Irci nismo tuji, saj da so bili prvi misijonarji na Slovenskem s škofom Modestom na čelu – Irci.¹²⁸

Pri maši je sodeloval pevski zbor Korotan, na orgle pa je igral dr. Jerko Grzinčič. Po maši so bile pete litanije in zahvalna pesem. Sledilo je skupinsko fotografiranje na stopnišču pred svetiščem.¹²⁹ Merlak se spominja, da je nekdo takrat pripomnil: »Ko bi vas iz domovine ne bilo, bi bilo pol manj slovesno, privlačno in domače.« Nekdo drug pa naj bi takrat melanholično pripomnil: »Morda je današnji dan zadnji veliki zbor ameriških Slovencev. Dvomim, da bi se jih še kdaj toliko zbralo. Današnji dan je tudi slovo.«¹³⁰ Seveda takrat zbrani še niso slutili, da se bo slovensko-ameriška skupnost ponovno zbrala v takšnem številu dvajset let kasneje, ob prizadevanjih za priznanje samostojne slovenske države.¹³¹

Kmalu po posvetitvi kapele je moral Odbor za posvetitev urediti še zaključno bilanco. Deset dni po slovesnosti je Ciril Mejač po posvetu s člani washingtonskega pomožnega odbora in glavnega odbora Sklada za slovensko kapelo predlagal, da se stroški posvetitve in z njo povezanih slovesnosti krijejo iz Washingtona D. C., stroški svetišča pa iz Clevelanda. Odbor je škofu Gradyju namenil 200 dolarjev za pridigo v angleščini, škofu Salatki pa 100 dolarjev kot darilo za stroške v zvezi s prizadevanji za beatifikacijo Barage. Kot vnaprej dogovorjeno so 500 dolarjev poslali metropolitu Pogačniku kot kompenzacijo za kopijo umetniške slike Brez-

¹²⁶ Merlak, *Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine*, str. 1 in 6.

¹²⁷ Merlak, *Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine*, str. 6.

¹²⁸ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. avgust 1971.

¹²⁹ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 3, S. Sustersic, Special Report: Slovenian Chapel, Dedication in the Shrine, 22. avgust 1971; celoten program najdemo v dokumentu IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Spored slovenskih dni v Washingtonu ob posvetitvi slovenske kapele.

¹³⁰ Merlak, *Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine*, str. 6.

¹³¹ Klemenčič, *Izseljenske skupnosti*, str. 391–409.

janske Marije. Za povrnitev potnih stroškov škofov Držečnika in Jenka so plačali 1000 dolarjev. Obema slovenskima škofoma so poleg tega plačali po 150 dolarjev honorarja.¹³² S honorarjem so prav tako nagradili dr. Grzinčiča, ki je med mašo igral na orgle. Pevskemu zboru Korotan so plačali 500 dolarjev. Na sestanku v Clevelandu so sklenili, da bodo ostanek denarja porabili za prizadevanja za beatifikacijo Slomška in Barage ter za postavitev Slovenika v Rimu.¹³³

Posvetitev kapele je pustila močan odmev v katoliško usmerjenem slovensko-ameriškem časopisju. O njeni posvetitvi so poročali tudi v glasilu SNPJ *Prosveta*.¹³⁴ Medtem ko je v takratni SRS o tem dogodku pisal le Ivan Merlak v *Družini*, je na Koroškem župnik Vinko Zaletel v radijski oddaji in številnih predavanjih, na katerih je prikazoval posnetke s posvetitve, poudaril pomen dogodka. O kapeli so poročali tudi v Argentini, kar je dodatno utrdilo njen mednarodni pečat.¹³⁵ Kljub temu so se pojavila tudi negativna mnenja, saj so nekateri trdili, da je slovensko-ameriška skupnost za izgradnjo kapele in drugih sakralnih objektov porabila preveč sredstev. Črkovna prerivanja med zagovorniki kapele in redkimi njenimi kritiki so se še posebej razvnela v naslednjem letu (1972), ko so dokončevali rimski Slovenik. Bolj poglobljena analiza medijskih poročanj bi verjetno razkrila še dodatne vidike te zgodbe, vendar bi si takšna analiza zaslužila lasten prispevek.

Sklep

Nastanek slovenske Kapele brezjanske Marije Pomagaj v ameriški baziliki narodnega svetišča Brezmadežnega spočetja v Washingtonu D. C. je bil kompleksen proces, ki se je začel z individualnimi pobudami v letih 1965 in 1966 in postopoma prerasel v večji institucionaliziran projekt. V prvih letih pobude so se med posamezniki porajale sanje o vzpostavitvi lastnega versko-kulturnega spomenika v ameriškem narodnem svetišču, ki bi tako kot že obstoječe tamkajšnje etnične kapele ter kapele katoliških verskih redov predstavljal njihovo pripadnost in identiteto. Kasneje so te zgodnje ideje dobile potrebno organizacijsko strukturo – s hitrim oblikovanjem odborov in formalnimi aktivnostmi, ki so omogočile pretvorbo začetnih poskusov v resen projekt. Ta evolucija od začetnih osebnih pobud do celovite institucionalizacije je pokazala, kako so Slovenci in slovenski Američani združili svoje misli in sredstva, da bi ustvarili nekaj trajnega, kar presega zgolj verski kontekst.

Poseben mejnik v tem procesu je bila akcija zbiranja sredstev, ki je privabila precejšen del slovensko-ameriške skupnosti. Levji delež potrebnih sredstev so prispevala društva slovensko-ameriških katoliških bratskih podpornih organizacij, etničnih far in posamezniki. Del sredstev so prispevali tudi posamezniki in društva

¹³² IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Cyril Mejac za Slovenian Chapel Fund, 25. 8. 1971.

¹³³ IHRCA, Konrad Mejac Papers, šk. 6, Cyril Mejac za Members of Dedication Committee for Slovenian Chapel, 15. 10. 1971.

¹³⁴ »Slovenska kapela«, *Prosveta*, 12. 8. 1971, letnik 63, št. 136, str. 1.

¹³⁵ »Slovenska kapela v Washingtonu blagoslovljena«, *Svobodna Slovenija*, 26. 8. 1976, letnik 30, št. 34, str. 1.

SNPJ, ki je po svojem statutu verske dejavnosti ločevala od dejavnosti organizacije. S tem se je projekt izkazal za takšnega, ki presega ideološke razlike – združil je namreč ljudi z različnimi prepričanji in poudaril skupno identiteto ter pripadnost slovenstvu. Takšen široki odziv je bil ključnega pomena za nadaljnji razvoj projekta, saj je pokazal, da so verski in kulturni cilji, utemeljeni v skupni identiteti ter pripadnosti slovenstvu, sposobni združevati celo tiste, ki so bili običajno deljeni na podlagi različnih ideoloških stališč.

Washingtonska slovensko-ameriška skupnost je bila v tem procesu še posebej zaslužna za uspeh celotnega projekta. Prevzem odgovornosti in organizacijska angažiranost te skupnosti sta omogočila, da so se vsa prizadevanja, tako finančna kot organizacijska, uskladila v enoten cilj – gradnjo kapele kot simbolične točke identitete. Ta skupnost je s svojo vztrajnostjo in pripravljenostjo prevzeti breme logističnih ter administrativnih izzivov postavila temelje za projekt, ki je kmalu postal vzor uspešnega sodelovanja in medsebojne pomoči med Slovenci v ZDA in drugod po svetu.

Posebno mesto v zgodovini kapele ima tudi njena posvetitev leta 1971, ob kateri so se združili precejšen del slovensko-ameriške skupnosti, Slovenci s slovenskega etničnega ozemlja in njihovi potomci z vseh koncev sveta, na čelu z najvišjimi predstavniki slovenske duhovščine. Organizirana slovesnost posvetitve ni bila samo verski dogodek, ampak tudi velika kulturna prireditev z narodnopolitičnim podtonom, ki je okrepila občutek skupnosti in medsebojne povezanosti Slovencev »med dvema svetovoma«. Takrat je namreč več kot tri tisoč slovenskih rojakov ne le »izpričalo svoje zaupanje brežjanski Mariji«, ampak tudi »istočasno poudarilo svojo pripadnost slovenstvu«.¹³⁶

Posvetitev slovenske kapele v prestolnici najvplivnejše države na svetu v začetku 70. let prejšnjega stoletja je pomenila močan manifest, s katerim so Slovenci odločno opozorili nase, in to v času jasno razmejenih ideoloških delitev med Slovenci v takratni SRS ter preostalimi. Izpostaviti velja ugotovitev, da je jugoslovanska politika prezrla posvetitev kapele, ob tem, da njenih predstavnikov snovalci kapele, med katerimi so bili številni politični emigranti, niso povabili. Zaradi tega lahko sklepamo, da je bil s strani jugoslovanskega političnega vrha prezrt tudi njen pomen, zaradi česar kapela ni (p)ostala del kolektivnega spomina Slovencev v Sloveniji do današnjih dni.

¹³⁶ »Obletnica posvetitve Slovenske kapele«, *Ameriška domovina*, 8. 8. 1972, letnik 72, št. 151, str. 3.

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

Immigration History Research Center Archives, Univerza v Minnesoti, Minneapolis, ZDA
IHRCA 3406 – fond Konrad Mejac Papers, škatli 3 in 6.

Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL, fond Ciril Mejač.

Osebni arhiv Davida Hazemalija
Fotografije Slovenske kapele brezjanske Marije Pomagaj v narodnem svetišču Brezmadežnega spočetja v Washingtonu D. C.

Objavljeni spomini

Merlak, Ivan, »Odslej tudi v Washingtonu košček slovenske domovine«. *Družina*, 5. 9. 1971, letnik 20, št. 17, str. 1 in 6.

Časopisje

Ameriška domovina, letniki 1967, 1968, 1969, 1974 in 1983.

Družina, letnik 1971, 2006, 2021.

Prosveta, letnik 1971.

Slovenska država, letnik 1971.

Svobodna Slovenija, letnik 1976.

The New York Times, letnik 1969.

Večer, letnik 2019

Zarja – The Dawn: Uradno glasilo Slovenske ženske zveze, letniki 1967, 1968 in 1971.

Literatura s spleta

Brunner, Emily, »Slovenes of Chicago«. Encyclopedia of Chicago (spletni portal <http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/1153.html>, dostop 12. 2. 2025).

Jevnikar, Martin, *Mejač, J. Ciril (1924–2013)*. Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013 (spletni portal <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi923680/>, dostop 1. 2. 2025).

Komar, Gvido, *Merlak, Ivan (1923–2015)*, Obrazi slovenskih pokrajin, 2020 (spletni portal <https://www.obrazislovenskipokrajini.si/oseba/merlak-ivan/>, dostop 26. 2. 2025).

Porenta, Janez, »Razstava v počastitev 50. obletnice slovenske kapele v Washingtonu«, *Družina*, 16. 12. 2022 (spletni portal <https://www.druzina.si/clanek/razstava-v-pocastitev-50-obletnice-slovenske-kapele-v-washingtonu>, dostop 27. 12. 2024).

Stopar, Andrej, »Slovenska kapela«, MMC RTV SLO, 15. 8. 2021 (spletni portal <https://www.rtvsl.si/kultura/dediscina/slovenska-kapela-brezjanske-marije-pomagaj-v-washingtonu-praznuje-50-let/590819>, dostop 12. 1. 2025).

Urednik, »Stanko Šušteršič«, *Revija Zaveza*, št. 120, 30. 6. 2021 (spletni portal <https://www.zaveza.si/zaveza/stanko-sustersic/>, dostop 24. 2. 2025).

Uredništvo, »Umrli Sobočan Vladimir Pregelj, starešina porote, ki je raziskoval Watergate«, *Večer*, 6. 5. 2019 (spletni portal https://vecer.com/svet/poslovil-se-je-vladimir-pregelj---slovenec-ki-je-bil-zraven-ko-je-odstopil-nixon-10004211#google_vignette, dostop 3. 3. 2025).

Uredništvo, *Bishop Thomas Grady*, Diocese of Orlando (spletni portal <https://www.orlandodiocese.org/bishop-thomas-grady/>, dostop 14. 2. 2025).

Literatura

- Arnež, Janez, *Slovenci v New Yorku*. New York: Studia Slovenica, 1966.
- Arnez, John A. (ur.), *Sculptor France Gorše*. New York–Washington: Studia Slovenica, 1971.
- Arnež, Janez, *Ciril Žebot in njegov politični nastop*. Ljubljana–Washington: Studia Slovenica, 2006.
- Chokel, Bogomir, The Archives of Bulgaria. *The American Archivist*, 26, 1963, št. 4, str. 443–448.
- Gobetz, Edi, *Frank Kosmach: From Pauper to President of St. Paul Federal Savings and Loan Association: a Biographical Study of a Slovenian Immigrant*. Willoughby Hills: Slovenian Research Center of America, 1982.
- Griesser-Pečar, Tamara, Ciril Žebot. Prizadevanje za samostojno Slovenijo. *Acta Histriae*, 26, 2018, št. 1, str. 277–300.
- Klemenčič, Matjaž, Izseljenske skupnosti in ustanavljanje novih držav v vzhodni Srednji Evropi: primer Slovencev. *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, št. 3, str. 391–409.
- Klemenčič, Matjaž, *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1999.
- Klemenčič, Matjaž, Milan Mrdenović in Tadej Šeruga, *Politična participacija slovenskih etničnih skupnosti v ZDA: študija primerov Clevelanda, Ohio, in Elyja, Minnesota*. Maribor: Univerza v Mariboru, 2020.
- Klemenčič, Matjaž, *Slovenes of Cleveland; The Creation of a New Nation and a New World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
- Kolar, Bogdan, Nekateri vidiki začetkov slovenskega zavoda v Rimu – odmevi med slovenskimi izseljenci po svetu. *Edinost in dialog*, 78, 2023, št. 2, str. 255–283.
- Marković, Irena, *Irenej Friderik Baraga – misijonar in škof med Otavci in Očipvejci*. Celovec/Klagenfurt, Ljubljana in Wien/Dunaj: Mohorjeva založba in Celovec: Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, 2017.
- Mejac, Cyril, in Pregelj, Vladimir (ur.), *Slovenian Chapel Dedication*. Washington D.C.: The Slovenian Chapel Dedication Committee, 1971.
- Mlakar, Boris, Žebot, Ciril (1914–1989). *Slovenska biografija*, 4. knjiga. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013, str. 935–936, 965.
- Nemanich, Joseph J., A Word of Introduction. *Slovenian Chapel in the National Shrine of the Immaculate Conception – Slovenska kapela*. Washington, D. C.: The Washington Committee for the Slovenian Chapel (ur.) 1968, str. 2–3.
- Niklsbacher-Bregar, Neli, *Narodne vezenine na Slovenskem*. Centralni zavod za napredek gospodinjstva, 1968.
- Sedej, Janez, *Akademski kipar France Gorše*. Celovec, 1985.
- Štih, Peter in Katharina Winckler, Zgodnjerednjeveški začetki: Slovani in Bavarci v skupnem prostoru. V: Peter Štih, Arnold Suppan, Oliver Jens Schmitt in Peter Vodopivec (ur.), *Na obeh straneh Alp: Slovensko-avstrijska zgodovina*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2025, str. 17–53.
- The Washington Committee for the Slovenian Chapel, *Slovenian Chapel in the National Shrine of the Immaculate Conception, Washington D.C. / Slovenska kapela*. Washington D.C.: Washington Committee for the Slovenian Chapel, 1968.
- Verbič Koprivšek, Maruša, *Razvoj etnične naselbine na primeru Slovencev v Denverju*, Ethnicity 14. Ljubljana: Inštitut za narodna vprašanja, 2014.
- Voje, Ignacij, *Pisma Gregorja Čremošnika*. Ljubljana: SAZU, 2016.

SUMMARY

The Slovenian Chapel in Washington, D.C.: The History of Its Foundation and Its Cultural, Political, and Religious Significance for Slovenians and the Slovenian-American Community

David Hazemali, Dominik Herle, Žana Plejić and Matjaž Klemenčič

In this paper we analyse the creation of the Slovenian Chapel of Our Lady of Brezje in the Basilica of the National Shrine of the Immaculate Conception in Washington, D.C. and its cultural, political, and religious significance for Slovenians and the Slovenian-American Community. The chapel's creation was a complex process that evolved from initiatives by individuals in 1965 and 1966 into a robust, institutional project. In its early stages, a collective dream emerged among individuals to establish a unique religious and cultural monument within the shrine-mirroring the role of existing ethnic chapels and local Catholic orders' chapels in affirming community identity. Over time, these personal aspirations were formalized through the rapid formation of committees and structured activities, transforming initial attempts into a serious, community-driven endeavour. A major milestone in this evolution was a widespread fundraising campaign, during which the bulk of the necessary funds was contributed by Slovenian-American Catholic fraternal organizations, ethnic parishes, and committed individuals. Some of the funds were also contributed by individuals and lodges of the SNPJ, which, according to its statute, separated religious activities from those of the organisation. This collaborative effort thus transcended ideological differences by uniting people from diverse backgrounds around a shared Slovenian identity and/or origin and sense of belonging, thereby propelling the project forward. The active involvement of the Slovenian-American community in Washington was particularly instrumental; their unwavering organizational commitment and coordinated financial and logistical support converged on the single goal of constructing a chapel that would serve as a lasting symbol of their collective identity. The consecration of the chapel in 1971—an event that brought together thousands of Slovenian Americans, Slovenians from the Slovenian ethnic territory and their descendants from all over the world, led by the highest representatives of the Slovenian clergy—was not merely a religious ceremony but also a major cultural and political event. This celebration reinforced the deep bonds within the community, as more than three thousand Slovenians both professed their trust in the Virgin Mary of Brezje and reaffirmed their commitment to Slovenian identity. The consecration of the chapel in 1971 was not merely a religious event but an uplifting affirmation of Slovenian presence, enabling Slovenians and Slovenian-Americans in the United States to confidently assert their shared identity even as ideological distinctions between those in the Socialist republic of Slovenia and those abroad were clearly defined. Notably, despite its importance, Yugoslav political leadership dismissed the significance of the event—its representatives were not invited—thereby relegating the chapel to a peripheral place in the collective memory of Slovenians in Slovenia.

V spomin

Zaslužnemu profesorju Univerze v Ljubljani dr. Miroslavu Stiplovšku v spomin

Tik preden bi dopolnil 90 let, se je 28. aprila 2025 poslovil zaslužni profesor Univerze v Ljubljani dr. Miroslav Stiplovšek, moj učitelj, kolega in prijatelj. Rojen 18. julija 1935, se je vse življenje razdajal stroki, fakulteti, družini, prijateljem in lokalnemu okolju.

Čeprav je bil dosti mlajši od njih, se prof. Stiplovšek uvršča ob bok utemeljiteljem sodobnega slovenskega zgodovinopisja, profesorjem Zwitterju, Grafenauerju, Gestrinu, Mikužu, Ferencu, Pleterskemu in Meliku. Sodi med tiste slovenske zgodovinarje, ki so postavili temelje slovenski sodobni zgodovini. Še posebej z deli iz slovenske zgodovine med svetovnima vojnama si je v slovenskem zgodovinopisju zagotovil vidno mesto. Na podlagi njegovih, v tujini objavljenih izsledkov so nekateri najvidnejši tuji poznavalci jugoslovanske oziroma slovenske zgodovine – npr. prof. dr. Holm Sundhausen, Freie Universität Berlin – celo korigirali svoja stališča. Celoviteje sem pisal o njegovem znanstvenem in strokovnem delu ob njegovih okroglih obletnicah (ob 60 in 80 letnici v Zgodovinskem časopisu, 1995, 49, str. 291-294 in 2015, 69, str. 476-478), v utemeljitvi za naziv zaslužni profesor Univerze v Ljubljani (2003) in v uvodu v »Stiplovškov zbornik«, ki je izšel ob njegovi 70 letnici (Historia 10, 2005, str. 11 -14; Delo 8. 8. 2005, str. 2). Zato se v pričujočem zapisu podrobneje oziram zlasti na njegovo delo iz zadnjega obdobja njegovega življenja.

Prof. Stiplovšek je nenehno stremel k sodelovanju med zgodovinarji, ne glede na njihovo starost, spol, delovno mesto ali politično prepričanje. Z diplomatsko večino je zgladil marsikateri »spor« med zgodovinarji na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer je preživel večino svojega delovno aktivnega življenja.

Bil je med tistimi, navzven morda manj vidnimi, a vedno prisotnimi dolgoletnimi profesorji Filozofske fakultete, ki so do svoje upokojitve »mislili z glavo

fakultete«. Domala ni bilo organa fakultete, v katerem prof. Stiplovšek ni zapustil svoje sledi, pa naj je šlo za izvršilni odbor fakultete, volilne komisije, njen senat in svet ali pa za predstojništvo na oddelku za zgodovino in na katedri za sodobno zgodovino. Dolga leta je bil tudi predstavnik Filozofske fakultete v upravnih in strokovnih organih zgodovinarskih institucij, kot so Inštitut za zgodovino delavskega gibanja oziroma od leta 1989 Inštitut za novejšo zgodovino, Arhiv Republike Slovenije, Znanstveno-raziskovalno središče v Kopru. Povsod je bil spoštovan in cenjen sogovornik, saj so se prav po njegovi zaslugi v mnogih primerih problemi reševali hitreje, ali pa do njih sploh ni prišlo. Z vso neomajnostjo je branil interese Oddelka za zgodovino, vendar nikoli na račun drugih. Visoko in zaslužno univerzitetno priznanje – naziv zaslužnega profesorja, ki mu ga je Univerza v Ljubljani leta 2003 podelila za njegovo 41 letno delo, ni bilo le priznanje za njegovo vsestransko delovanje na Filozofski fakulteti, temveč tudi priznanje njegovi osebnosti. Ta pa se ni kazala samo v njegovi vrhunski strokovnosti in predanem pedagoškem in mentorskem delu. Tisti, ki smo se šteli za njegove prijatelje in dolgoletne sodelavce, pa tudi za njegove študente, se ga bomo spominjali predvsem po njegovi človeški, nekonfliktni in strpni širini.

Ena najvidnejših značilnosti njegovega znanstvenega dela je bila razpetost med lokalno in nacionalno zgodovino. Svojim domačim Domžalam je posvetil kar največjo pozornost, zlasti njihovi zgodovini in kulturni dejavnosti v mestu. Zato ni prav nič čudno, da je postal častni občan domžalske občine – zaznali so namreč njegovo razdajanje svojemu mestu, čeprav je bil rojen v Ljubljani. Priznanje je prejel za življenjsko delo na področju novejše zgodovine, predvsem pa za opravljeno delo na področju kulture in raziskovalne dejavnosti v občini Domžale. O pomembnosti njegovih izsledkov za nacionalno zgodovino pa priča visoko državno odlikovanje Zlati red za zasluge, ki ga je prejel iz rok predsednika republike Slovenije.

Pomembna značilnost Miroslava Stiplovška je bila njegova plodovitost, ki se v času po odhodu v pokoj leta 2002 ni zmanjšala. Prav nasprotno! Od takrat je napisal kar nekaj izvirnih znanstvenih in strokovnih del v razponu od člankov, samostojnih znanstvenih prispevkov ali poglavij v monografiji do temeljnih znanstvenih monografij. Zagotovo je njegovo najpomembnejše delo tega časa obširna znanstvena monografija »Banski svet dravske banovine: 1930-1935 : Prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovin, Ljubljana 2006«. Knjiga bi lahko bila, če se izrazim nekoliko zašpičeno, njegova druga disertacija, vsekakor pa sodi med temeljna dela o slovenski zgodovini med obema vojnoma. Njegova monografija »Nastanek mestne občine Domžale leta 1952, 2012« je izviren prispevek k lokalni zgodovini. Vem, da je za obe monografiji porabil veliko energije, toda vložen trud se je mnogotero povrnil.

Tudi druga njegova znanstvena dela so, kot sem že zapisal, razpeta med lokalno - domžalsko in nacionalno - slovensko zgodovino. Na ravni domžalske zgodovine izstopajo dela na temo razglasitve Domžal za trg (1925) in za mesto (1952), na ravni slovenske zgodovine med vojnoma pa prispevki na temo zgodovine parlamentarizma, delovanja banskega sveta Dravske banovine, ljubljanske in

mariborske oblastne skupščine, gospodarske zgodovine. Z njimi je Stiplovšek samo potrdil, to, kar je bil že prej, – vodilni slovenski zgodovinar za čas med vojnama.

Tudi pri pedagoškem delu je izstopal. Bil je mentor doktorandom, magistrantom in diplomantom. Mnogi avtorji so želeli izkoristiti njegovo veliko znanje za recenzeniranje svojih del. Tako je bil Stiplovšek v zadnjih letih strokovni recenzent kar štirim obsežnim znanstvenim delom iz sodobne zgodovine; pod svoj strokovni drobnogled pa je postavil še trinajst del s svojega raziskovalnega področja in njihove recenzije objavil v najuglednejših slovenskih zgodovinarskih strokovnih časopisih.

V zadnjem desetletju se je prof. Stiplovšek s posebno zagnanostjo in, lahko rečem, kar z ljubeznijo lotil priprav številnih razstav, pretežno o njegovih Domžalah. Tudi v širšem slovenskem prostoru so odmevale skrbno in visoko strokovno pripravljene razstave o tematiki razglasitve Domžal za trg leta 1925, o domžalskih kulturnih društvih, o šolstvu v Domžalah in o njihovi godbi, če naštejemo samo nekatere. O njih in njihovi pripravi je na najinih mnogih srečanjih govoril s posebnim žarom in zanosom. Z veseljem in ponosom jih je rad pokazal tudi kolegom in prijateljem. Koliko dela, energije in proučevanja arhivskega gradiva je vložil v njih, je vedel samo on, toda zagotovo ne malo, saj površnost nikoli ni bila njegova značilnost.

Skratka, Stiplovšek je v zadnjem času strokovno deloval, kot da bi bil še mlad asistent pri prof. Metodu Mikužu, o katerem je leta 2009 tudi pripravil razstavo ob 100. obletnici njegovega rojstva. Pravzaprav se v šestdesetih letih najinega poznanstva ni prav nič spremenil. Zato naj mi ne bo šteto v greh, če obnovim besede, ki sem jih zapisal ob njegovi šestdesetletnici: V vseh preteklih letih se ni spremenil. Ostal je to, kar je bil: ustrežljiv, neposreden, prijazen, delaven kolega, sodelavec in prijatelj, ki mu je prepričanje kot način komuniciranja povsem tuj. Do študentov in do mlajših kolegov ostal odprt profesor, ki pogovora z njimi nikoli ni imel za izgubljen čas in znanstvenik, ki se docela zaveda pomena trdega in dolgotrajnega arhivskega raziskovalnega dela. Dvomim, da je prof. Stiplovšek kdaj komu odrekel prošnjo; vsi, ki smo mu blizu, smo se nanj vedno lahko zanesli.

Naj izpostavim še eno Mirkovo značilnost, ki je v tem individualiziranem in na vse strani drvečem svetu postala že zelo redka. Prislovična je bila namreč njegova gostoljubnost, pa naj je šlo za srečanja ob kavici, za izborne večerje na njegovem domu, ki jih je pripravljala njegova Marcela, za »delovna« srečanja katedre za sodobno zgodovino, katere dolgoletni predstojnik je bil, ali pa za proslavljanja rojstnih dni in jubilejev. Mirko ni zamudil nobene priložnosti, da ne bi pokazal želje po druženju. Prijatelji in sodelavci smo mu za to hvaležni. Hvaležno pa bi mu moralo biti tudi slovensko zgodovinopisje, ki mu je dal toliko kot malokdo. Sledi njegovega znanstvenega dela so globoke.

Meni in moji generaciji študentov pa bo zagotovo ostal za vedno v spominu, refren priložnostne pesmice, ki smo jo študentje skovali na, za nas legendarni, večdnevni ekskurziji v Italijo, leta 1970 pod vodstvom prav tako legendarnih profesorjev Gestrina, Melika in Stiplovška: »Mirko naš najmlajši imamo ga najrajši...«

Imeli smo ga radi in pogrešali ga bomo.

Dušan Nečak

Kongresi in simpoziji

41. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Brežice, 1.–2. oktober 2025

1. in 2. oktobra 2025 je v Posavskem muzeju Brežice potekalo 41. zborovanje slovenskih zgodovinarov in zgodovinarjev z naslovom »Človek v družbenem in naravnem okolju v zgodovinski perspektivi«. Zborovanje je organizirala Zveza zgodovinskih društev Slovenije v sodelovanju s Posavskim muzejem Brežice, Oddelkom za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, programsko skupino Slovenska zgodovina, Znanstveno-raziskovalnim središčem Koper, programsko skupino Sredozemlje in Slovenija ter Inštitutom za novejšo zgodovino. Zborovanje je potekalo v grajskem ambientu Posavskega muzeja Brežice in je zbralo številne zgodovinarje, raziskovalce ter doktorske študente iz različnih slovenskih univerz, inštitutov, arhivov, muzejev in drugih ustanov. Predstavljenih je bilo 42 referatov, posnetki predavanj bodo po zaslugi Inštituta za novejšo zgodovino objavljeni na portalu Sistory. Povzetki so objavljeni na povezavi <https://zzds.si/post-2025-09-30.html>.

Prvi dan zborovanja se je začel s slovesnim odprtjem in pozdravnim nagovorom predsednice Zveze zgodovinskih društev Slovenije dr. Dragice Čeč. Zbrane sta nagovorila tudi župan Občine Brežice Ivan Molan in direktorica Posavskega muzeja Brežice Alenka Čermelič Krošelj, ki sta poudarila pomen sodelovanja lokalne skupnosti pri ohranjanju zgodovinske dediščine ter vlogo muzeja kot ene osrednjih kulturnih ustanov v regiji. Sledilo je vabljen predavanje akad. prof. dr. Petra Štiha z naslovom »Pokristjanjenje in z njim povezane družbene spremembe na primeru Karantancev«. Predavatelj je predstavil proces pokristjanjevanja Karantancev kot prvega v slovanskem svetu in opozoril na družbene ter kulturne spremembe, ki jih je prinesel sprejem krščanstva – od nove jezikovne terminologije, ki je utrla pot širjenju s slovanskega vidika nove vere, do oblikovanja novih etičnih norm in družbenih hierarhij. Njegovo predavanje je osvetlilo pomen romanskega staroselskega prebivalstva kot posrednika pri prenosu krščanske tradicije ter dolgoročne posledice integracije Karantancev v evropski kulturni prostor.

V nadaljevanju so potekali tematski paneli o upravljanju z živalmi in vodami v zgodovini, o družbeno-gospodarskih spremembah v 19. in 20. stoletju ter z njimi povezane spremembe v dojemanju okolja. Prispevki so obravnavali interdisciplinarne poglede na človekov odnos do narave in okolja, vključno z vprašanji okoljske politike, kmetijskih praks in naravnih nesreč. Popoldne so predavatelji in razprave osvetlili teme, kot so zgodovina poplav na Slovenskem, posameznik in solidarnost v skupnosti, čarovniški procesi in kulturne predstave o naravnih pojavih pa tudi sodobni digitalni pristopi v zgodovinopisju, kjer so bili predstavljeni novi projekti

podatkovnih baz ter korpusa zgodovinskih besedil sPeriodika in korpus digitaliziranih zapisnikov parlamentarnih razprav kranjskega deželnega zbora (1861–1913) in narodnega predstavnštva v prvi Jugoslaviji (1919–1939). Dan se je zaključil z vabljenim predavanjem prof. dr. Borisa Golca z naslovom »Adam Bohorič in Jurij Dalmatin med Posavjem, Ljubljano in nemškim prostorom: dolgotrajne zmote in nova spoznanja«. Golec je predstavil nove raziskave o življenju in delu obeh ključnih osebnosti reformacije na Slovenskem ter razjasnil več dolgoletnih historiografskih zmot in nejasnosti. Tako je s podatki iz virov ovrgel trditve, da je moral Adam Bohorič v visoki starosti zapustiti deželo in postal izgnanec.

Drugi dan zborovanja se je začel z vabljenim predavanjem dr. Mete Remec z Inštituta za novejšo zgodovino z naslovom »Raziskovanje okoljske zgodovine: lokalni pristopi in globalne vsebine«. Predavateljica je izpostavila pomen preučevanja družbenih sprememb v povezavi z naravnimi razmerami in njihovimi premenami ter opozorila na razsežnosti okoljske zgodovine, ki sega od lokalnih do globalnih kontekstov. Posebej je poudarila vzajemni vpliv človeka in okolja – ne zgolj v smislu človeka kot uničevalca narave ali žrtve okoljskih dejavnikov, temveč kot dejavnega soustvarjalca ekosistemov. Tak pristop omogoča celostno sliko preteklosti, v kateri se prepletajo naravni, družbeni in kulturni procesi, kar je ključno za razumevanje zgodovinskih in današnjih okoljskih izzivov. V dopoldanskem delu so sledili paneli o urbani zgodovini srednjega in zgodnjega novega veka, o družbenih in kulturnih razsežnostih samomora v 19. in 20. stoletju ter o kraških jamah kot zgodovinsko pomembnih prostorih in o virih za preučevanju njihove zgodovine. Popoldne je zborovanje sklenila plenarna okrogla miza z naslovom »Valorizacija dokumentarnega gradiva ter kriteriji, po katerih arhivi določajo, kaj je arhivsko gradivo«, na kateri so sodelovali strokovnjaki z Arhiva Republike Slovenije, Nadškofijskega arhiva Ljubljana, Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici in Zgodovinskega arhiva Celje, ki so razpravljali o sodobnih izzivih arhivske prakse, valorizacije in odbiranja arhivskega gradiva, sodelovanja z ustvarjalci na te teme in o izzivih digitalnega hranjenja virov.

Ob koncu zborovanja je Zveza zgodovinskih društev Slovenije podelila prof. Metki Fujs, muzejski svetnici v pokoju, zgodovinarke in muzealke, dolgoletni raziskovalke preteklosti Prekmurja, ki je s svojim delom pomembno prispevala k razumevanju regijske zgodovine in razvoju slovenskega muzealstva, naziv častne članice.

41. zborovanje ZZDS je potrdilo pomen interdisciplinarnega sodelovanja med zgodovino, geografijo, naravoslovjem, humanističnimi, družboslovnimi in informacijskimi vedami ter spodbudilo razpravo o vlogi zgodovinarjev pri razumevanju sodobnih širših družbenih in okoljskih izzivov. Srečanje je pomembno prispevalo k utrjevanju slovenske zgodovinopisne skupnosti in njenemu povezovanju z aktualnimi raziskovalnimi vprašanji.

Ocene in poročila

Marjeta Šašel Kos, **V srcu rimskega imperija: zgodovina slovenskega prostora v antiki do vlade Maksimina Tračana**. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2020, 415 str.

Pred dobrimi petimi leti je priznana zgodovinarka antike, arheologinja in klasična filologinja Marjeta Šašel Kos izdala do danes deloma spregledano, vendar temeljno zgodovinsko delo za poznavanje, razumevanje in nadaljnje raziskovanje antične rimske zgodovine na slovenskih tleh. Monografija *V srcu rimskega imperija: zgodovina slovenskega prostora v antiki do vlade Maksimina Tračana* je v Ljubljani leta 2020 izšla v Zbirki Zgodovinskega časopisa pod založniškim okriljem Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Nastala je v okviru projekta akademika Rajka Bratoža in v vsebinskem smislu predstavlja predhodnico njegove, dobrih šest let prej izdane monografije z naslovom *Med Italijo in Ilirikom: slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Medtem ko se historična pripoved slednje prične z oglejsko vojno ob uzurpaciji Maksimina Tračana leta 235, se pripoved tu predstavljenega dela zaključi prav v istem letu – s propadom severne dinastije in vzponom prvega v vrsti vojaških cesarjev iz Ilirika.

V svoji monografiji Šašel Kos tekom trinajstih poglavij natančno in izčrpno predstavi zgodovino širšega slovenskega prostora v obdobju od prazgodovinske dobe pa do popolne vzpostavitve rimske nadoblasti, kot se je ta na jugovzhodnem alpskem in panonskem območju razprostirala do tridesetih let tretjega stoletja. V prvem poglavju, ki predstavlja vsebinski uvod v pričujočo monografijo, Šašel Kos bralca seznani s kratko opredelitvijo Ilirika in predstavi nekatere prvine antičnega grškega mitološkega ter geografskega izročila, nanašajočega se na današnji slovenski prostor. V prvem delu drugega poglavja avtorica nato na jednat in pregleden način naslika podobo prazgodovinske stvarnosti slovenskega prostora, začenši s poselitvijo ozemlja v starejši kameni dobi. Sledi kratek opis obdobja anonimnih plemen starejše železne dobe, ki se je končalo s prihodom Kelto in začetkom t. i. latenske dobe, ko so današnji slovenski prostor v glavnem poseljevali Tavrski, Karni in Noriki.

Po kratki predstavitvi Noriškega kraljestva se avtorica v drugem delu drugega poglavja posveti trem ilirskim vojnami (229–228 pr. Kr., 219 pr. Kr. in 168 pr. Kr.) ter dvema vojnami proti Delmatom (156–155 pr. Kr. in 119–118 pr. Kr.) kot prvim vojaškim posegom rimske države onkraj Jadranskega morja. Ob koncu poglavja se dotakne vprašanja nastanka rimske province Ilirik, v odnosu do katerega se večina sodobnih antičnih zgodovinarjev strinja, da je provinco ustanovil Cezar, »pa čeprav

še pred Oktavijanovo ilirsko vojno (35–33 pr. Kr.) težko govorimo o stabilni in administrativno urejeni rimski provinci.«

V naslednjem poglavju Šašel Kos opiše vojne proti Histrom, ki so jih Rimljani v obdobju tretjega in drugega stoletja pr. Kr. bojevali v treh večjih etapah. V okviru drugega stoletja pr. Kr. avtorica kot pomembno prelomnico prav tako izpostavi ustanovitev latinske kolonije Akvileje, ki je predstavljala odskočno desko za poznejša rimska osvajanja in romanizacijo panonsko-noriškega prostora. Naposled se posveti še keltskim ljudstvom, ki so v tem času poseljevala severnojadransko zaledje, in njihovim medsebojnim odnosom, tudi v navezavi na takratno Noriško kraljestvo.

V četrtem poglavju se avtorica loti sistematične obravnave rimskega osvajanja vzhodnoalpskega in ilirskega prostora tekom drugega stoletja pr. Kr. V tem kontekstu najprej predstavi nenavaden vojaški pohod konzula Gaja Kasija Longina, ki se je iz Akvileje proti vzhodu odpravil brez dovoljenja senata, nato pa opiše še vojaški pohod Gaja Sempronija Tuditana, ki je svoje sile v glavnem vodil v bojih proti Japodom, verjetno pa tudi proti Karnom in Tavriskom. Ob sekundarni literaturi avtorica v opis obravnavanega vojnega pohoda smiselno vključi tudi ustrezne pisne in arheološke – še posebej epigrafske – vire. Takšnega interdisciplinarnega metodološkega pristopa, ki je značilno za zgodovinopisje o antiki, se avtorica dosledno in premišljeno poslužuje skozi celotno monografijo. V kontekstu Tuditanovega vojaškega pohoda Šašel Kos tako ob poročilih Apijana in Plinija starejšega, ki ju medsebojno primerja, v svojo pripoved vključi tudi dva fragmentarno ohranjena epigrafska napisa, s pomočjo katerih poda smiselno zaokrožen opis obravnavane epizode rimskega vojaškega delovanja v drugem stoletju pr. Kr.

V nadaljevanju avtorica zgoščeno predstavi rimska osvajanja jugovzhodnega alpskega in panonskega prostora v stoletju pred nastopom Cezarjevega prokonzulata, pri čemer opozori na problematiko maloštevilnih virov, na podlagi katerih bi lahko celovito rekonstruirali vojaško udejstvovanje rimske republike na obravnavanem prostoru v obdobju druge polovice drugega stoletja pr. Kr. Med temi manj znanimi in v pisnih virih zgolj omenjenimi rimskimi vojaškimi pohodi Šašel Kos izpostavi pohod skrivnostnega Kornelija, ki naj bi se po poročanju Apijana boril proti Panoncem, ter v veliki meri neznano vojaško odpravo proti Segestanom iz leta 119 pr. Kr., ki jo označi kot prvi z gotovostjo zabeleženi dogodek v zgodovini rimskega osvajanja Panonije. Ob koncu poglavja se dotakne še vpada Kimbrov na ozemlje Noriškega kraljestva leta 113 pr. Kr., preden se posveti enemu izmed najdaljših poglavij svoje monografije, v katerem podrobneje predstavi rimska osvajanja osrednjeslovenskega prostora v obdobju prokonzulata Gaja Julija Cezarja.

Na tej točki se avtorica med drugim podrobneje posveti tudi rimski naselbini v Navportu, za katero zapiše, da je zaživela ravno v letih Cezarjevega opravljanja prokonzulatske funkcije v Cisalpinski Galiji in Iliriku; ter Emoni, za katero domneva, da sta najkasneje za časa Cezarja na desnem bregu Ljubljanskega jezera obstajala vsaj manjši emporij ter manjše pristanišče. V tem kontekstu avtorica izpostavi pomembno ugotovitev, da Emona v administrativnem smislu ni pripadala panonskemu delu Ilirika, pač pa je sprva spadala pod provinco Cisalpinsko Galijo, kasneje pa je pripadala upravni jurisdikciji rimske Italije.

Šesto poglavje Šašel Kos nameni obravnavi Oktavijanove ilirske vojne, ki jo označi za začetek sistematične zasedbe Ilirika. Po atentatu na Cezarja in zmagi nad zarotniki v novi državljanski vojni, ki je sledila diktatorjevi smrti, sta si zmagovita Mark Antonij in Oktavijan leta 40 pr. Kr. razdelila rimsko državo, pri čemer je slednji dobil skoraj ves Ilirik. Na tem območju je v smeri proti notranjosti celine kasnejši prvi cesar med letoma 35 in 33 pr. Kr. vodil uspešne vojaške pohode, ki jih avtorica predstavi v obliki dveh glavnih faz. Najprej opiše Oktavijanove boje proti Karnom in Tavriskom, nato pa še proti Japodom in Segestanom, vse do padca Segestike oz. Siscije. Zadnje podpoglavje nameni spopadam, do katerih je v poznejših fazah Oktavijanovih vojnih pohodov prišlo v dalmatinskem delu Ilirika.

Z vzpostavitvijo principata je bila po poročanju Kasija Diona leta 27 pr. Kr. provinca Ilirik organizirana kot senatorska provinca, kar pomeni, da v njej ni bilo stalno nameščene vojske. V poglavju z naslovom *Avgustejska zasedba Ilirika* se avtorica posveti burnemu dogajanju na širšem slovenskem prostoru v času cesarja Avgusta. Najprej obravnava priključitev Noriškega kraljestva rimski državi, do česar je prišlo sredi drugega desetletja prvega stoletja pr. Kr., nato se ustavi pri t. i. Tiberijevi panonski vojni, ki jo predstavi na podlagi poročil rimskih avtorjev, še posebej Kasija Diona, ki je najboljši zgodovinski vir za omenjeno vojno.

Večji del poglavja Šašel Kos posveti velikemu panonsko-dalmatinskemu uporu, ki je v Iliriku izbruhnil leta 6 po Kr. in bil zadušen tri leta kasneje. Avtorica opiše upor na osnovi dveh glavnih poročil, ki sta ju o tej epizodi rimske zgodovine zapustila Velej Paterkul in Kasij Dion. Na podlagi posamezne obravnave poročil obeh avtorjev in njune medsebojne primerjave Šašel Kos izoblikuje smiselno ter zaokroženo rekonstrukcijo upora, naslika razmere v Iliriku po njegovem zatrtju in predstavi pomembne posledice, ki so temu sledile. Med slednjimi še posebej izpostavi razdelitev province Ilirik na dve vojaški okrožji (*Illyricum Inferius* in *Illyricum Superius*). Ob tem na podlagi arheoloških najdb oriše prisotnost rimske vojske na ilirskem območju za čas cesarja Avgusta.

Sledi osmo poglavje, v katerem avtorica na pregleden način predstavi dogajanje na ilirskem območju v polstoletnem obdobju cesarjev julijsko-klavdijske dinastije. Začenši z opisom neuspelega upora treh legij, nameščenih v panonskem delu Ilirika, Šašel Kos najprej opiše obdobje vladavine cesarja Tiberija. V nadaljevanju se – po bežni omembi razdobja cesarja Kaligule – na nekaj straneh posveti regionalnemu dogajanju v času cesarja Klavdija, pri čemer izpostavi epigrafski napis, ki priča o nekem sporu v zvezi z lokalno cesto, epizodo neuspele Skribonijanove uzurpacije in proces urbanizacije Norika. Spričo miru, ki je v Iliriku vladal v drugi polovici Klavdijeve in tekom celotne Neronove vladavine, se avtorica na naslednjih straneh posveti podrobni obravnavi kaotičnega obdobja t. i. »leta štirih cesarjev«, ki je sledilo Neronovemu samomoru. V tem kontekstu izpostavi pomembno zborovanje v legijskem taboru v Petovioni, na katerem so sprejete odločitve praktično zapečatile nadaljnjo usodo rimskega cesarstva.

Po smrti Vitelija, tretjega cesarja v pičlem letu, je decembra leta 69 oblast prevzel Vespazijan. Z njegovim nastopom je cesarstvu za 27 let zavladata nova t. i. flavijska dinastija, katere obdobje avtorica predstavi v prvem delu naslednjega

poglavja svoje monografije. Vladavina Vespazijana je bila še posebej pomembna za Panonijo, saj se je v času njegovega cesarskega mandata v provinci pričel proces urbanizacije. Med flavijskimi mesti avtorica v kontekstu današnjega slovenskega prostora posebej izpostavi Neviodunum (Drnovo pri Krškem). Spričo nepomembnosti kratkotrajne vladavine Vespazijanovega prvorojenca Tita – predvsem v kontekstu panonskega in jugovzhodnega alpskega prostora – se avtorica v nadaljevanju natančno posveti obdonavskim vojnám, ki jih je vodil Titov naslednik in Vespazijanov mlajši sin, cesar Domicijan.

V drugem delu devetega poglavja se avtorica na kratko ustavi pri cesarskem mandatu ostarelega Nerve, nato pa se loti obravnave obdobja vladanja cesarja Trajana. Ta je provinco Panonijo razdelil na Zgornjo in Spodnjo ter tako zmanjšal koncentracijo vojske in moči v rokah enega samega provincialnega upravitelja. Po opisu cesarjevih vojn proti sarmatskim Jazigom in orisu vpliva dačanskih vojn na Panonijo, Šašel Kos na primeru Petovione bralca seznani s Trajanovo municipalno politiko, v sklopu katere je cesar omenjenemu mestu ob Dravi podelil status kolonije (*colonia Ulpia Traiana*). Zadnje podpoglavje Šašel Kos posveti obdobju vladavine Trajanovega naslednika, cesarja Hadrijana, pri čemer osvetli pomen njegove politike in prisotnosti v panonsko-obdonavskem prostoru. V tem kontekstu poudari, da je bilo Hadrijanovo delovanje v okviru razvoja noriške in obeh panonskih provinc pomembno zlasti zato, ker je številnim mestom podelil mestne pravice ter pomembno prispeval k njihovi romanizaciji.

V desetem poglavju avtorica – v primerjavi s politično-vojaško naravnano vsebino prejšnjih poglavij, zasnovanih na obdobjih vladavin posameznih cesarjev – naredi ekskurz in predstavi pomembnejše ceste, mesta ter manjša naselja, ki so v antiki obstajala na današnjem slovenskem ozemlju. V enajstem poglavju se avtorica vrne k politično-vojaškemu narativu in se posveti zgodovini severnojadranskega ter vzhodnoalpskega prostora v obdobju cesarjev Antonina Pija, še posebej pa znamenitega Marka Avrelija. V okviru cesarovanja slednjega Šašel Kos podrobneje predstavi markomanske vojne, nato pa se loti obravnave vladavine njegovega naslednika Komoda, pri čemer izpostavi sklenitev miru z Germani ter neuspeho zaroto prefekta pretorija Perenisa. Na koncu poglavja avtorica predstavi kariero kratko vladajočega cesarja Pertinaksa, ki se je v vlogi vojaškega poveljnika tekom markomanskih vojn udeleževal tudi na ilirskem območju.

Predzadnje poglavje svoje monografije Šašel Kos nameni obravnavi dogajanja na panonsko-noriškem območju v obdobju cesarjev severske dinastije. Tako kot večina prejšnjih poglavij je tudi to v glavnem razdeljeno po posameznih cesarjih, ki so se zvrstili v okviru še zadnje dinastije pred vzponom Maksimina Tračana na cesarski prestol. Tako avtorica burno dogajanje na prelomu iz drugega v tretje stoletje predstavi skozi prizmo vzpona in vladanja Septimija Severa, ki ga je kot upravitelja Zgornje Panonije za cesarja oklicala XIV. legija Gemina v Karnuntu. V nadaljevanju se posveti še obdobju cesarskega mandata Karakale, zadnje strani poglavja pa nameni opisu vladavin Makrina, Elagabala in nazadnje Aleksandra Severa.

S padcem poslednjega predstavnika severske dinastije in z vzponom Maksimina Tračana se zaključí kronološko zasnovana predstavitev pretežno politično-vojaške

zgodovine panonskega, severnojadranskega ter jugovzhodnega alpskega prostora. V zadnjem poglavju, naslovljenem kot *Kratka skica družbe in religije*, avtorica oriše pomembnejše ekonomske, družbene in religijske vidike antične rimske stvarnosti, kot se je ta izoblikovala in razvijala na ozemlju današnje Slovenije.

Ob berljivi in jedrnat, a še vedno precizni ter natančni predstavitvi zgodovine širšega slovenskega prostora v antiki je knjiga opremljena z bogatim in obsežnim znanstvenim aparatom. Poleg sekundarne literature se avtorica na podlagi kritičnega pristopa smiselno opira na številne in raznovrstne vire, ki jih mestoma tudi skrbno prevede ali transkribira ter vključi v besedilo. Vsako poglavje spremlja bogato slikovno in ilustrativno gradivo, v veliko pomoč pa so bralcu tudi pogosti in ustrezno umeščeni zemljevidi.

Rok Ribič

Jože Maček, **Zgodovina slovenskega agrarnega prebivalstva**, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2020, 256 str.

Jože Maček, trikratni doktor s področij agronomije, ekonomije in zgodovine, je pred petimi leti (2020) napisal delo, ki do sedaj še ni bilo deležno ocene. Maček je odraščal na kmetih in pozna kmečko življenje tudi neposredno, kar je nedvomno prednost pri preučevanju agrarne zgodovine. Delo je rezultat avtorjevega skozi desetletja pridobljenega znanja na treh področjih, ki so bistvena za razumevanje agrarne zgodovine. S tem besedilom želim zgodovinarsko stroko opozoriti na omenjeno delo in izpostaviti njegov pomen za zgodovinopisje ter študij zgodovine.

Delo zajema izjemno dolgo obdobje – od predfevdalnih gospodarskih ureditev, preko dolgega obdobja fevdalizma, do sredine 20. stoletja (natančneje do leta 1941). Tako obsežen pregled slovenske agrarne zgodovine strniti na 250 straneh se zdi skoraj nemogoče, še posebej če se ozremo na tri starejša obsežna dela (Pravna zgodovina Slovencev, 1961; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, 1970, 1980), ki obravnavajo gospodarsko, družbeno in pravno zgodovino slovenskega ozemlja in imajo med približno 550 in 800 strani. Še toliko bolj zato, ker to ni zgolj zgodovina kmetijstva, temveč zgodovina podeželja, ki z namenom celovite obravnave združuje vsaj družbeno, pravno, agrarno in politično zgodovino. Razvidno je, da je Maček svojo knjigo smiselno strukturiral in osnoval ob upoštevanju omenjenih del. Poglavja so večinoma kronološko in tematsko definirana, kar je pri preučevanju tako dolgega obdobja več kot dobrodošlo. Lahko celo rečemo, da je to nujno, saj se je pomen nekaterih pojmov in pravnih terminov skozi stoletja spreminjal.

Avtor že v uvodu navaja, da se bo morda kateremu izmed bralcev zdelo, da je v knjigi preveč poudarka na razvoju sistema zemljiških gospodstev. Pojasni, da lahko šele skozi razumevanje tega sistema dobimo vpogled v realno življenje podložnikov, njihove obveznosti in pravice, saj so bili ti močno odvisni od gospodarske politike posameznega gospodstva. S tem se lahko le strinjamo, saj je življenje podložnikov krojila gosposka politika, v novem veku tudi deželna, od absolutizma dalje pa tudi državna politika.

Obdobje »staroslovenske družbe« in takratne gospodarsko-družbene in politične razmere poveže z uveljavljanjem fevdalnega sistema, saj za slednje zgolj prenos zahodnega modela ni bil dovolj. Potrebna je bila ustrezna podlaga, ki je narekovala tudi čas in hitrost širjenja tega sistema. Tri faze v razvoju fevdalizma na Slovenskem (po Sergiju Vilfanu: zgodnji fevdalizem, partikularizem teritorial-

nih zemljiških gospostev in zgodnje obdobje dežel) Maček združi v eno – »pravi fevdalizem«, ki zajema čas do konca 15. stoletja. Takrat so bile značilnosti fevdalnega sistema najbolj izrazite, nakar so se začele pojavljati razpoke v tej družbeno-gospodarsko-pravni ureditvi. Avtor pregled razvoja in sprememb, vezanih na določeno obdobje, nadgradi s predstavitvijo pomembnejših plemiških rodbin, ki so posedovale zemljo, ter izpostavi spremembe, ki so ob koncu »pravega fevdalizma« vodile, denimo, v povečanje ozemlja in politične moči Habsburžanov ter v večjo vlogo dežele nasploh.

Nekatere kompleksnejše tematike, kot so podložniške obveznosti ter posestna razmerja in oblike, so obravnavane v posameznih poglavjih, saj so bile značilnosti in strukture teh v fevdalizmu spreminjajoče se narave. Razlaga razvoja teh prvin fevdalizma, s čimer je usmerjen razvoj samega sistema, je podana v poljudnem jeziku, z enostavnejšo jezikovno strukturo in z mnogo manj specifičnimi (numeričnimi) podatki in posebnostmi – če jo primerjamo denimo z Gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev. Slednje olajša razumevanje izredno kompleksnih zgodovinskih vsebin, zaradi česar je knjiga zelo primerna kot študijsko gradivo. Za poglobitve in dodatne razlage pa lahko vedno posežemo najprej po že omenjenih dveh knjigah Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev ter drugih delih.

Avtorjeva interdisciplinarna izobrazba se odraža med drugim v trditvi, da »se osnovna vzročnost kateregakoli družbenega in pravnega reda znova vrača na razvoj proizvodnih sil.« S tem je povezana tudi kriza fevdalnega sistema, ki se je začela konkretnje kazati v 15. stoletju. Pomembne gospodarske, politične in pravne spremembe ter vzročno-posledični procesi na ravni gospostev, dežel in države v tem obdobju do sredine 18. stoletja so predstavljeni razumljivo, strnjeno in strukturirano. V tem obdobju gre izpostaviti zaostrovanje podložniškega (osebnega in premoženjskega) položaja, kar sovпада z naslednjo tematiko v knjigi – kmečkimi upori, katere na kratko povzame po Bogu Grafenauerju.

Nadaljuje s stoletjem absolutizma in razkrojem zemljiškega gospostva, kateremu nameni nekoliko več pozornosti. Izpostavi pritožbe podložnikov zoper urbarialne dajatve in tlake, ki so se med drugim odražale v uporih in vmešavanju države (Marija Terezija, še bolj pa njeni nasledniki) v razmerja med zemljiškimi gospodi in podložniki. To obdobje zaključí s koncem Ilirskih provinc, pri čemer poudari odnos Francozov do fevdalnega sistema. Zadnje obdobje fevdalnega sistema ne poimenuje »obdobje kapitalizma«, temveč »prehod v nov družbeni red – kapitalizem in zemljiška odveza«, kar ustreza sodobnim dognanjem. Izpostavi, da je razkroj fevdalnega sistema omogočil razširitev kapitalističnih elementov in kasneje sistema. Posebej se posveti »nemirnemu podeželju« v času pred letom 1848 ter zemljiški odvezi in njenim posledicam. Dogajanju v 20. stoletju nameni v primerjavi z 18. in 19. stoletjem zelo malo pozornosti. Zadnje poglavje o delavcih v agrarnem gospodarstvu sistematično povzema po Vilfanu.

Maček že v uvodu poudari, da je knjiga bolj poljudne narave, čeprav je kategorizirana kot strokovna monografija. Med besedilom zato morda pogrešamo navedbe literature, virov ali druge morebitne sprotne opombe. Vsebina knjige temelji na avtorjevih izvirnih študijah in starejši literaturi (do leta 2005), med

katero najdemo kar nekaj pionirskih del. Stroka bi zato morebiti pomislila, da delo ne upošteva najnovejših znanstvenih dognanj. V odgovor je treba najprej poudariti, da se pri vprašanju razvoja sistema zemljiških gospodstev še danes oziramo na dela iz let 1961, 1970 in 1981, ki so v marsikaterem pogledu ostala nepresežena. Tako se tudi nekatera novejša vidnejša znanstvena dela, kot je denimo Integrirana kmečka ekonomija (ur. A. Panjek), v marsičem opirajo na starejša dela in jih poskušajo nadgraditi, obravnavati iz drugačnega zornega kota ter jih v skladu z različnimi viri in novimi študijami na novo interpretirati.

Kar se tiče skupne zemlje, o kateri lahko znanstveno presojam, bi izpostavila, da pri njeni obravnavi v knjigi najdemo zgodovinska dejstva, katerim ne moremo oporekati, in tudi interpretacije, med katerimi so nekatere še vedno veljavne, druge pa so že presežene ali ne držijo za vsa območja. Treba je upoštevati, da je avtor tematike skušal sistematično in predvsem sintetično predstaviti na ravni slovenskih dežel, kar zahteva določeno mero posploševanja. Pogosto pa izpostavlja tudi deželne posebnosti. Glede na **širino** obravnavanega obdobja in kompleksnost tematike je namera knjige izredno zahtevna. Priporočila bi jo **še posebno** kot študijsko gradivo pri predmetih, ki se nanašajo na zgodovino srednjega ali novega veka, gospodarsko in predvsem agrarno – oziroma, kot ji danes pogosteje pravimo – ruralno zgodovino.

Nikita Peresin Meden

Hranimo misli že 250 let, razstava (maj 2024–februar 2025) in katalog Narodne in univerzitetne knjižnice. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2024.

Ob okroglih jubilejih knjižnic ustanove pripravljajo razstave, spremljajo jih katalogi, pogosto tudi dokumentarni filmi. Vendar je za knjižnice pogosto težko določiti letnico nastanka, prav tako pa so se njihova imena, lastniki oziroma upravljalci skozi čas večkrat spreminjali. V našem širšem prostoru ima najdaljšo tradicijo Avstrijska nacionalna biblioteka, naslednica Dunajske dvorne knjižnice. Za njen začetek so določili leto 1368, ko je avstrijski vojvoda Albreht III. za svojo hišo prejel znameniti kodeks št. 1182, Evangeliar Janeza iz Troppaua. To označuje začetek zbirateljske dejavnosti habsburške vladarske hiše, medtem ko so pričeli knjižno gradivo urejati šele dvesto let kasneje. Leta 1575 je namreč cesar Maksimilijan II. imenoval nizozemskega izobraženca Huga Blotiusa za prvega dvornega bibliotekarja na Dunaju. Ta je leto kasneje izdelal tudi prvi katalog, v njem je bilo popisanih 7379 knjig.¹

Leta 2024 smo praznovali 250 letnico Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Če bi se ravnali po dunajski biblioteki, bi datum lahko premaknili skoraj za dve stoletji nazaj, saj lahko začetke njene zbirke povežemo z ljubljanskim jezuitskim kolegijem, ki je bil ustanovljen leta 1597, a na drugi strani bi izbrali lahko tudi letnico 1791, ko je bila formalno ustanovljena licejska knjižnica.

Ustanove velikokrat obeležijo jubileje z razstavami, ki jih pospremito s publikacijam, ki so navadno pregled dela in zgodovine njihovega delovanja. Na ogled postaviti dragocenosti iz zakladnic knjižnic predstavlja svojevrsten izziv. Dragocenosti na papirju in pergamentu ter razkošne vezave so občutljive, kot varuhi stoletnih /tisočletnih zakladov moramo staremu knjižnemu gradivu zagotoviti ustrezne klimatske pogoje, varovati jih moramo pred premočno osvetlitvijo, kar pa zmanjša možnost, da bi obiskovalec bolje videl predstavljeni pisni dokument. Tako je v današnjem času pogosta rešitev prenos razstave na splet. Na Dunaju so od januarja leta 2018 do januarja 2019 v posebni vitrini mesečno zamenjevali dragocenosti, tako si je bilo na primer mogoče ogledati že omenjeni Evangeliar Janeza iz Troppaua, egipčanski papirus iz 2. stol. po Kr., Mozartov Rekviem, Guten-

¹ Simader, Friedrich, *Die Anfänge der Wiener Hofbibliothek, V: Schatzkammer des Wissens: 650 Jahre Österreichische Nationalbibliothek*, Wien: Kremayr & Scheriau, 2018, str. 20-29.

bergovo Biblijo, Tabulo Peutingeriano.² Enako pot so ubrali v NUKu. Na razstavi, ki je trajala od maja 2024 do februarja 2025 so mesečno menjavali dragocenosti iz svoje zakladnice: začeli so s Supraseljskim kodeksom, ob koncu pa si je bilo moč ogledati Prešernovo Zdravljico.

Na priložnostni razstavi so predstavili tudi poti, po katerih pridejo knjige v nacionalno knjižnico. Sprehodili smo se lahko po oddelkih, ki so zunanjim obiskovalcem manj znani, oziroma na pogled manj atraktivni, nekateri bi jih označili celo za »administrativne«, vendar so za obdelavo in posledično (s)poznavanje knjig zelo pomembni. Tako mora vsaka knjiga vsebovati CIP, vključena mora biti v slovensko bibliografijo. Posebna skrb je namenjena starim tiskom, zanje poskrbijo v restavratorski delavnici. Na kratko so opozorili tudi na posamezne zbirke – rokopisno, starih tiskov, glasbeno, kartografsko, slikovno, zbirko drobnega tiska in sive literature, filmsko zbirko ter zbirko knjižnega gradiva Slovencev v zamejstvu in po svetu. NUK sodeluje tudi v raznih raziskovalnih projektih, bodisi v okviru države ali zunaj nje. Prikaz delovanja NUK in pot vsake knjige v ustanovi so podkrepili tudi z dokumentarnim filmom Amirja Muratovića. Žal moram ugotoviti, da je ta malo poveden, če niste bili pred tem na razstavi oziroma ne poznate notranjega delovanja ustanove. Ob jubilejih se navadno pohvalimo z dragocenostmi in ne z rutinskim vsakodnevnim delom, ki pa je seveda še kako potrebno. Lahko sicer pohvalimo, da smo na filmu kljub vsemu videli več dragocenosti kot na sami razstavi, saj to film omogoča. Škoda je le, da niso bili dokumenti in tudi nastopajoči pospremljeni z nevsiljivimi napisi, saj so ostali žal anonimni.

Razstavo je spremljal skromni katalog z naslovom *Hranimo misli že 250 let*. Za knjižico sta gradivo zbrala in uredila Tomaž Bešter in Helena Janežič. Besedilo je neke vrste lepljenka – zbirka citatov starejših avtorjev (Jaro Dolar, Jože Ciperle, Konrad Stefan, Jože Glonar, Janko Šlebing, Mihael Glavan, Avgust Pirjevec in še nekaterih drugih) o zgodovini NUK. Enak način so uporabili pri predstavitvi nekdanjih pomembnih knjižničarjev. Ob obravnavi katalogizacijskega in bibliografskega dela pa je vključenih precej citatov iz pravilnikov oziroma priročnikov. Pogled v prihodnost je seveda povezan z digitalizacijo, ki je v nacionalni knjižnici ena od pomembnih področij delovanja in seveda z gradnjo nove stavbe, ki jo tako težko čakamo.

Naj ob koncu pripomnim še to, da je za citate avtorjev sicer navedeno, iz katere publikacije so vzeti, vendar manjkajo oznake strani. Nepopoln je tudi seznam literature. Pri navedbah člankov v monografijah (Dolar, Kodrič–Dačić) in revijah *Knjižnica* (Gaspari Tausig, Kodrič–Dačić), *Zgodovinski časopis* (Pivec –Stele), *Mohorjev Koledar* (Rybař), *Keria* (Svoljšak, Kocjan) ni navedb strani. *Zgodovina C.-kr. Študijske knjižnice* Konrada Stephana je navedena z dvema različnima letnicama – 2009 in 1907, kar se nanaša na originalni tekst oziroma prevod, a naslov je obkrajšan zapisan v slovenščini. Takih napak si najpomembnejša ustanova, ki skrbi za pravilnost podatkov in izobražuje bibliotekarje, ne bi smela privoščiti.

² Schatzkammer des Wissens, str. 228-240.

Ob 250 letnici NUK smo torej videli razstavo, si ogledali dokumentarec, ostal je skromen katalog, o dragocenostih, ki jih hrani ta ustanova, pa se lahko še vedno najboljše podučimo v reprezentativni, sistematično predstavljeni in bogato ilustrirani knjigi *Zakladi Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*, ki jo je 2003 uredil Mihael Glavan. Pregled zgodovine ustanove, ki jo je za prvo stoletje delovanja popisal Konrad Stephan³ pa še vedno čaka na svoje nadaljevanje.

Anja Dular

³ Stefan, Konrad, *Geschichte der Entstehung und Verwaltung der k. k. Studien-Bibliothek in Laibach*, Laibach 1907. Prevod v slovenščino je izšel 2009 pod naslovom. *Zgodovina C.-kr. Študijske knjižnice*.

Julij Savelli, **1945: Dnevnik mojega križevega pota**. Ur. Petra Grabrovec, Ljubljana: Študijski center za narodno spravo; Družina, 2023, 215 str.

Dnevniški zapisi iz različnih obdobji so lahko za zgodovinarje in druge raziskovalce pomemben vir informacij. Kljub temu, da v prvi vrsti ponujajo osebno perspektivo in s tem subjektivni vidik v zgodovinsko dogajanje, pa lahko ob kritičnem vrednotenju pomembno prispevajo k bolj celovitemu razumevanju časa in prostora. V letu 2025 obeležujemo 80 let od konca druge svetovne vojne, kar pomeni, da se nam, vsaj z vidika dolžine človeškega življenja, izkušnje in razsežnosti, ki jih je imel svetovni spopad, vse bolj odmikajo. Dnevniški zapisi generacij, ki so preživele drugo svetovno vojno, tako postajajo vse bolj dragoceni, saj so v njih ohranjena osebna pričevanja in izkušnje, ki so tudi v današnjem času izjemno relevantne. V sodelovanju Študijskega centra za narodno spravo (SCNR) in založbe Družina je izšla znanstvena monografija z naslovom *1945: Dnevnik mojega križevega pota*, katere osrednji del predstavljajo bogati dnevniški zapisi in pisma dr. Julija Savellija (1912–1993), pravnika, zborovodje, glasbenega pisca in mlajšega predstavnika tradicionalnega tabora na Slovenskem ter aktivnega člana slovenske povojne emigracije v Argentini. Njegove zapise je zbrala in uredila Petra Grabrovec. Izdaja monografije je rezultat obravnave osebnega arhiva Julija Savellija, ki ga je z namenom temeljitega pregleda in strokovne interpretacije SCNR leta 2022 izročil Savellijev vnuk, Marko Gaser.

V monografiji sta dnevniške zapise dopolnili dve spremni študiji, ki sta ju napisali Tamara Griesser Pečar in Petra Grabrovec. Tamara Griesser Pečar je z uvodnim poglavjem umestila življenje in delo Julija Savellija v širši družbeno-politični kontekst v obdobju druge svetovne vojne in tik po njej na slovenskem ozemlju. Za lažje razumevanje je predstavila delovanje različnih organizacij, v katerih je Savelli sodeloval ali pa je z njimi tekom vojne prihajal v stik. Savelli je med letoma 1944 in 1945 deloval v Državni obveščevalni službi (DOS), in sicer je v mestnem načelstvu DOS-a vodil četrti odsek – odsek za specialiste. Gestapo ga je aretirala med 11. in 12. januarjem 1945. V dveh krajših podpoglavjih je avtorica orisala gestapovske aretacije in razmere ob koncu vojne, ko se je veliko Slovencev podalo na begunsko pot. V študiji je pozornost namenila tudi Julijevemu bratu, duhovniku Viljemu Savelliju, ki je bil leta 1949 obsojen na smrt z ustrelitvijo. Petra Grabrovec je v drugi spremni študiji natančno predstavila življenje dr. Julija Savellija skozi glasbeno udejstvovanje. Študijo je razdelila na tri podpoglavja, ki

sledijo njegovemu delovanju v Akademskem pevskem zboru pod taktirko Franceta Marolta, v Emigrantskem pevskem zboru Slovenija in dolgoletnem vodenju Slovenskega pevskega zbora Gallus v Buenos Airesu. Pevski zbor Gallus je pod njegovo taktirko deloval vse do leta 1984, ko je vodenje zbora predal svoji hčerki, Anki Savelli Gaser. Savelli je zbor spremljal tudi na turneji po Sloveniji leta 1991, leta 1992 pa je za svoje neutrudno delovanje na glasbenem področju med slovensko skupnostjo v Argentini prejel najvišje odlikovanje Cerkve na Slovenskem, in sicer odličje sv. Cirila in Metoda.

Julij Savelli je svoj dnevnik pisal v nemirnem obdobju zadnjega leta druge svetovne vojne. V grobem lahko njegove zapise razdelimo na dva dela. Prvi del dnevnika obsega čas med 12. januarjem 1945 in 10. aprilom 1945, ko je preživel zaporniške dni v gestapovskem zaporu na Miklošičevi cesti v Ljubljani. Opisi 89 dni, ki jih je preživel v zaporu, prikazujejo zaporniški vsakdan, zaznamovan s strogimi pravili, monotonijo in omejenimi stiki. Obenem bralcu prikazujejo tudi globlji vpogled v osebno doživljanje posameznika, ki je z negotovostjo gojil upanje na svojo izpustitev in ponovno srečanje s svojo družino. Dnevniški zapisi prikazujejo zanimive podrobnosti, na primer, kakšni so bili načini komuniciranja med zaporniki in kako so vzdrževali stike z zunanjim svetom. Savelli je v zaporu v dnevnik zapisal tudi nekaj pesmi, v katerih je izrazil največ svojih občutij in hrepenenja po svoji družini. V pesmih lahko prepoznamo vero kot pomemben element tolažbe in opore v težkem času. Med izpustitvijo iz zavora in odhodom iz domovine, torej približno mesec dni med aprilom in majem 1945, Savelli dnevnika ni pisal.

Drugi del dnevnika, ki ga avtor poimenuje svoj križev pot, obsega obdobje med 5. majem 1945 in 8. septembrom 1945. V dnevniških opisih osvetljuje svojo begunsko pot in življenje skupine slovenskih beguncev v Avstriji in Italiji v prvih povojnih mesecih. Bralec lahko skozi orise vsakdanjega življenja spremlja ohranjanje slovenskega jezika in kulturnega življenja ter s tem proces ohranjanja slovenske narodne identitete izven matične domovine. Dodatno vrednost zapisov prepoznamo tudi v tem, da je avtor dosledno opisoval begunsko pot z navajanjem krajev in opisovanjem pokrajine. Dnevniku so dodana pisma, ki jih je Savelli iz begunskih taborišč po različnih kanalih odpošiljal z upanjem, da bodo dosegli njegovo družino v domovini. Ta so bila šifrirana in največkrat zapisana na cigaretnih lističih ali manjše kose papirja. Monografija ponuja vpogled v miselni okvir in delovanje tradicionalnega tabora na Slovenskem v obdobju druge svetovne vojne. Žal Savelli v izseljenstvu ni nadaljeval s pisanjem svojih dnevniških zapisov, ki bi nedvomno omogočali nadaljnji vpogled v življenje in delo v Argentini, zato je monografija sklenjena z odlomkom pisma, ki ga je namenil svojim vnukom. V njem namreč na nekaj straneh opisuje svojo pot v emigracijo in dolgoletno prizadevanje za združitev s svojo družino, ki se mu je v Argentini pridružila šele v letu 1954.

Kritično izdajo vira je urednica Petra Grabovec z namenom lažjega razumevanja zapisov opremila z obsežnimi biografskimi in razlagalnimi opombami, ki se začnejo s samo predstavitvijo vira in uredniškimi pojasnili. Z namenom ohranjanja avtentičnosti avtorjevega pisanja so pisma in ostali dnevniški zapisi objavljeni v celoti in z minimalnimi uredniškimi posegi. Vsebina se navezuje na širši politični

kontekst, obenem pa se osredotoča na oris kompleksnih družbenih razmer, ki so se na slovenskem ozemlju odvijale med drugo svetovno vojno. S tem je monografija dobrodošla pridobitev tako za zgodovinsko stroko kot tudi za širšo javnost.

Špela Chomicki

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Dušan **Mlacović**, Inventar rodbine Brate (Bratti) iz Kopra iz leta 1429:
vpogled v svet plemstva največjega poznosrednjeveškega
urbanega središča na Slovenskem8–27
The inventory of the Brate (Bratti) family of Koper from 1429:
an insight into the world of the nobility of the largest late
medieval urban centre in Slovenia
- Ante **Bećir**, Tracing Factions and Power Struggles
in Late Medieval Trogir28–57
Sledenje frakcijam in spopadi za oblast v poznosrednjeveškem Trogirju
- Damir **Globočnik**, Prešeren, dunajska Slovenija in graški Triglav.
Prešernove proslave na Dunaju in v Gradcu v zadnjih
desetletjih 19. stoletja58–103
Prešeren, The Vienna Slovenija Society and the Graz Triglav
Society. Prešeren Celebrations in Vienna and Graz in the Final
Decades of 19th Century
- Marija **Waukonig**, Ivan Žolger: Staatsrechtler – Minister ohne
Portefeuille – Delegat. Studie zur Elitentransformation in
der späten Habsburgermonarchie 104–119
Ivan Žolger: ustavni pravnik – minister brez listnice – delegat.
Prispevek k transformaciji elit v pozni Habsburški monarhiji
- Ilse **Reiter-Zatloukal**, Die Staatsbürgerschaft der bosnisch-herzegowinischen
Beamten vor und nach dem Umbruch 1918 mit besonderem
Fokus auf ihre Übernahme in den österreichischen Staatsdienst
und ihre Bezügeansprüche 120–151
Državljanstvo bosansko-hercegovskih uradnikov pred in po prevratu
leta 1918 s posebnim poudarkom na njihovem prehodu v avstrijsko
državno službo in njihovih pravicah do plače in pokojnine
- Uroš **Košir** – Aleš **Bedič**, Srebrna ptica izpod Jalovca – usoda
letala Consolidated B-24G Liberator 42-78259 »Bugs«
in njegove posadke 152–182
The Silver Bird Beneath Jalovec – The Fate of the Consolidated
B-24G Liberator 42-78259 “Bugs” and Its Crew

- Radenko **Ščekić** – Aleksandar **Čuković**, Political Transition
in Montenegro 1989–2010184–203
Politična tranzicija v Črni gori 1989-2010.
- Matic **Kristan**, Usury in the *Summa* of Monaldus: Sources, Composition,
and Intentions of a 13th Century Encyclopedia of Law240–264
Oderuštvo v Monaldovi Summi: viri, sestava in nameni pravne
enciklopedije iz 13. stoletja
- Svit **Podgornik**, Oborožitev in obramba samostanov kontemplativnih
redov na slovenskem za čas turških vpadov266–291
The Armament and Defence of Monasteries of Contemplative
Orders in Slovenia during the Ottoman Incursion
- Lucija **Pečnik**, Ženska v blejskem gospostvu v poznem
17. stoletju: analiza zvezanih sodnih zapisnikov292–333
Women in the Seignury of Bled/Veldes in the Late 17th Century:
Analysis of Bound Court Minutes
- Sonja **Svoljšak**, Knjižnica Družbe za kmetijstvo in uporabne
umetnosti na Kranjskem in začetki licejske knjižnice334–354
The Library of the Society for Agriculture and Applied Arts
in Carniola and the Beginnings of the Lyceum Library
- Jan **Županič**, Gender and Ennoblement in the Austrian Empire .
The Transformation of the Nobility in the Context
of the Women's Question356–377
Spol in podeljevanje plemiških naslovov v Avstrijskem cesarstvu.
Preobrazba plemstva v kontekstu vprašanja žensk
- Endre **Domonkos** and András **Schlett**, The „New Course” and its impacts
in Central and Eastern Europe: The case of Hungary378–407
„Nova smer” in njeni vplivi v srednji in vzhodni Evropi: primer
Madžarske

David Hazemali , Dominik Herle , Žana Plejić in Matjaž Klemenčič , Slovenska kapela v Washingtonu D. C.: Zgodovina nastanka in njen kulturni, politični in verski pomen za Slovence in slovensko-ameriško skupnost	408–438
The Slovenian Chapel in Washington, D.C.: The History of Its Foundation and Its Cultural, Political, and Religious Significance for Slovenians and the Slovenian-American Community	

V spomin – In memoriam

Iskra Vasiljeva Čurkina (Željko Oset)	206–207
Gerhard Pferschy (Peter Štih)	208–209
Zaslužnemu profesorju Univerze v Ljubljani dr. Miroslavu Stiplovšku v spomin (Dušan Nečak)	440–442
In memory of Professor Emeritus of the University of Ljubljana, Dr. Miroslav Stiplovšek	

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

41. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije; Brežice, 1.–2. oktober 2025 (Brina Kotar)	444–445
41st Congress of the Association of Historical Societies of Slovenia; Brežice, 1–2 October 2025	

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Herwig Wolfram, Arnulf von Kärnten. Eine biographische Skizze (Peter Štih)	212–215
Jernej Kotar, Deželnoknežja oblast in uprava Friderika III. na Kranjskem (1435–1493) (Jaka Banfi)	216–219
Jure Volčjak, Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1752–1757; Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1761–1771 (Janez Höfler)	220–223
Robin Okey, Towards Modern Nationhood: Wales and Slovenia in Comparison, c. 1750–1918 (Jan Bernot)	224–226
Mojca Ramšak, Antropologija vonja (Jernej Kotar)	227–228
Marjeta Šašel Kos, V srcu rimskega imperija: zgodovina slovenskega prostora v antiki do vlade Maksimina Tračana (Rok Ribič)	448–452
Jože Maček, Zgodovina slovenskega agrarnega prebivalstva (Nikita Peresin Meden)	453–455
Hranimo misli že 250 let, razstava (maj 2024–februar 2025) in katalog Narodne in univerzitetne knjižnice (Anja Dular)	456–458
Julij Savelli, 1945: Dnevnik mojega križevega pota (Špela Chomicki)	459–461

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	229–232, 462–465
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 79, 2025	466–469
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 79, 2025	

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 79 | 2025 | št. 3-4 (172) | str. 233–469